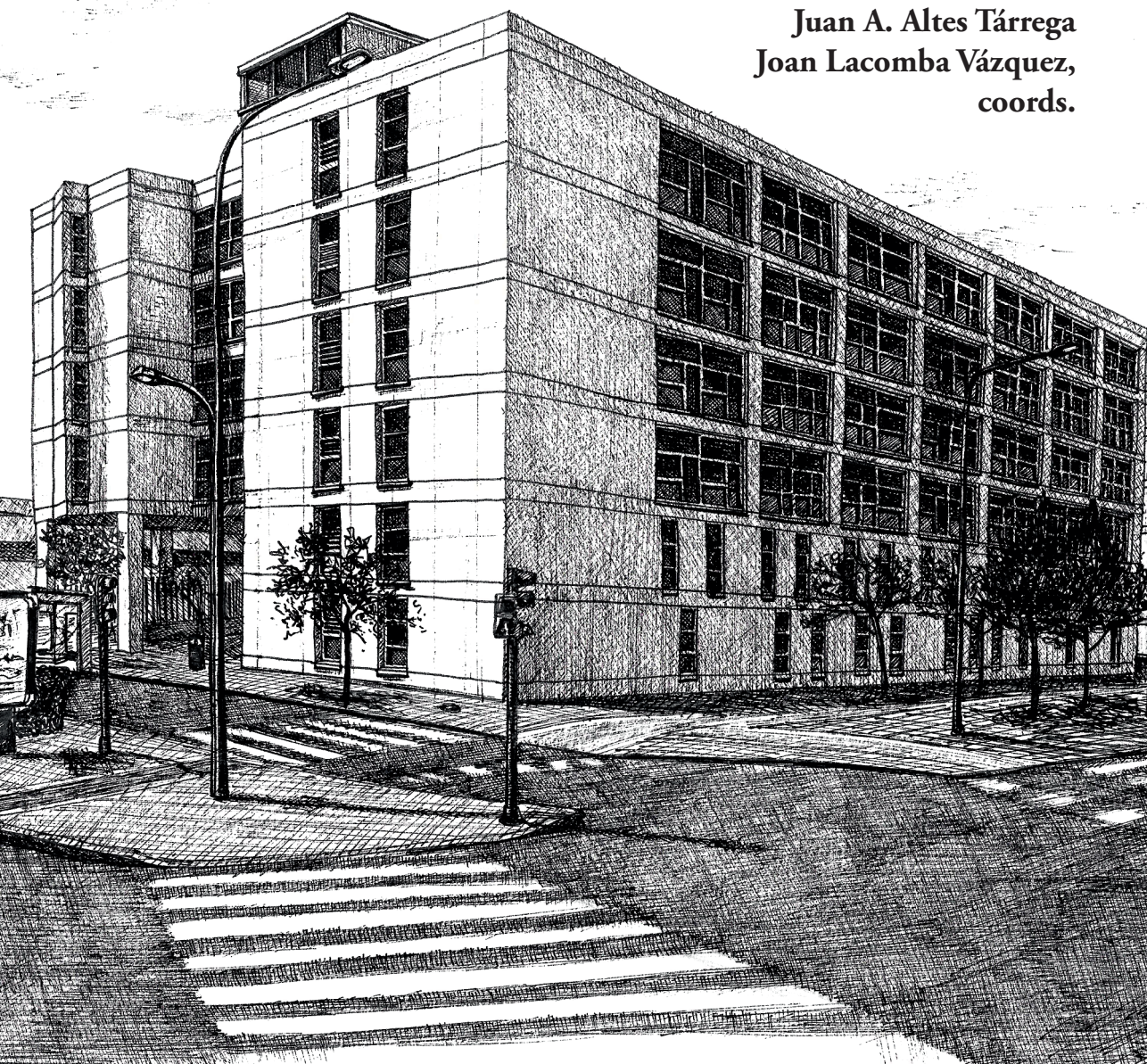

VINT-I-CINC ANYS DE LA FACULTAT DE CIÈNCIES SOCIALS

Transformacions, assoliments i reptes pendents

Elisabet Marco Arocas
Juan A. Altes Tárrega
Joan Lacomba Vázquez,
coords.

VINT-I-CINC ANYS DE LA FACULTAT
DE CIÈNCIES SOCIALS

TRANSFORMACIONS, ASSOLIMENTS
I REPTES PENDENTS

Elisabet Marco Arocas, Juan Antonio Altes Tárrega
i Joan Lacomba Vázquez, coords.

VINT-I-CINC ANYS DE LA FACULTAT
DE CIÈNCIES SOCIALS

TRANSFORMACIONS, ASSOLIMENTS
I REPTES PENDENTS

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Aquesta obra està sota una Llicència Creative Commons Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional.

© Del text: els autors i les autores, 2024

© D'aquesta edició:
Universitat de València, 2024

Correcció: Xavier Llopis
Maquetació: Letras y Píxeles, SL
Disseny de la coberta: Publicacions de la Universitat de València
Imatge de la coberta: Susana Esteban Hernando

ISBN Paper: 978-84-9133-723-2
ISBN (OA): 978-84-9133-724-9 (OA)
<http://doi.org/10.7203/PUV-OA-724-9>

Edició digital

ÍNDEX

Pròleg.....	9
Presentació.....	11
<i>Elisabet Marco Arocas, Juan Antonio Altes Tárrega i Joan Lacomba Vázquez</i>	
I PART: Anàlisi de la realitat valenciana: estructura social, polítiques públiques, benestar social i desenvolupament territorial	
L'estructura social valenciana durant les primeres dècades del segle XXI	15
<i>Rafael Castelló-Cogollos</i>	
Accidentes, catástrofes y desastres naturales y tecnológicos. Desigualdades sociales en la sociedad del riesgo	27
<i>Javier Gómez Ferri y Carmen Corona Sobrino</i>	
La crònica dels serveis socials al País Valencià, De l'acció política residual a l'acció política transformadora i compromesa.....	43
<i>Francesc Xavier Uceda Maza, Lucía Martínez-Martínez i Glòria Maria Caravantes López de Lerma</i>	
La modernización de la gestión pública en la Comunitat Valenciana. Cuatro décadas de transformaciones.....	59
<i>María Ángeles Abellán López</i>	
Immigració i polítiques d'integració a la Comunitat Valenciana. Una anàlisi dels darrers 25 anys.....	69
<i>Albert Mora Castro</i>	
Interregno y derecho del trabajo «posliberal»	81
<i>Eva López Terrada</i>	
Vint-i-cinc anys de ciències socials i desenvolupament territorial.....	93
<i>Juli Antoni Aguado Hernández, Enric Sigalat Signes i Ricard Calvo Palomares</i>	
El trabajo social en los ámbitos académico y laboral	107
<i>Dolores Meseguer Chanzá</i>	
Canvis i persistències en les relacions familiars al País Valencià.....	119
<i>Sandra Obiol Francés</i>	
El cambio de jornada escolar en la ciudad de Valencia	129
<i>Daniel Gabaldón-Estevan, Juan Antonio Romero, Borja de Madaria Escudero i José Manuel Rodríguez Victoriano</i>	

II PART: L'estudi en ciències socials: formació, recerca i transferència de coneixements

Transformacions i disputes al voltant del patrimoni col·lectiu. Claus des de la docència, la recerca i la transferència en antropologia social a la Facultat de Ciències Socials	139
<i>Teresa Vicente Rabanaque, Albert Moncusí-Ferré i Beatriz Santamarina Campos</i>	
Trabajo social en la Universitat de València. Pasado, presente y futuro.....	151
<i>José Vicente Pérez-Cosín y María Amparo Martí Trotonda</i>	
La posició de la pregunta en les ciències socials. Vint-i-cinc anys —que no són res— de sociologia crítica a la Facultat de Ciències Socials.....	175
<i>José Manuel Rodríguez-Victoriano, Pura Duart, Maria Poveda, Antonio Santos i Rafael Xambó</i>	
Des-naturalitzant el cos, trajectòries dels estudis sociològics sobre corporalitats socials	189
<i>Arantxa Grau i Muñoz, Aina Faus-Bertomeu, Elisabet Marco Arocas, Luis Robledo Díaz i Joan Torres Palomares</i>	
Universidad y cooperación al desarrollo. La innovación docente entre la investigación y la transferencia	203
<i>Ana Sales Ten</i>	
Ciència ciutadana des de la investigació-acció-participació.....	215
<i>Mercedes Botija i Laura Esteban</i>	
Aproximació qualitativa a la diversitat etnocultural i la pluralitat afectivosexual entre l'estudiantat de la Universitat de València.....	225
<i>Elena Mut Montalvá, Francisco Torres Pérez i Yaiza Pérez Alonso</i>	
La violència masclista al llarg dels 25 anys de la Facultat de Ciències Socials	237
<i>Encarna Canet Benavent i Gloria M. Caravantes López de Lerma</i>	
Reflexión en torno a los efectos perversos del mal uso y abuso en las TIC en el aprendizaje de los estudiantes de ciencias sociales, y a las estrategias para afrontar el problema.....	249
<i>Lorenzo Revuelto-Taboada y M. Carmen Saorín-Iborra</i>	
Universitat digitalitzada. Acceleracions i desafiaments actuals per al professorat i l'estudiantat.....	261
<i>Alicia Villar Aguilés</i>	

Pròleg

La Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València ha estat immersa en un accelerat i continu procés de canvi en els darrers 25 anys, tant en la composició de la pròpia comunitat universitària cada vegada més heterogènia, com en l'organització acadèmica, la transició a l'era digital, l'actualització dels plans d'estudis i l'ampliació de les seues titulacions de grau, màster i programa de doctorat. Aquest recorregut l'hem viscut en paral·lel tant amb la societat valenciana, com amb l'entorn més ample i interconnectat del Nord i el Sud Global que, a la fi, reflecteix les grans transformacions que caracteritzen les societats actuals.

Les diferents àrees de coneixement que conformen la nostra Facultat tenen una dimensió local i global, això és, que transcendeixen les barreres nacionals i culturals i que, alhora, aporten mirades complexes i inclusives necessàries per a abordar els desafiaments i per a construir societats més cohesionades i més igualitàries, ambientalment sostenibles i socialment justes. Per tant, els seus fonaments els trobem en la reducció de les desigualtats i dels efectes multidimensionals de la pobresa, en la promoció de la igualtat de gènere i de la diversitat, en la justícia social i també en el foment dels principis del desenvolupament sostenible.

La nostra Facultat, a més de la seua activitat en els àmbits de docència, recerca, difusió i transferència de coneixements, i promoció de la cultura, ha mostrat la seua implicació amb els processos de transformació social en entorns propers i llunyans. Tot això ho ha fet des de la implicació amb un desenvolupament humà inclusiu i respectuós amb la capacitat del planeta per proporcionar recursos i encaixar els impactes de les activitats humanes.

Des de l'esperit crític i la reflexivitat que caracteritza a les ciències socials, i des de la interdisciplinarietat pròpia de les diferents titulacions de la Facultat de Ciències Socials, el nostre centre està contribuint a la necessària transformació del l'entorn per tal d'afrontar els reptes que tenim al davant. Això ho fem contribuint a la construcció de respostes, tant mitjançant polítiques universitàries a través de polítiques públiques que afavoreixen el trànsit cap a societats més igualitàries, inclusives, plurals, justes i sostenibles.

Des d'aquestes línies volem reconèixer a tota la comunitat universitària, professorat, personal tècnic, d'administració i serveis, i també a l'estudiantat, perquè des del seu esforç i compromís ètic han fet possible, al llarg dels 25 anys de la seua

trajectòria, que la Facultat de Ciències Socials siga un referent acadèmic consolidat. Aquesta publicació és un producte que va més enllà de la tasca acadèmica desplegada, i que reflecteix la nostra responsabilitat en la transferència cap a la societat, tasca especialment rellevant per a una Facultat de Ciències Socials.

ELENA MUT MONTALVÀ
Degana de la Facultat de Ciències Socials
Universitat de València

Presentació

Elisabet Marco Arocas

Departament de Sociologia i Antropologia Social

Juan Antonio Altes Tárrega

Departament de Dret del Treball i de la Seguretat Social

Joan Lacomba Vázquez

Departament de Treball Social i Serveis Socials

L'any 1998 la Universitat de València va començar a donar resposta a l'aspiració d'una part important de la comunitat universitària i de la societat valenciana mitjançant un acord de Junta de Govern que va suposar la creació de la Facultat de Ciències Socials i la desaparició de les escoles universitàries de Relacions Laborals i Treball Social. Aquest procés va finalitzar amb el Decret 192/1999 de 19 d'octubre del Govern Valencià pel qual es va crear la Facultat de Ciències Socials. Transcorreguts vint-i-cinc anys des de la seua creació, el llibre que té entre mans la persona lectora, naix amb la il·lusió de commemorar i repassar algunes fites de la seua trajectòria.

Són moltes les persones docents, investigadores i personal administratiu i de serveis que han format part d'esta Facultat durant els vint-i-cinc anys d'activitat, l'esforç i la dedicació d'algunes de les quals van donar forma a la seua creació i d'altres han anat contribuint al seu creixement i desenvolupament. També són moltes les estudiantes i els estudiants que han sigut acollits als diversos estudis que integra la Facultat i que n'han contribuït valuosament a la història i a la producció de coneixement en el camp de la docència i l'impuls a la recerca en les ciències socials. Aquesta iniciativa pretén també l'homenatge a totes aquestes persones que han sigut i són part de la nostra Facultat.

Des del seu naixement, la Facultat de Ciències Socials ha anat incrementant la seua oferta acadèmica, tant pel que fa als estudis de grau com als estudis de postgrau. Avui, compta amb diversos estudis de grau: el Grau en Sociologia, Grau

en Treball Social, Grau en Relacions Laborals i Recursos Humans i el doble Grau en Sociologia i en Ciències Polítiques i de l'Administració Pública. A més integra una àmplia oferta de màsters: Màster Universitari en Benestar Social: Intervenció Familiar; Màster Universitari en Direcció i Gestió de Recursos Humans; Màster Universitari en Gestió Cultural; Màster Universitari en Prevenció de Riscos Laborals; Màster Universitari en Societat Digital i el Màster Universitari en Treball Social en l'Àmbit Sanitari. També compta amb el Programa de Doctorat en Ciències Socials, i altres estudis propis de postgrau i especialització a través de la Fundació Universitat-Empresa ADEIT.

En l'elaboració d'aquest llibre ha participat personal docent i investigador vinculat a diversos departaments propis de la Facultat de Ciències Socials i altres involucrats amb els diferents estudis que integra: Departament de Treball Social i Serveis Socials; Departament de Sociologia i Antropologia Social; Departament de Dret del Treball i de la Seguretat Social i Departament de Direcció d'Empreses Juan José Renau Piqueras, així com l'Institut Universitari Polibienestar adscrit a la Facultat. Agraïm la col·laboració a totes les persones autores dels diversos capítols per a fer possible aquesta publicació i fer-ne un volum que conté una diversitat de mirades i experiències sobre la tasca de la Facultat de Ciències Socials.

Els textos que compilem en aquest llibre recorren les transformacions socials en aquests vint-i-cinc anys des de l'àmbit de la investigació i la formació en el camp de les ciències socials. Som conscients que no pot abastar totes les arestes d'aquests canvis, esdeveniments i interessos, no obstant això, els diversos capítols són testimoni dels camins recorreguts, els desafiaments superats i els reptes pendents. Les aportacions donen compte de la memòria històrica de la Facultat i són reflex del nostre compromís des del camp de les ciències socials amb el passat, el present i el futur.

Els vint capítols que el componen, han estat organitzats en dues parts. Una primera part, *Anàlisi de la realitat valenciana: Estructura social, polítiques públiques, benestar social i desenvolupament territorial*, parteix d'una mirada general sobre l'evolució de l'estructura social valenciana en el transcurs d'aquestes primeres dècades del segle XXI per recórrer alguns dels canvis més significatius en el territori valencià. Els diversos capítols paren atenció a les transformacions i l'evolució de les polítiques públiques, la gestió pública i els serveis socials, i també als canvis i les persistències a l'àmbit familiar, a l'àmbit del dret del treball i de l'educació. Davant una dinàmica canviant de la realitat social, ni la Facultat ni les ciències socials han estat alienes als canvis: en aquesta primera part s'atén l'estudi de noves realitats emergents però, també, de nous contextos des d'on mirar la realitat

social, donant compte alhora del paper de les ciències socials i de la Facultat en l'estudi i la dinamització territorial.

Els capítols que compilen la segona part, posen el focus d'atenció en l'estudi de les ciències socials, abordant diverses temàtiques en l'àmbit de la formació, recerca i transferència de coneixements. En aquesta secció, s'acosta a la trajectòria i transformacions en la formació acadèmica, la innovació docent i la recerca en ciències socials des de diverses disciplines com l'antropologia social, el treball social i la sociologia. En relació a diverses transformacions i noves realitats socials, els capítols exploren alguns dels desafiaments i oportunitats que la dinàmica social planteja per a la universitat i les ciències socials, tant des de l'àmbit dels continguts formatius, enfocaments epistemològics i la transferència de coneixements, com de les iniciatives i polítiques universitàries. També s'hi atenen els efectes i reptes que plantegen les TIC i la digitalització en els processos d'ensenyament i aprenentatge.

Esperem que els textos recollits ajuden a visibilitzar el paper acadèmic i social que juga la Facultat de Ciències Socials, la qual s'ha desenvolupat alhora que els canvis que han ocorregut al nostre país al llarg dels darrers vint-i-cinc anys. Desitgem també que la seua lectura permeta comprendre millor la societat valenciana i la interrelació que té amb la institució universitària com a font de coneixement i motor de transformació. Tenim encara molts desafiaments en una societat cada cop més canviant i complexa, tasca que és justament la que dona sentit al propòsit de les ciències socials.

L'estructura social valenciana durant les primeres dècades del segle XXI

Rafael Castelló-Cogollos

Departament de Sociologia i Antropologia Social

La Facultat de Ciències Socials va nàixer amb el segle XXI, a l'octubre de 1999. Aquell mateix any s'estrenava *Matrix*, i les sèries *The Sopranos* i *The West Wing*, que van gaudir d'un èxit ben merescut. Moltes coses han canviat des d'aleshores, i la societat valenciana ha viscut canvis socials ben significatius. Vivim culturalment amerats per la matriu d'internet i la intel·ligència artificial; els negocis foscos, per no dir-ne negres, abunden, i els lideratges polítics més aviat s'allunyen de l'ideal platònic liberal.

En aquest capítol, volem assenyalar quins han estat els processos i canvis socials més rellevants experimentats per la societat valenciana. Farem una passejada per diferents espais de relació social, amb un enfocament macrosocial. És, per tant, un capítol que fa una mirada general sobre l'evolució de l'estructura social valenciana, basada en diverses investigacions que he desenvolupat durant el període.

1. L'ESPAI DE RELACIONS GENERACIONALS

És l'àmbit social on desenvolupem les nostres relacions entre gèneres i generacions, les quals ens permeten la reproducció social. Habitualment, s'ha analitzat en termes demogràfics, tot i que van més enllà dels canvis poblacionals i s'hi troben en interacció amb molts dels processos que es donen en altres espais de relació.

El País Valencià de les darreres dècades ha experimentat uns fluxos demogràfics que construeixen una societat en què la població es mou bàsicament a partir dels moviments migratoris, molt intensos durant els primers anys de segle, i que han anat acompanyats d'una reducció molt significativa de la natalitat i de les probabilitats de morir. L'estructura poblacional i la seua distribució territorial

han experimentat una agudització de la maduració dels grups d'edat i de la concentració territorial, alhora que s'ha avançat cap a una societat amb més igualtat entre homes i dones (Castelló-Cogollos i Moncusí-Ferré, 2018). El resultat és una societat més diversa.

La probabilitat de morir s'ha reduït en qualsevol edat, però les reduccions més significatives s'han produït en les edats més avançades. I encara que les taxes de mortalitat han experimentat certs repunts, els poden explicar per una estructura d'edats més envellida que la que hi havia en començar el segle XXI. La participació de la població amb més de seixanta-cinc anys ha pujat considerablement. Si l'esperança de vida en néixer dels homes era de 74,8 anys el 1999, el 2022 era de 79,8; i en el cas de les dones va passar dels 81,5 als 85,1 anys. Així que, de mitjana, els valencians i les valencianes han ampliat l'esperança de vida en més de quatre anys des que va començar el segle. Que les persones puguin viure més anys és una bona notícia. Una de les conseqüències és que els sistemes de benestar social han de ser repensats per poder mantenir una població cada vegada més envellida.

Els avanços en els processos d'igualtat de gènere també han tingut importants efectes sobre la resta d'àmbits de relació social. Econòmicament i culturalment, s'ha alliberat temps de vida de les dones que, abans, es dedicava a la reproducció social i que, ara, possibilita la seua incorporació al món de la producció econòmica, a l'espai de la participació i l'acció política i al de la creació cultural. I això també és una bona notícia: poder disposar de l'aportació social de les dones, enriquidora i diversa. Un dels seus efectes ha estat la reducció dels naixements, que, a la societat valenciana, ha arribat al punt que el creixement vegetatiu de la població és negatiu des de 2015. Una tendència, però, que té més a veure amb les condicions econòmiques i socials de la reproducció que no amb l'emancipació de les dones. Unes condicions laborals cada vegada més precàries, un accés a l'habitatge quasi impossible o unes cobertures socials molt magres són les que causen que els naixements siguin inferiors a les defuncions. De fet, en països amb processos d'igualtat de gènere més avançats, els naixements no hi cauen tant, gràcies a unes polítiques socials i econòmiques que faciliten la vida de les dones en edat reproductiva.

L'allargament de la vida i la reducció de la natalitat, junt amb el model econòmic basat en la individualització i la fragmentació, han tingut repercussions sobre la composició de les llars. S'ha produït una reducció de la dimensió mitjana d'aquestes, amb una pèrdua de presència relativa de llars amb quatre o més membres i un increment de les que en tenen entre un o dos. Això vol dir que la vida en solitud s'escampa. I ho fa especialment en edats avançades, i entre dones:

dones majors vivint soles. Això significa que les generacions que conviuen a la mateixa llar són, com a molt dues, o molt sovint només una i, per tant, les relacions intergeneracionals s'hi veuen bastant limitades, amb els efectes de socialització i aprenentatge que això comporta. També s'han multiplicat les formes familiars: amb l'increment dels divorcis i les reconstitucions familiars, el reconeixement dels matrimonis entre persones del mateix sexe i el seu dret a l'adopció... podem trobar combinacions molt diverses de parentius i relacions entre gèneres i generacions.

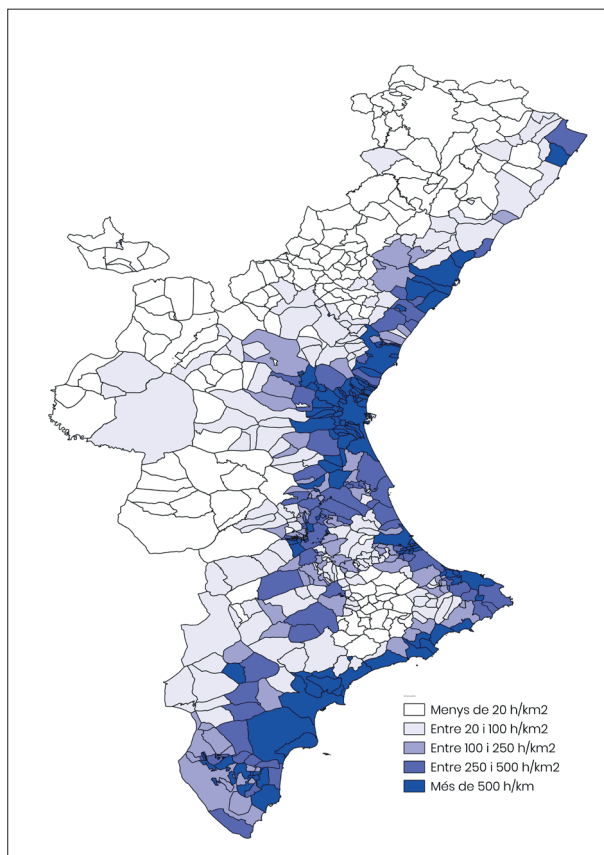
Amb tot, la població resident al territori valencià ha crescut en més d'un milió de persones des de 1999, en passar dels 4.066.474 als 5.097.967 el 2022. I això ha estat possible gràcies a l'aportació de població nascuda fora del territori valencià. En definitiva, amb el canvi de segle, la societat valenciana ha acollit contingents de població bastant nombrosos, que han suposat un canvi en la composició de la seua població. Aquestes aportacions es van frenar amb la crisi econòmica el 2008, i començaren a recuperar-se des de 2013. Al mateix temps, també es van incrementar les migracions des de territori valencià, fins i tot amb anterioritat a 2008. A les eixides provocades per la dinàmica pròpia de les migracions, s'uneixen les provocades per la crisi, causa dels saldos migratoris negatius entre 2008 i 2016.

Els orígens i destinacions dels moviments migratoris valencians estan bastant concentrats. La majoria són canvis residencials amb altres països europeus, i entre aquests molt especialment amb la Unió Europea. És errònia la percepció, socialment molt estesa, que són els immigrants d'origen africà els que més han incrementat la seua presència. Durant tot el període, les immigracions procedents de països europeus no han perdut la seua hegemonia. És cert que han perdut pes relatiu, però encara així, Europa continua sent l'origen principal de les immigracions que arriben al nostre territori. Amb tot, l'increment de la dispersió cultural és evident.

Som 5 milions!! i la població creix més que la mitjana espanyola, i també que l'europea. Ens acostem a representar l'11 % de la població del conjunt espanyol, i l'1,2 % del conjunt de la Unió Europea. De fet, la dimensió poblacional valenciana és similar a la d'estats com Noruega o Irlanda, i regions com Düsseldorf, Sicília, Provença-Alps-Costa Blava o el Vènet. Però és un territori, el valencià, molt densament poblat i amb un creixement demogràfic també destacable en el conjunt europeu. El resultat és que, donat que la producció i el consum *per capita* no deixa de créixer i la població també ha augmentat, la petjada ecològica de la societat valenciana s'ha enfondit encara més, i si el 1980 suposava sis vegades el nostre territori, en aquests moments supera amb escreix en deu vegades la superfície disponible a territori valencià.

Aquesta situació demogràfica del conjunt valencià no és uniforme i les desigualtats territorials també han crescut. La densitat poblacional ha passat, entre 2000 i 2021, dels 177,1 h/km² als 217,4 h/km². Una tercera part de la superfície de la Comunitat Valenciana (31 %) està ocupada per municipis de menys de mil habitants (7.211 km²), però només hi resideix l'1,7 % de la població valenciana. Així, en el territori ocupat per aquests municipis hi ha dotze persones per cada km² (que baixa a les huit en els municipis amb menys de 500 habitants); mentre que als municipis amb més de 5.000 habitants, la densitat puja fins als 473,2 h/km²: representen el 41,8 % del territori (9.719 km²), però acullen al 90,9 % de la població (Castelló-Cogollos i Benlloch-Doménech, 2022).

MAPA 1
Densitat de població municipal en 2021

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'Institut Valencià d'Estadística (IVE).

En resum, vivim més temps, les dones han guanyat llibertats, tenim menys descendència, vivim en llars més menudes amb relacions intergeneracionals més limitades i combinacions familiars més plurals, i convivim amb més població nascuda fora de la Comunitat Valenciana: som més diversos.

2. LES RELACIONS ECONÒMIQUES

El sistema econòmic valencià ha evolucionat de manera que la petjada ecològica s'ha aprofundit i, al mateix temps, s'ha generat un augment de la desigualtat. El nostre model econòmic s'ha instal·lat en una senda de valor afegit baix i salaris pobres, amb una estructura de classes socials cada vegada més polaritzada. En conjunt, la societat valenciana perd posicions econòmiques relatives en el seu context econòmic més pròxim i en el marc de la globalització.

Hem estat tòpicament pensats com una societat de classes mitjanes, una mena d'arcàdia del benestar: el *Levante feliz*. Tanmateix, entre 1999 i 2024, hem experimentat acusadament l'impacte de l'atur i del treball en condicions precàries (Azagra, 2019). El sistema financer valencià s'ha dissolt en els grans grups financers espanyols i internacionals (Sanchis-Palacio, 2016). El dèficit de les administracions públiques valencianes s'ha disparat com a resultat d'una combinació diabòlica de mancances del model estatal de finançament, una gestió ineficient i corrupta, i els efectes de les crisis: l'accés als serveis públics valencians s'ha vist greument afectat (Cucarella, 2015).

Ja fa dècades que l'economia valenciana perd posicions relatives en el context espanyol (Goerlich, 2018): el PIB *per capita* valencià és inferior a l'espanyol, tot situant-se entre el 85 % i el 90 %. La productivitat de la feina és menor al País Valencià que a la resta d'Espanya, però allò que millor pot explicar aquesta pèrdua relativa de posicions és la baixa productivitat del capital, amb inversions de baix risc i de poc valor afegit (Ruiz-Tamarit *et al.*, 2021). Tanmateix, i contràriament al que predica el discurs meritocràtic, les rendes del capital han estat premiades, els guanys hi creixen, mentre que les rendes de la feina han estat castigades, els salaris reals hi cauen (Castelló-Cogollos, 2022).

Segons les dades de l'INE, la població valenciana té menys presència entre les ocupacions directives i de professionals i tècnics superiors, a canvi d'oferir-ne més de serveis de restauració, personals, protecció i de venda (García-Calavia i Sanchis, 2018). És a dir, el País Valencià té una estructura ocupacional poc vinculada als actuals requisits econòmics de la globalització i la digitalització: relativament

poques ocupacions directives i tècniques amb més necessitats formatives, i més ocupacions dependents amb exigències de formació més baixes. Una de cada tres ocupacions es donen en el sector terciari tradicional (comerç, transport i hostaleria), especialment vinculats al turisme. La presència de feina en l'agricultura i la indústria s'ha reduït significativament des de 2000. L'agricultura representava el 4,3 % de la població ocupada, mentre que ara se situa al voltant del 2,5 %. Més dura ha estat la caiguda del sector industrial, ja que la seua ocupació ha passat de representar el 23,6 % de l'ocupació a només el 15,6 %. Si bé és cert que els serveis avançats han crescut, continuen estant per sota de la mitjana espanyola.

Cal afegir-hi que ocupacions que amb anterioritat eren de classe alta, ara ho són de classe mitjana, i algunes que eren de mitjana, ara ho són de classe baixa (Castelló-Cogollos, 2022). Pel que fa a les primeres, les posicions directives ubicades al País Valencià han perdut posicions relatives en un context globalitzat en què la societat valenciana exerceix un paper de cinquè o sisé ordre. Pel que fa a les segones, els processos de robotització i digitalització han tingut un efecte negatiu directe, en convertir en supèrflues ocupacions que abans eren considerades de classe mitjana. Aquest deteriorament laboral té efectes reflexius sobre els incentius formatius: es desincentiva una formació universitària que cada vegada té menor capacitat de facilitar la mobilitat social ascendent.

En resum, entre 1999 i 2024, s'ha accelerat la terciarització, especialment en sectors tradicionals d'activitat, molt vinculats al turisme. L'estructura econòmica n'ha agreujat l'especialització en la producció amb escassa participació de les noves tecnologies i valor afegit baix. I tot això acompanyat d'un increment de la desigualtat econòmica i la polarització social amb l'empobriment relatiu i la devaluació laboral.

3. L'ESTAT I LA POLÍTICA

La construcció de l'estat del benestar consisteix a institucionalitzar l'assumpció col·lectiva dels riscos i la reducció de la incertesa. És un procés que ajuda al control de la por col·lectiva, amb uns efectes civilitzadors molt rellevants. Aquest procés civilitzador no és irreversible; com comprovem darrerament amb l'augment de les polítiques de l'extrema dreta. La reforma dels estats del benestar occidentals, accelerada per la Gran Recessió de 2008, venia dels anys huitanta i suposa una remodelació de la relació entre les classes socials i les polítiques públiques: s'ha reduït l'oferta d'ocupació pública, es retallen serveis i transferències, mentre

que es redueixen els impostos al capital. L'increment dels contractes de serveis i privatitzacions en la dotació de benestar, o l'increment dels contractes temporals en el sector públic, l'han convertit en un dels sectors de destrucció neta de llocs de treball estables. Hi afegim les retallades salarials i la congelació de les carreres professionals (amb una incidència especial en la població jove) i tenim un quadre més complet de l'impacte del canvi de model de l'estat del benestar sobre la població valenciana.

L'empremta política de la crisi de 2008 va ser força acusada al País Valencià. De fet, l'Estat espanyol va ser un dels més perjudicats per la recessió, junt amb Portugal, Itàlia, Irlanda i Grècia (PIGS). I les polítiques d'austeritat forçades per la Unió Europea i desplegades pel Partit Popular, molt especialment des de 2013, van desviar l'esforç de les retallades cap a les comunitats autònomes, mentre es mantenia la despesa de l'Estat. Això va afectar especialment la Comunitat Valenciana, molt perjudicada per un sistema de finançament injust, que extrau recursos col·lectius d'un territori que és més pobre que la mitjana espanyola. Una situació anòmla que encara es manté hui i limita les opcions del sistema polític valencià en l'exercici de les seues competències. A la institucionalització política de l'extracció econòmica, s'afegien unes pràctiques corruptes que escuraven els recursos públics per a afavorir interessos particulars molt concrets. Una combinació diabòlica que, al costat de l'evolució econòmica que hem descrit, suposa un tracte colonial de la societat valenciana.

Els efectes de la crisi i la nefanda resposta política, espanyola i valenciana, van tindre certs efectes a mitjà termini sobre el sistema polític valencià: amb una transformació del sistema de partits a partir de 2011 i un canvi de cicle polític i de govern autonòmic el 2015; encara que, l'autogovern valencià no ha experimentat transformacions substancials durant el període (Ninyoles, 2024). El PPCV va obtindre una majoria absoluta de nou el 2011, però el sistema de partits valencià va experimentar una lleu transformació amb la presència significativa de Compromís en les Corts Valencianes. Finalment, el 2015, les forces d'esquerra van poder constituir una coalició parlamentària, coneguda com el Pacte del Botànic, per desallotjar el PPCV del govern de la Generalitat. A més, l'entrada en les Corts de Ciutadans i de Podem va incrementar la fragmentació partidista en la representació política valenciana. Quatre anys després, el 2019, els resultats de les urnes impulsaren el PSPV com a primera força política valenciana, després de més de vint anys, i els partits d'esquerra van obtindre una lleugera victòria enfront del bloc de la dreta, tot i que la irrupció de Vox va institucionalitzar els discursos d'extrema dreta al País Valencià. I, el 2023, la coalició parlamentària

entre el PPCV i Vox va desallotjar del govern el Botànic, i Ciutadans i Podem van desaparèixer del nostre panorama parlamentari, tot simplificant de nou el mapa polític valencià.

L'arribada al govern de PSPV i Compromís el 2015 va suposar una forta limitació dels comportaments corruptes i un cert enfortiment de l'autogovern. Amb tot, els intents del Consell per millorar el finançament autonòmic no van quallar i l'autonomia valenciana no va experimentar cap millora. El govern del Botànic no va tirar endavant la reforma de la llei electoral, ni va poder desplegar una política lingüística que hi tinguera efectes significatius, malgrat els seus intents. Totes les temptatives de reforma van ensopegar amb els obstacles que la dreta extrema i l'extrema dreta li posava, amb la col·laboració d'un sistema judicial majoritàriament contrari a les polítiques progressistes, i que va tindre el cas més destacat de guerra judicial o *lawfare* en la persecució que va patir Mónica Oltra (vicepresidenta primera del Consell), que es va veure forçada a dimitir. El govern sorgit de les eleccions de 2023, conformat per una coalició de dreta i extrema dreta ha iniciat tot un paquet de reformes que intenta desfer el curt camí que havien fet els governs del Botànic.

4. LA LLENGUA DELS VALENCIANS

I, finalment, en l'àmbit cultural, la traça d'identitat més significativa del poble valencià, la seua llengua pròpia, ha viscut un període de recuperació de les competències, però també d'intens retrocés dels seus usos, en un marc de domini ideològic de centralització política, i de neoliberalisme i globalització, acompanyats per un procés accelerat de digitalització de les relacions socials. El valencià ha viscut en un context d'especulació lingüística, efecte de les polítiques lingüístiques de l'Estat i la comunitat autònoma, que l'han perjudicada molt.

En les darreres dècades, el procés de globalització s'ha accelerat amb els avanços de les tecnologies digitals. Els processos de digitalització tenen impactes molt rellevants sobre les nostres relacions socials i, per tant, també sobre les nostres pràctiques lingüístiques quotidianes. La posició tecnològica de la societat valenciana no és aliena a la precarietat laboral del seu mercat de treball. Les característiques del teixit productiu valencià, el grau de digitalització limitat de les empreses i de les llars, així com l'elevat percentatge d'ocupacions manuals que obliguen a la presència en el lloc de treball, limita les possibilitats de digitalització. Amb tot, les xarxes socials i la digitalització amaren el món del consum.

Igual que en els mercats econòmics, en els lingüístics també hi ha relacions de força. Ni totes les produccions lingüístiques són iguals, ni tenen el mateix valor. Les relacions de força són relacions que van més enllà de les situacions concretes, i són irreductibles a les relacions d'interacció interindividual, també les lingüístiques; i encara més en els intercanvis automatitzats: si Alexa o Siri no m'entenen en valencià no és perquè no puguen o no vulguen, és perquè algú no ha pensat que fora necessari programar-les per a fer-ho (Castelló-Cogollos, 2024). No és un problema de llibertat, sinó d'igualtat.

L'efecte és que el valencià s'hi troba en una situació de minorització creixent, i d'emergència d'usos. Els usos del valencià s'han reduït constantment davant l'avanç dels usos del castellà, tal com mostren les *Enquestes sobre usos i competències del valencià* de la Generalitat Valenciana. La presència pública del valencià ha caigut a la meitat, en moure's entre aproximadament el 27 %, que declarava usar sempre o generalment el valencià a les grans superfícies, el 1995 i el 13 % el 2021. Però especialment preocupant és el retrocés a la meitat també dels usos privats, ja que, el 2021 declaraven usar sempre o generalment el valencià a casa un 21 %, quan el 1995 ho feia un 48 %.

Aquestes tendències no es produeixen de la mateixa manera a tot el territori valencià. Hi ha territoris especialment perjudicats pel retrocés del valencià. Els territoris amb uns usos més limitats estan a les comarques del sud, concretament al que les enquestes denominen «regió d'Alacant», on la seua presència a l'espai privat, el 2021, és d'un 9 % i al públic del 3 %. Per contra, però, els espais amb una major presència del valencià tampoc no mostren unes dades especialment elevades, com ara la d'Alcoi-Gandia amb un 41 % que usa sempre o generalment el valencià a casa i aproximadament un 27 % que ho fa a les grans superfícies.

Les pràctiques lingüístiques en castellà es mouen en sentit contrari, però, si el 1995 un 52 % deia que usava el castellà a les grans superfícies sempre o generalment, el 2021 ho feia aproximadament el 70 %. Per tant, el procés de substitució públic del valencià pel castellà és més que evident. Però és que, a més a més, també ho fa a l'espai privat: el 1995 el 45 % declarava usar el castellà sempre o generalment a casa, i el 2021 ho feia el 58%.

Aquesta evolució, a més, ha estat adobada per un sistema ideològic tendent a les actituds lingüístiques idealitzadores. Unes actituds que o bé són capaces de formular valoracions positives respecte al valencià, però no l'usen mai o quasi mai (Castelló-Cogollos, 2002), o bé pensen que el valencià s'usa més del que realment s'usa (Hernández-Dobon, 2016). El resultat ha estat una bombolla d'acreditacions de coneixements buides de contingut, en la mesura que el seu

és un valor social extremadament reduït. Al final, la manca de valor social del valencià farà que la bombolla esclate, com en qualsevol altre sistema especulatiu (Castelló-Cogollos, 2021) i el valencià caurà en la marginalitat.

5. CONCLUSIÓ

En els darrers vint-i-cinc anys, la composició de la població valenciana ha canviat significativament i, per tant, també ho han fet les relacions socials que manténim. Les relacions entre gèneres i generacions s'han diversificat de la banda dels gèneres, i s'han limitat del costat de les generacions. La població és culturalment més diversa. Siga com siga, els comportaments demogràfics són impossibles de corregir democràticament amb mesures polítiques.

El sistema econòmic valencià ha retrocedit relativament en el seu entorn, i amb tot ha incrementat la seua petjada ecològica i la desigualtat i la polarització socioeconòmica. Les inversions en activitats de valor afegit baix, perjudiquen les condicions de vida de la població.

Políticament, hem fet un viatge d'anada i tornada a la dreta; ara, però, amb l'afegit de l'extrema dreta. I el valencià, la llengua pròpia, viu una situació d'emergència que anuncia la seua marginalitat social. Sense una proposta política valenta, que corregisca les desigualtats econòmiques, socials i polítiques viscudes en la societat valenciana, serà complicat avançar cap a un model més just. Cal que ens posem a treballar de valent, si volem ser capaços de sobreviure a la incertesa que ens envolta, i sabem fer-ho.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Azagra, Joaquín (2019). *Regiones ricas, regiones pobres: La indefinición valenciana*. Institució Alfons el Magnànim.
- Castelló-Cogollos, Rafael (2021). L'especulació en el «mercant» lingüístic català. En M. C. Junyent-Figueras (ed.), *El català, la llengua efervescent. 77 visions sobre el terreny*. Viena Edicions.
- Castelló-Cogollos, Rafael (2002). Economia dels intercanvis lingüístics al País Valencià. *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 16, 195-216.
- Castelló-Cogollos, Rafael (2022). *Camins d'incertesa i frustració. Les classes mitjanes valencianes (2004-2018)*. Institució Alfons el Magnànim.

- Castelló-Cogollos, Rafael (coord.) (2024). *La llengua digital. Elements per a l'estudi dels impactes de la digitalització en les llengües minoritzades*. Tirant Lo Blanch.
- Castelló-Cogollos, Rafael, i Benlloch-Doménech, Cristina (2022). *Els reptes demogràfics de la societat valenciana*. Càtedra Prospect Comunitat Valenciana 2030, <https://prospectcv2030.com/wp-content/uploads/2022/12/info_demo.pdf>.
- Castelló-Cogollos, Rafael, i Moncusí-Ferré, Albert (2018). Población: Dinámica y estructura. En Antonio Ariño-Villarroya i Pedro García-Pilán (eds.), *La sociedad valenciana en transformación (1975-2025)*, p. 41-84. Publicacions de la Universitat de València (PUV) - Institució Alfons el Magnànim.
- Cucarella, Vicent (2015). *El finançament valencià: De la submissió al canvi necessari*. Edicions Bromera.
- García-Calavia, Miguel Ángel, i Sanchis, Enric (2018). La estructura laboral valenciana. En Antonio Ariño i Pedro García-Pilán (coords.), *La sociedad valenciana en transformación (1975-2025)*. Institució Alfons el Magnànim - Publicacions de la Universitat de València.
- Goerlich, Francisco J. (2018). *El empobrecimiento valenciano*. Institució Alfons el Magnànim.
- Hernández-Dobon, Francesc J. (2016). *El tio Canya ha mort*. Fundació Nexe.
- Ninyoles, Guillem (2024): *L'impacte polític de la Gran Recessió a l'Europa Llatina a nivell regional*. Tesi doctoral. Universitat de València.
- Ruiz-Tamarit, J. Ramon, Murgui-Garcia, M. José, i Cubel-Montesinos, Antonio (2021). *El model de creixement econòmic valencià*. Fundació Nexe.
- Sanchis-Palacio, Joan Ramon (2016). *La desfeta del sistema financer valencià*. Vincle (Altriam Media&Events, SL).

Accidentes, catástrofes y desastres naturales y tecnológicos

Desigualdades sociales en la sociedad del riesgo*

Javier Gómez Ferri y Carmen Corona Sobrino
Departament de Sociologia i Antropologia Social

1. VEINTICINCO AÑOS DE CAMBIOS SOCIALES

Desde la creación de la Facultad de Ciencias Sociales de la Universitat de València ni la realidad social ni su estudio han estado varadas, aunque quizá muchos de los cambios sociales ocurridos en estos años respondan a lógicas y fuerzas que han cambiado muy poco en este periodo. A escala mundial, en este breve lapso de tiempo se han producido acontecimientos relevantes, más o menos concretos, pero también se han perfilado y acentuado procesos que venían de más atrás y que han tenido repercusiones considerables tanto a escala local como global. De lo primero, dos fenómenos trascendentales que han marcado estas tres últimas décadas y que han tenido profundos efectos en las desigualdades sociales han sido la Gran Recesión de 2008 y la pandemia de la COVID-19. En lo que respecta a los procesos que han cobrado entidad estos años, se pueden destacar, entre otros,

* Este trabajo está inspirado en los materiales didácticos elaborados por la profesora Fàtima Perelló para la asignatura de Estructura Social (<http://ocw.uv.es/ciencias-sociales-y-juridicas/estructura-social-y-estructura-social-de-espana-ii/Course_listing>, Materiales, Ejercicio 1.1.), en el que toma como caso de análisis y reflexión el huracán Katrina, ocurrido en el año 2005 y que tuvo devastadores efectos sobre la población del sur de Louisiana, especialmente en la ciudad de Nueva Orleans y sus proximidades. La profesora Perelló estuvo comprometida tanto en la creación de los estudios de Sociología como en la creación de la Facultat de Ciències Socials. Este trabajo se ha desarrollado en el marco del programa propio del Vicerrectorado de Investigación de la Universitat de València, convocatoria de Acciones Especiales, expediente UV-INV_AE-2636642 y del programa Grupos Emergentes de la Generalitat Valenciana 2023 de la Conselleria de Educació, Universitats y Empleo, subvención CIGE/2022/98.

la crisis econosocial —reducida erróneamente a veces al cambio climático—, el aumento de las migraciones, el envejecimiento de la población, la consecución de mayor autonomía e igualdad de las mujeres, el ascenso y entrada de partidos políticos de ultraderecha en diversos parlamentos, la fetichización de la subjetividad individual, la mercantilización de cada vez más facetas de la actividad humana o la proliferación de lo digital en prácticamente todas y cada una de las facetas de la vida social, desde el trabajo hasta las relaciones sociales o el ocio, y cuya manifestación más reciente es la explosiva extensión de la inteligencia artificial.

Los ámbitos universitario y académico, y las ciencias sociales no han sido ajenos a esos y otros cambios. Desde una perspectiva disciplinar, en el caso concreto de la Sociología, por ejemplo, la teoría social ha seguido ensanchándose y el conocimiento sobre la realidad social ha aumentado. También los métodos y las técnicas de investigación han ido perfeccionándose y renovándose. Y, en este tiempo, han aparecido o se han consolidado nuevos campos y ámbitos especializados de la sociología que no eran considerados sociológicos o pertinentemente sociológicos hace poco más de veinte años como pueden ser, por ejemplo, la sociología del cuerpo, la sociología de las emociones, la sociología digital, la sociología del riesgo o, más recientemente, el interés por el estudio de las relaciones entre animales y sociedad, por mencionar unos pocos. Algunos de ellos abordan realidades emergentes, pero en otros casos la novedad no reside tanto en el objeto como en los nuevos contextos desde los que se mira la realidad social. También entre esos campos recientes estaría el que nos ocupa en este capítulo, el de la sociología de los accidentes, catástrofes y desastres naturales y tecnológicos.

2. SOCIOLOGÍA DE LOS FENÓMENOS EXTRAORDINARIOS.

LA REGULARIDAD DE LO EXCEPCIONAL Y DE LO SINGULAR

Accidentes, catástrofes y desastres son substantivos habituales que usamos para referirnos a situaciones desgraciadas o trágicas tanto de índole natural como industrial o tecnológica que afectan bien a individuos de modo particular, o bien a colectivos y comunidades. Académicamente, esos términos son objeto de muchas discusiones con pocos consensos (Quarantelli, 1998). Socialmente, sin embargo, tales términos, así como otros relacionados como los de *riesgo* o *peligro*, pueden hacer pensar de entrada que hablamos de fenómenos de naturaleza fortuita y contingente que se dan por casualidad, por azar, y que producen efectos y daños que pueden afectar por igual a cualquiera. Como veremos aquí, nada más lejos

de la realidad. Muchos de estos fenómenos son fruto de las desigualdades sociales y de poder, cuando no mantienen y ahondan aún más las ya existentes (Wisner, Blaikie, Cannon y Davis, 2003; Reid, 2014).

Los accidentes son un hecho social. Pequeños o grandes accidentes suceden a diario y forman parte de nuestras vidas cotidianas, bien porque nos afectan directamente o, más comúnmente, debido a su frecuencia y a la atención mediática que reciben, sobre todo cuando alcanzan una enorme dimensión, especialmente en el caso de catástrofes y desastres, que se repiten en un lugar u otro de nuestro planeta con tanta asiduidad. A su conocimiento contribuyen, además, las ONG, mediante sus campañas de sensibilización o de ayuda.

En el pasado, esos acontecimientos aparecían reflejados en leyendas, mitos y relatos religiosos. Son ejemplos de ello las tormentas, plagas y terremotos bíblicos o los diluvios universales. En tales tipos de relatos, estos sucesos son vistos como castigos que impone alguna divinidad a los seres humanos por su conducta desviada, o bien por la simple maldad de agentes demoníacos. En el transcurso histórico algunos de estos desastres o catástrofes han quedado como hitos que son recordados de manera significativa como pueden ser los casos de las erupciones del Vesubio sobre Pompeya en el año 79, el terremoto y maremoto de Lisboa de 1755, o el hundimiento del *Titanic* en 1912. La literatura y, más recientemente, el cine, han recreado muchos de ellos o han imaginado otros nuevos. Tras estos acontecimientos y sus relatos, hay visiones sociales sobre cuestiones fundamentales como el bien y el mal, el destino, el azar, la incertidumbre vital, el valor de la vida o el papel que se considera que tienen diferentes tipos de agencia en los acontecimientos humanos; básicamente, la agencia sobrenatural, la natural y la humana. Sin embargo, aunque salta menos a la vista, estos hechos también tienen que ver con la existencia de diferentes tipos de desigualdad. Es decir, con relaciones económicas, sociales, políticas y culturales del sistema social que sitúan a los sujetos en posiciones sociales más o menos concretas, y que les proporcionan distintos tipos de oportunidades y recursos.

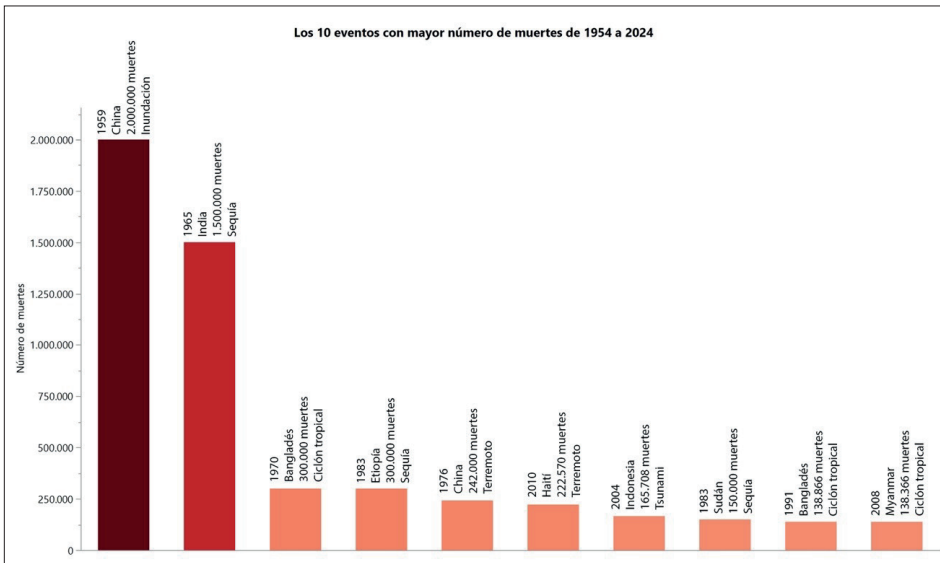
Desde un punto de vista fenomenológico, estamos tratando de una categoría de sucesos, eventos y hechos en la que, de un lado, hay fenómenos como huracanes, terremotos, tsunamis, inundaciones, riadas, incendios forestales, aludes, corrimientos de tierra, sequías, olas de calor o temporales de frío, cuando hablamos de desastres y catástrofes naturales. Del otro lado quedan otras tragedias como los accidentes aéreos, de tren, naufragios, incendios de edificios y naves industriales, explosiones químicas, accidentes en minas, rotura de presas, diques y puentes, por citar los principales acontecimientos tecnológicos o artificiales

que pueden adquirir la dimensión de desastres. En los dos siguientes gráficos (1 y 2) representamos los diez fenómenos con mayor número de afectados y de víctimas mortales en los últimos setenta años, según la base de datos del Centre for Research on the Epidemiology of Disasters. Si bien son cifras complejas de recoger de una manera inequívoca, nos dan una imagen de la magnitud y la naturaleza de estos sucesos y su impacto en la vida de las personas.

De todos modos, la identificación y la delimitación ontológica de los fenómenos de los que tratamos no es fácil (Quarantelli, 1998). Una sociología de fenómenos extraordinarios y a veces extremos, también podría incluir otros fenómenos aún más catastróficos como las guerras, el terrorismo o las epidemias. Estos no suelen ser considerados dentro del tipo de fenómenos de que tratamos por tener un carácter menos concreto y puntual, o de goteo, por su extensión o duración en el tiempo, así como, en el caso de las guerras o los actos terroristas, por ser el resultado de acciones humanas que deliberadamente buscan provocar daño, por más que los efectos sobre las víctimas que las sufren no sean muy distintos de los desastres y las catástrofes, ya que las guerras o las epidemias tampoco afectan a toda la población por igual.

GRÁFICO 1

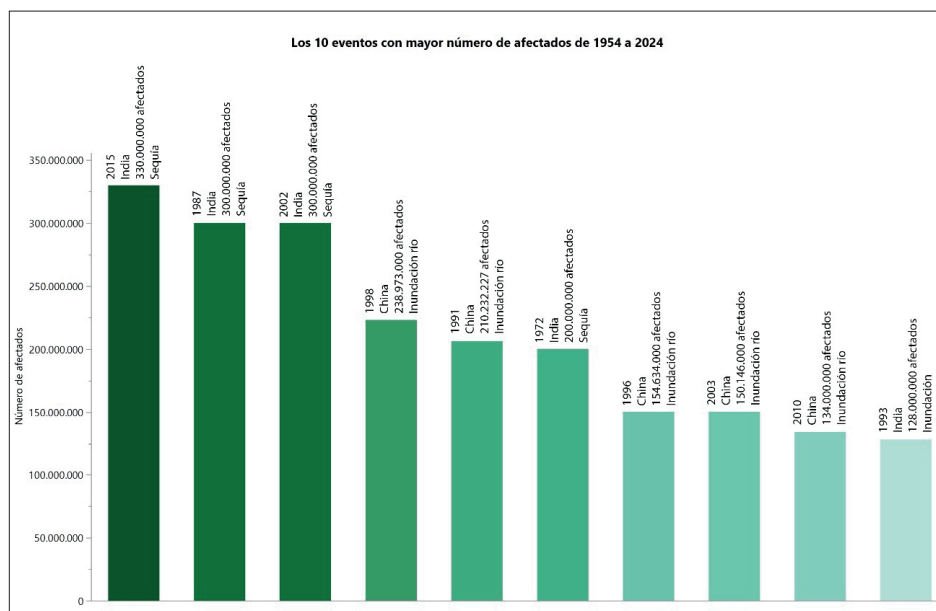
Los diez eventos con mayor número de víctimas mortales en los últimos setenta años

Fuente: Emergency Events Database EM-DAT elaborada por el Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED) y la World Health Organization (WHO).

GRÁFICO 2

Los diez eventos con mayor número de afectados en los últimos setenta años

Fuente: Emergency Events Database EM-DAT elaborada por el Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED) y la World Health Organization (WHO).

Por otra parte, la separación entre fenómenos naturales y tecnológicos o industriales es cada vez más difícil de trazar. Hasta el siglo XIX el predominio de los desastres y las catástrofes de carácter natural ha sido lo habitual en las sociedades humanas, pero desde la revolución industrial la cantidad y magnitud de desastres industriales y tecnológicos se ha vuelto cada vez más frecuente; las más de las veces ocurren como resultado de la acción conjunta entre elementos y causas concurrentes, generalmente concatenadas como pueden ser hundimientos como el del *Titanic*, pantanadas como la producida por la rotura de la presa de Tous (Valencia) en 1982, o accidentes nucleares tan graves como el de Fukushima (Japón) en 2011. Este accidente se produjo a resultas de la conjunción de un terremoto y del posterior maremoto con una serie concatenada de decisiones y fallos humanos. El resultado fue que se fusionaron los núcleos de tres de los reactores de la central, lo que llevó a la explosión de dos de ellos, más el edificio de un tercero. Esto provocó una fuga radiactiva a la atmósfera, pero sobre todo en forma de vertido de agua radiactiva al mar. Primero el vertido fue descontrolado,

pero luego se han estado realizando de manera controlada. A fecha de 2024, más de una decenio después del accidente, aún se sigue vertiendo agua al mar; sin riesgo alguno, según señalan las autoridades y los responsables. La negación y la ocultación de riesgos y peligros, como luego veremos, está presente en muchos accidentes y desastres. De hecho, aunque oficialmente solo se certificó una única víctima mortal, en los años posteriores el aumento de fallecidos por cáncer en la zona ha sido considerable. Asimismo, tras el accidente, se produjo un incremento en el número de muertes entre los evacuados, sobre todo en los casos de personas mayores y enfermas que sufrieron ansiedad y estrés postraumático. De los 170.000 vecinos evacuados, casi 40.000 aún no han podido regresar a sus casas.

Aunque los desastres naturales son distintos de los desastres industriales y tecnológicos como, por ejemplo, y por citar algunos de los más graves ocurridos hasta la fecha, Bhopal, Seveso, Chernóbil, Minamata, Palomares, Baia Mare, Exxon Valdez, Prestige, Aznalcóllar o la desecación del mar de Aral, se considera que son naturales porque la principal causa y agencia del daño es provocada por algún tipo de fenómeno atmosférico, climático, marino o geológico. Sin embargo, la mayoría, sino todos, se dan en interacción con valores, decisiones y acciones (u omisiones) humanas, y sus productos. Por ejemplo, y sin entrar en mucho detalle, la elección de asentamientos, los materiales empleados, las pruebas y medidas de seguridad, los controles y mantenimiento. Estos y otros factores hacen difícil hablar de desastres y catástrofes enteramente naturales, y más en el contexto del Antropoceno, donde los propios fenómenos climáticos resultan inseparables de la acción humana. Las recientes inundaciones en el sur de Brasil en 2024 o el huracán Katrina de 2005 son claros ejemplos de este hecho. Siguiendo a Bruno Latour (2005) y la teoría del actor-red, de la cual también son exponentes Michel Callon, Madeleine Akrich, John Law o Annemarie Mol, deberíamos perder el apego a la ontología analítica con que identificamos, explicamos y operamos en la realidad. Esta no tiene una parte natural, otra parte tecnológica y otra social. Es una entidad híbrida; un tejido inconsútil tecno-socio-natural. Los fenómenos y sucesos que llamamos sociales están conformados por una red multidimensional e integrada de elementos, humanos y no humanos en la que todos tienen su agencia y configuran la realidad. Esta naturaleza híbrida de la realidad nos pasa generalmente inadvertida. Es precisamente en los casos de accidentes cuando se nos hace manifiesta.

Por eso, como se ha constatado en muchos de los casos ocurridos, es cuestionable la estricta separación entre desastres naturales y tecnológicos, como también lo es la idea de aleatoriedad y casualidad con que a veces se las percibe. Ese carácter

azaroso no se da ni respecto de las situaciones en que se producen. Ni tampoco con respecto a las víctimas y afectados, que tienen perfiles comunes. Existe una serie de patrones y regularidades que se repiten en la mayoría de desastres y catástrofes. Por lo pronto quienes más los sufren son los más pobres y vulnerables de cada comunidad o grupo social, o del planeta. Como hemos visto, en los gráficos anteriores (1 y 2), el componente geográfico de estos eventos y la afectación en determinadas zonas del planeta como India o China es significativa.

Esto se puede ver en ámbitos más concretos, comunes y próximos como es el de las siniestralidades laboral, vial y doméstica. La observación y el estudio de estos ámbitos ha encontrado un conjunto de patrones y regularidades bastante claros y fácilmente identificables. Por tanto, es perfectamente factible una sociología del tipo de accidentes que son más frecuentes y ordinarios en la sociedad. Por ejemplo, si nos atenemos a los datos estadísticos de accidentes de trabajo del Ministerio de Trabajo y Economía Social, la clase social es el principal factor a la hora de padecer un accidente laboral (Confederación Sindical de CC. OO., s/f). Luego, el género, la edad o la procedencia son variables también muy relevantes.

Sin embargo, lo que parece propio solo de lo habitual y ordinario, también es extensible a acontecimientos más extraordinarios y extremos. Estos tienen sus patrones y sus regularidades; sus pautas de normalidad. Aunque a veces simplemente es que no son tan extraordinarios como fenomenológicamente nos parecen. En relación con lo que estamos señalando, en 1984, el sociólogo de las organizaciones Charles Perrow publicó una obra con el oximorónico título de *Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies*. El libro nació a raíz del accidente nuclear de Three Mile Island, ocurrido en Harrisburg (Pensilvania) en 1979. Escribía Perrow (1984: 4) entonces:

la probabilidad de fusión de una central nuclear con una fuga de materiales radiactivos a la atmósfera no es de una posibilidad entre un millón al año, sino más bien de una posibilidad en la próxima década.

No habían pasado ni dos años desde que Perrow lanzara su predicción cuando, en 1986, sucedió el accidente de Chernóbil, el peor accidente nuclear ocurrido hasta el presente. El accidente se produjo en una prueba de funcionamiento del reactor de la central, seguido de un cúmulo de incidentes, entre ellos una serie de fallos de los operarios y, en general, la falta de seguridad de ese tipo de reactores. Eso, sin entrar en la decisión de emplear la energía nuclear en lugar de prescindir de ella, una decisión que se presenta como técnica, en lugar de como lo que es: política. O mejor: tecnopolítica, porque lo puramente tecnológico no existe;

es político que trata de ocultar que lo es. Eso, por no mencionar el cálculo de coste-beneficio, que también se presenta como puramente económico.

En el caso de Chernóbil, como sucede en tantos casos de catástrofes y desastres, es difícil determinar el número de muertes producidas, ya que los efectos sobre la salud se dan a medio y largo plazo. Oficialmente solo hubo 31 fallecidos. No obstante, los cálculos más pesimistas señalan que la cifra podría haber llegado hasta los 200.000 hasta el año 2005; muchos de ellos trabajadores encargados de construir el sarcófago para el reactor que se fusionó. A los fallecidos, hay que añadir las personas que tuvieron y tienen problemas de salud, algunas de ellas graves y enfermedades discapacitantes. Estamos ante cifras de afectados que rondan entre los tres y los cuatro millones de personas, las cuales seguirán aumentando con el paso de los años.

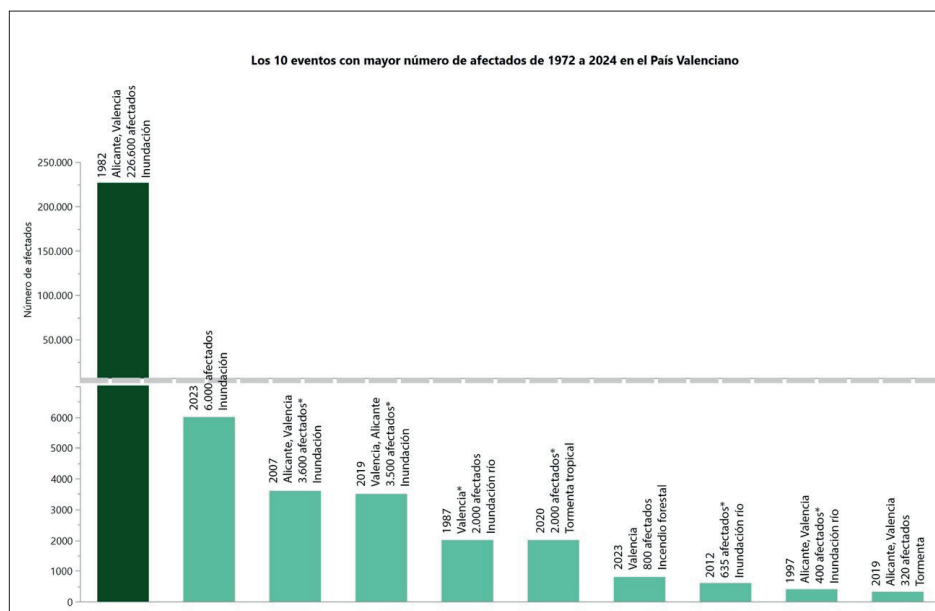
Las circunstancias en que ocurrió el accidente de la central nuclear de Chernóbil se adecuan a la idea expuesta por Perrow en la obra mencionada. A medida que las tecnologías se extienden y son más complejas, junto con las organizaciones en las que se crean o que las usan, aumenta el riesgo de fallos y errores. La concurrencia e interacción de esos fallos puede tener efectos catastróficos sobre usuarios, públicos o ciudadanos que muchas veces se ven como inevitables. Por eso, lo que son, más que inevitables, es «normales», dadas las circunstancias y los contextos en que se producen y que los producen (Perrow, 1984: 4).

Sin embargo, no es solo que los accidentes y catástrofes respondan a causas, más o menos regulares, sino también que en su ocurrencia son más regulares de lo que a los seres humanos nos parece. Las pautas humanas sobre la percepción de la frecuencia y la normalidad de tales fenómenos están sesgadas psicológica y socialmente. Por ejemplo, los fenómenos naturales tienen sus propias pautas de ocurrencia y de temporalidad que no coinciden con las percepciones de los sujetos sociales. Si tomamos el caso de la riada de Valencia de 1957 nos puede parecer un caso único, extraordinario, sin precedentes en la ciudad, pero no fue el único ni el más trágico. Por ejemplo, solo ocho años antes se produjo otra riada en la zona que, además de a la capital, también afectó a localidades cercanas.

El siguiente gráfico (3) muestra los eventos que han causado una mayor afectación en la Comunidad Valenciana y vemos la incidencia de este tipo de fenómeno natural como el más habitual.

GRÁFICO 3

Los diez eventos con mayor número de afectados desde 1972 en el País Valenciano¹

Fuente: Emergency Events Database EM-DAT elaborada por el Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED) y la World Health Organization (WHO).

Desde que existen datos —los últimos seiscientos años— hay constancia de una treintena de riadas en el Turia a su paso por Valencia. Se suele considerar que la causa de este tipo de sucesos son las lluvias torrenciales. Sin embargo, estos y otros desastres no alcanzarían el grado que llegan a alcanzar sin la interacción entre, por un lado, decisiones y acciones (y omisiones) humanas y, por el otro, los fenómenos naturales (si es que, como sostenemos aquí, se puede aún hablar de fenómenos naturales). La ubicación de la ciudad, el mantenimiento y construcción de muros o la limpieza de cauces, por ejemplo, son factores por los que, más que interactuar dos realidades diferentes, crean una nueva entidad, híbrida. Una entidad en la que las infraestructuras materiales reproducen en los objetos y artefactos elementos de la estructura social y estos facilitan la conservación de las estructuras sociales y sus desigualdades.

¹ El asterisco indica datos que, dadas las características del fenómeno, se comparten con otras comunidades autónomas.

De una manera desglosada, las relaciones de accidentes, catástrofes y desastres con las desigualdades sociales se pueden observar en diversas dimensiones y fases de estos fenómenos. En primer lugar, la historia socioestructural previa de las infraestructuras provocantes, si las hay, como también de las receptoras de los efectos y daños. En segundo lugar, si es el caso, el sistema de agentes y decisiones que intervienen en el hecho causante, lo que incluye las creencias y valores dominantes y predominantes. En tercer lugar, como ocurre en general en la distribución de riegos (Beck 1986), y de bienestar y malestares en la sociedad, los desastres, accidentes y catástrofes afectan de manera desigual a las comunidades, regiones o países. Por ejemplo, las personas que se ven compelidas a trabajar en determinadas empresas, las condiciones laborales existentes, la calidad de las viviendas, la posibilidad de riesgos naturales o industriales en relación con el sitio donde estén ubicadas, entre otros factores. En cuarto lugar, las desigualdades socioeconómicas condicionan la capacidad y las oportunidades que tienen las personas afectadas para responder y recuperarse de los daños sufridos a consecuencia de los desastres y las catástrofes. Las personas más vulnerables tienen muchas más dificultades para recuperarse de los efectos de dichos sucesos. Lo pueden perder todo; o bien, para poder sobrevivir, han de hipotecar lo poco que les queda, lo que comporta que puedan verse abocados a un círculo mayor de pobreza, exclusión y vulnerabilidad. En quinto lugar, y conectado con lo anterior, las respuestas institucionales por parte de las autoridades, los organismos y las empresas en relación con la gestión y coordinación de la ayuda, la reparación de los daños, la compensación o la reconstrucción tampoco llegan y se distribuyen de manera igual entre las poblaciones afectadas. Finalmente, no es ocasional perseguir a las víctimas, en lugar de a los causantes. Una de las manifestaciones más enrevesadas de los propios accidentes sistémicos es el sistémico y sistemático desprestigio y persecución de quienes alertan y denuncian el tipo de eventos de que estamos tratando. En la estructura social están insertas también las estrategias y prácticas de negación, ocultación, deslegitimación o compra de «mercaderes de la duda», y que incluso pueden llegar al ejercicio de la violencia física contra quienes protestan o denuncian (Bertomeu, 2021). Tales prácticas comprenden tanto la persecución como el asesinato. Hay muchos ejemplos de ello como es el caso de la que se considera la primera movilización ecologista de la historia de España. En 1888, la comunidad de Río Tinto se manifestó contra las condiciones laborales de la mina, pero sobre todo contra los efectos que estaba produciendo la quema de minerales al aire libre que desprendían un humo sulfuroso altamente venenoso e irrespirable que contaminaba las tierras y asfixiaba a los habitantes y

al ganado de la comarca (Bertomeu, 2021; Guillem-Llobat, 2017). La represión militar contra la multitud que protestaba fue atroz e indiscriminada. Según los datos oficiales murieron trece personas; las fuentes orales hablan de muchos más de un centenar. A este conjunto de prácticas, Robert Proctor y Londa Schiebinger (2008) las incluyen en el ámbito de lo que denominan «agnatología», es decir, el de la producción deliberada de ignorancia, la cual está presente en muchos de los casos de accidentes, catástrofes y desastres. Al igual que ocurrió en el que acabamos de mencionar sobre las protestas por la toxicidad de los minerales que se quemaban en Río Tinto, tampoco en el desastre de Chernóbil había ningún peligro o riesgo ambiental para el medio o la vida humana y no humana. Ni en Seveso, Bhopal, Minamata o en el Prestige; según informaron las autoridades científicas y gubernamentales.

3. ACCIDENTES, CATÁSTROFES Y DESASTRES EN EL PAÍS VALENCIANO

Los inicios de la elaboración de este trabajo coincidieron con el trágico incendio de un edificio de viviendas en el barrio de Campanar de Valencia, en el que diez personas perdieron la vida, casi una veintena resultaron heridas y unas cuatrocientas perdieron su hogar. Parece que la causa concreta del inicio del fuego fue un cortocircuito en un electrodoméstico de una de las viviendas. Sin embargo, la magnitud y celeridad del incendio responde a un cúmulo de causas, entre ellas seguramente malas decisiones técnicas en la construcción del edificio y en la elección de los materiales, lo cual a su vez nos remite a contextos y valores sociales en los que se toman decisiones sobre materiales y mecanismos y controles de seguridad, se hacen cálculos de costes-beneficios y probabilidades de riesgo, y en los que muchas veces el valor de las vidas humanas es una variable más en la ecuación. Todo depende de hasta dónde queramos que llegue nuestra mirada y nuestro análisis, lo cual trasciende la ciencia y nos mete de lleno en la epistemología, lo que nos situará en una u otra opción epistemológica y, por lo tanto, en alguna epistemología política concreta.

El caso de Campanar nos retrotrae a otro devastador incendio con el que tiene algunas similitudes, el de la Torre Grenfell en Londres, en el año 2017. La Torre Grenfell era un edificio de viviendas sociales de clase trabajadora. El número de fallecidos alcanzó la cifra de 72 personas. En ella los materiales empleados en el revestimiento del edificio no eran los adecuados, las alertas sobre el riesgo de

incendios fueron soslayadas, una de las constantes en muchos casos de desastres y catástrofes, y el edificio solo disponía de una única escalera, a pesar de tener veinticuatro plantas de altura.

Este tipo de siniestros suscitan una gran atención mediática, pero hay otros que pasan bastante desapercibidos y caen pronto en el olvido. En los años 2006 y 2022, dos incendios en residencias de enfermos mentales y de mayores, en Massamagrell y Moncada, causaron la muerte de cinco y nueve personas, respectivamente.

En el imaginario colectivo valenciano, dos episodios que están bastante presentes han sido la *riuà* de Valencia de 1957, a pesar de no haber sido la peor de las ocurridas, y la pantanada de Tous de 1982, un caso donde los déficits de funcionamiento de las estructuras sociales se trasladan a la construcción, funcionamiento y mantenimiento de las infraestructuras materiales. Además de los cuantiosos daños materiales y personas heridas, la *riuà* provocó ochenta y un fallecidos y la pantanada, ocho. Junto al efecto recencia, también contribuyen a su mayor presencia en la memoria colectiva aspectos como la magnitud del episodio, el número total de afectados o el efecto capitalidad.

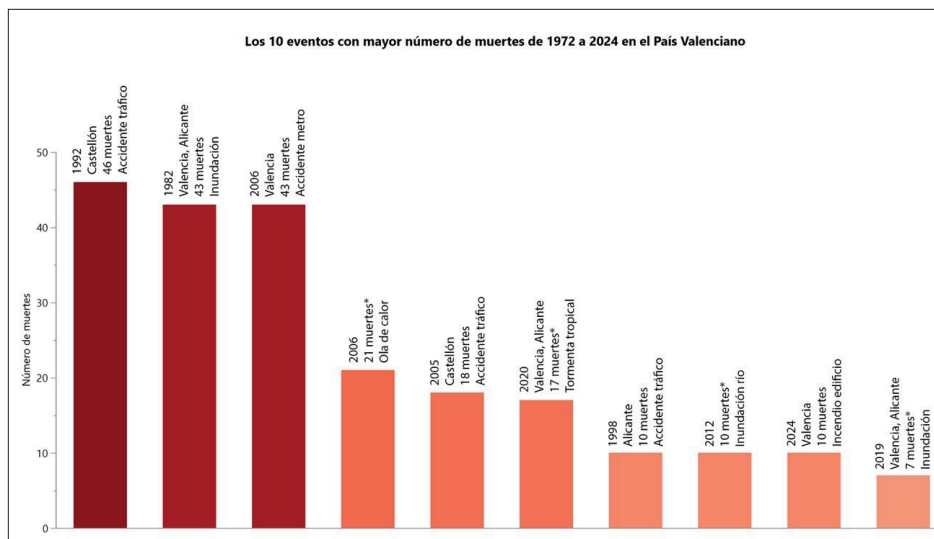
Otros episodios más destructivos y con mayor número de muertos y afectados han quedado bastante más olvidados como son los terremotos de Alcoi de 1620, el de Estubeny de 1748 y el llamado terremoto de Torreveja de 1829. Este seísmo afectó a más de una decena de municipios circundantes, algunos de los cuales quedaron totalmente destruidos, lo que produjo casi cuatrocientos fallecidos. Posiblemente este haya sido el desastre más cuantioso en coste de vidas humanas de los ocurridos históricamente en el País Valenciano.

En los gráficos siguientes (3 y 4), podemos ver un detalle del número de víctimas mortales y de afectados desde 1972, que es la fecha a partir de la que se dispone de datos desagregados. La siniestralidad del tráfico junto con las inundaciones son los eventos más recurrentes en la comunidad.

Como hemos señalado en el apartado anterior, los daños de las catástrofes y los desastres no se reparten de manera igual entre la población. A mayor pobreza y vulnerabilidad, mayores efectos negativos (Reid, 2013). La desigualdad social mata. Como ilustra Vaquero (2003) en el caso de uno de los seísmos más devastadores ocurridos, el de Haití de 2010, de magnitud 7 en la escala Richter dejó un total de 316.000 personas fallecidas. Pero en Chile, ese mismo año, un terremoto de una intensidad treinta veces mayor (8,8 grados), provocó la muerte de 525 personas (Vaquero, 2023). No llega ni al 0,2 %. Diferencias tan grandes en los números de víctimas y damnificados son un rasgo común en la mayor parte de las catástrofes y los desastres que ocurren en el mundo.

GRÁFICO 4

Los diez eventos con mayor número de víctimas mortales en los últimos setenta años desde 1972 en el País Valenciano

Fuente: Emergency Events Database EM-DAT elaborada por el Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED) y la World Health Organization (WHO).

Según calculan los organismos internacionales, alrededor del 90 % de las muertes se produce en países en desarrollo (véanse los gráficos 1 y 2), y, a nivel mundial, casi el 95 % de fallecidos se produce entre la población más pobre. Dos ejemplos ilustrativos de ello son, por un lado, el tsunami del océano Índico de 2004 y, por el otro, el ciclón Bhola, que ocurrió en 1979 en Bangladés y el oeste de Bengala (India), y que, según las estimaciones, pudo ocasionar 500.000 muertes directas. En el caso del tsunami del océano Índico de 2004, las víctimas pudieron superar la terrible cifra de 300.000 personas.

En el ejemplo del huracán Katrina, considerado la mayor catástrofe de ingeniería civil de Estados Unidos, los más afectados, como fallecidos o que perdieron sus casas, pertenecían a los grupos más vulnerables de la población. Población negra, enfermos, pobres y personas mayores. La causa desencadenante fue la categoría alcanzada por el huracán Katrina, pero sin el cúmulo de acciones y omisiones humanas se podría haber evitado la dimensión de la tragedia. Finalmente, en un ejercicio de dominación agnatológica, las víctimas supervivientes fueron crimina-

lizadas por sus críticas a la gestión de la ayuda, su lucha por la supervivencia o la manera en que organizaron colectivamente las acciones para afrontar la catástrofe.

Un caso prototípico donde estas prácticas se desplegaron en todo su alcance fue el del accidente del metro en la estación de Jesús de Valencia en el año 2006, que causó la muerte a 43 personas y 47 resultaron heridas. A pesar del conocimiento y de las advertencias previas de la peligrosidad del tramo de la línea 1 donde se produjo el accidente, la empresa FGV se negó a introducir mejoras de seguridad en dicho tramo, atribuyendo toda la responsabilidad al maquinista, el cual falleció en el accidente. Cuando esta tragedia sucedió, los medios de comunicación públicos de la Generalitat Valenciana informaron bastante por encima del accidente. El presidente del PP, Francisco Camps, nunca aceptó reunirse con la asociación de familiares de las víctimas. Su mano derecha en el gobierno en aquel momento, Juan Cotino, visitó personalmente a familiares de las víctimas para saber si pensaban denunciar y ofrecerles un empleo para comprar su silencio. De cara al juicio, la Generalitat Valencia y la FGV, contrataron a una consultora para aleccionar a técnicos y directivos de la FGV en su comparecencia en la comisión de investigación. Así, el resultado fue que la comisión concluyó que la línea 1 era segura. En los primeros juicios, la Justicia falló que el único responsable era el conductor fallecido. Solo tras varias reaperturas del caso, en 2020, cuatro directivos fueron reconocidos culpables.

Hay muchos más casos de desgracias colectivas que se podrían mencionar y tomar en cuenta como el arrollamiento de un autobús en un paso a nivel en Xirivella en 1980, que produjo 27 muertos; explosiones como las del *Proof Spirit* en el puerto de Valencia, en 1997, en la que murieron 18 trabajadores, o la de una armería en el barrio de las Carolinas de Alicante, en 1943; el denominado síndrome Ardystil, un caso de intoxicación en el murieron 6 trabajadoras y que dejó un número mucho mayor de afectadas; los 18 muertos por inhalación de gas en una casa rural de La Todolella (Castellón) en 2005; o la tragedia del cine la Paz de Castellón en 1918, debido a una falsa alarma de fuego, en la que murieron veintiún niños y un joven.

4. CONCLUSIONES

Los malestares y bienestar sociales no son azarosos ni se distribuyen aleatoriamente entre las personas que forman parte de la sociedad. Como hemos tratado de mostrar aquí, accidentes, catástrofes y desastres naturales, y sus efectos son

manifestaciones de la desigualdad social. En contextos sociales diferentes, muchos de los accidentes y catástrofes que se han producido y producen no se producirían. Y en muchos de los que se produjeron la magnitud de los daños ocasionado sería menor. Por eso, hay que superar los enfoques tecnocráticos, individualistas y naturalistas que ven tales fenómenos de manera descontextualizada y separada de lo social como algo difícilmente predecible que se produce por causas ajenas a la mano humana o, como mucho, por el error o la imprudencia de algún actor individual o de un simple fallo mecánico. En muchos casos lo que falla es el sistema. Enfoques que, además, consideran que las respuestas a los problemas ocasionados ante tales sucesos son una cuestión tecnológica. Frente a estas visiones, los accidentes, las catástrofes y los desastres naturales y tecnológicos deben ser entendidos como un hecho social. Las estructuras sociales desempeñan un papel crucial en la forma en que las personas y las comunidades se ven afectadas, se enfrentan a estos eventos devastadores y se recuperan de ellos. Son un ejemplo más de los daños que produce la desigualdad social. Como señala Bullard (2008), llamémosles naturales o tecnológicos, desastres y catástrofes son manifestaciones de la injusticia social del sistema de poder político y económico. Tomar conciencia de la imbricación entre los diferentes tipos de estructuras (materiales, naturales, sociales) que están por detrás de las distintas formas de siniestralidad es un ejercicio de lucha simbólica y epistémica, que forma parte de la remoción de las desigualdades sociales.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beck, Ulrich (1986). *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Paidós.
- Bertomeu, Juan Ramón (2021). *Tóxicos: pasado y presente*. Icaria.
- Bullard, Robert D. (2008). Differential vulnerabilities: Environmental and economic inequality and government response to unnatural disasters. *Social Research*, 75(3), 753-784.
- Confederación Sindical de CCOO (s/f). Análisis de las estadísticas de accidentes de trabajo y enfermedades profesionales en España en 2021, <<https://www.ccoo.es/c3350d37087247715c0685edd807c211000001.pdf>>.
- Guillem-Llobat, Ximo (2017). Medical Experts and Agnotology in the Fumes Controversy of the Huelva Copper Mines (1888-1890). *Medical History*, 61(3), 424-443

- Latour, Bruno (2005). *Reensamblar lo social: una introducción a la teoría del actor-red*. Ediciones Manantial.
- ONU (2021). Las catástrofes relacionadas con el clima se quintuplican en 50 años, pero la mejora de los sistemas de alerta salva más vidas, <<https://news.un.org/es/story/2021/09/1496142>>.
- Perrow, Charles (1984). *Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies*. Princeton University Press.
- Proctor, Robert N., y Schiebinger, Londa (eds.) (2008). *Agnotology: The making and unmaking of ignorance*. Stanford University Press.
- Quarantelli, Enrico L. (ed.) (1998). *What is a Disaster? A Dozen Perspectives on the Question*. Routledge.
- Reid, Megan (2013). Disasters and Social Inequalities. *Sociology Compass*, 7, 984-997.
- Vaquero, Esmeralda R. (2023). Catástrofe natural, catástrofe desigual. *Ethic*, 9, febrero, <<https://ethic.es/2023/02/catastrofe-natural-catastrofe-desigual/>>.
- Wisner, Ben; Blaikie, Piers; Cannon, Terry, y Davis, Ian (1994). *At risk: Natural hazards, people's vulnerability, and disasters*. Routledge.

La crònica dels serveis socials al País Valencià

De l'acció política residual a l'acció política transformadora i compromesa*

*Francesc Xavier Uceda Maza, Lucía Martínez-Martínez
i Glòria Maria Caravantes López de Lerma*
Departament de Treball Social i Serveis Socials

INTRODUCCIÓ

Ameu i protegiu totes les persones i el poble...
Feu regnar la justícia i vetleu perquè els grans
no oprimisquen els menuts.
TESTAMENT DE JAUME I

Els serveis socials valencians tenen un origen i trajectòria similar a la resta dels sistemes de serveis socials de les comunitats autònomes de l'Estat espanyol. Són l'únic sistema de l'Estat de benestar que no disposa d'una protecció constitucional dins dels principis rectors de la política social i econòmica com ara les pensions, la sanitat, la cultura, l'habitatge, les prestacions per desocupació o la readaptació/formació professional. En aquest sentit, el sistema de protecció social és més feble que la resta de sistemes del benestar donada aquesta NO inclusió en els principis rectors de la política social espanyola. Efectivament, en manca d'una regulació, la trajectòria dels sistemes públics de serveis socials depenen, en bona mesura, de la voluntat i el compromís polític autonòmic per al reconeixement i la garantia d'aquest dret social (Martínez, 2017).

* Desenvolupat en el marc del Projecte d'I+D+I Reptes Investigació «La resposta dels serveis socials als nous riscos des del paradigma de la Inversió Social. (PID2020-116345RB-I00)», finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i l'Agència Estatal d'Investigació (AEI).

Des del punt de vista de les persones que signen aquestes pàgines, el dret als serveis socials cal que siga entès en el marc constitucional, ja que «Espanya es constitueix en un Estat social i democràtic de dret, que propugna com a valors superiors del seu ordenament jurídic la llibertat, la justícia, la igualtat i el pluralisme polític» (art. 1); i, per tant, seguint les tesis de Ferrajoli (1995), explicades i ampliades en Martínez (2017), ens trobem en un Estat de dret social i no en un Estat de dret liberal. Aquest Estat de dret social es caracteritza per incorporar «obligacions que requereixen prestacions positives en garantia dels drets socials» (Ferrajoli, 1995: 861).

Seguint Martínez (2017), els drets socials, entesos com el cor de l'Estat social i de dret i emmarcats en una política social, responen a necessitats que un determinat context social ha definit com a protegibles per a les persones d'una col·lectivitat, com ara, la normativa en matèria de serveis socials, dependència, protecció jurídica del menor, protecció integral a la infància i l'adolescència, violència de gènere i discapacitat, entre d'altres. El conjunt de drets socials són reclamables i exigibles¹ (Pissarello, 2009), especialment partint del conjunt de la normativa estatal i autonòmica en la matèria.

D'acord amb la contextualització dels serveis socials com a dret social, en aquest capítol s'aprofundirà en la reconstrucció del procés i trajectòria dels serveis socials al País Valencià en els darrers trenta anys.

1. LA GÈNESI DELS SERVEIS SOCIALS VALENCIANS (1982-1995): IL·LUSIÓ, EXPANSIÓ, INNOVACIÓ I ESTANCAMENT

Amb el procés de transferències de competències a les comunitats autònomes, els nous sistemes de serveis socials que naixen en l'època dels huitanta tenen un fort arrelament a l'àmbit local per l'herència de les anteriors lleis de beneficència² (Las Heras y Cortajarena, 1985), en les quals les corporacions locals tingueren un gran protagonisme en l'accés i la provisió de serveis a les persones en situació de vulnerabilitat.

¹ Segons Abramovich y Courtis, l'*exigibilitat* és un concepte ampli que bàsicament al·ludeix a la capacitat que tenen les persones per a reclamar i obtenir de l'Estat, i en certs casos d'altres actors, el gaudi efectiu dels seus drets humans, socials, econòmics i culturals. La justiciabilitat és la possibilitat de reclamar davant un jutge o tribunal de justícia el compliment almenys d'algunes de les obligacions que deriven del dret. (2002, 37)

² Llei general de beneficència de 1849.

La Llei de bases de règim local de 1985 manté aquesta tradició i reconeix l'obligació de les administracions locals de prestar serveis socials, en assignar la competència en matèria de serveis socials als municipis de més de 20.000 habitants, «però no determina la Llei quines prestacions hauran de proveir, de manera que no crea referència útil per a la igualtat nacional» (Casado, 2002: 114). Aquesta qüestió va comportar que cada sistema autonòmic desplegara lleugeres diferències respecte a la resta. Així, a les diputacions provincials se'ls assignen competències en coordinació, assistència als municipis de menor població i la potenciació de l'acció supramunicipal en aquest sector amb l'impuls de les mancomunitats. Tenen, per tant, un important paper d'implantació i manteniment dels serveis socials en tot el territori nacional, però en els termes que reconega la legislació estatal o autonòmica, per la qual cosa les diverses legislacions autonòmiques del sector marcaran l'organització final de cada sistema territorial. Amb aquesta llei es van estendre els serveis socials bàsics pel conjunt del territori nacional, i s'assentaren les bases de la importància territorial local en el desplegament del sistema (Uceda i Martínez, 2015).

En un intent per pal·liar el dèficit normatiu estatal i unificar uns serveis mínims en tot l'Estat, el 1987 apareix el Pla Concertat de Prestacions Bàsiques de Serveis Socials (PCPB)³ amb la finalitat d'establir uns mínims comuns en tots els municipis (Gutiérrez Resa, 2001), i subvencionar part de la inversió necessària per a la implantació dels serveis socials. No obstant això, «no era un instrument de finançament incondicional de l'Administració local» (Carbonero i Caro, 2013: 125), sinó un instrument de suport econòmic i tècnic per a la implantació i desplegament del sistema.

Amb l'aprovació del primer Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana, es reconeix l'assistència social com a competència exclusiva de la Generalitat Valenciana, la qual es reserva també competències exclusives en àmbits com la tercera edat, la protecció i ajuda a menors i altres sectors socials requerits d'especial protecció. Així, el nou sistema de serveis socials intenta encaixar els serveis i centres heretats d'etapes històriques i metodològiques anteriors, amb els preceptes dels nous mandats normatius en la matèria.

Els serveis socials generals s'inicien per a atendre les necessitats socials que genera el trencament de la presa de Tous (1982), dins del III Pla d'Emergència Social. A partir d'aquest moment, es van mobilitzar els contactes de la recent-

³ Amb l'aprovació del PCPB s'estableix la vertadera estructura bàsica del sistema, fonamentat en quatre compromisos: gestió, cofinançament, col·laboració tècnica i informació.

ment estrenada autonomia amb els ajuntaments, i es va iniciar així un procés d'implantació dels Equips Base de Serveis Socials, compostos per professionals de diferents disciplines. La Diputació de València assumirà el repte de transformar el model beneficoassistencial, en una nova política que rebrà el nom de Serveis Socials d'acord amb els criteris moderns de les ciències socials i la pràctica d'altres països amb més tradició en el camp que ens ocupa. En aquest nou sistema, la unitat bàsica de gestió és el municipi o la comarca, als quals s'atribueix la realització del principi de descentralització i de desconcentració que acostarà els serveis a les persones usuàries i facilitarà la seua participació.

A partir de 1983, es produeix un creixement important i sostingut dels equips base de serveis socials, que arriben a cobrir el 99,5 % de la població valenciana l'any 1996 (Andrés i Uceda, 2007) i garanteixen la cobertura i accessibilitat dels serveis socials al conjunt del territori.

El 1989 s'aprova la primera llei de serveis socials valenciana⁴ amb una perspectiva innovadora que serveix de referència a altres comunitats autònomes de sistema de serveis socials moderns i de base municipalista (Uceda i García, 2010). Els municipis assentaren unes bases d'intervenció social recolzades en programes de desenvolupament comunitari, impulsaren la participació ciutadana a través d'associacions i la coordinació entre aquestes i l'Administració local, promogueren un diàleg que acostà l'Administració local al veïnat i establiren les bases per a una programació dels serveis socials d'acord amb les necessitats detectades, buscant l'eficàcia i eficiència de les accions (Andrés i Uceda, 2007).

En l'àmbit de la Generalitat es potencia la coordinació interadministrativa i també amb associacions ciutadanes i de persones afectades per alguna necessitat social concreta. Així, es constitueix el Consell de Benestar Social d'àmbit autonòmic i també es van crear consells en l'àmbit local, bé de manera general o bé de manera sectorial. Aquest exercici d'acostament administració-ciutadania, de coordinació, de treballs conjunts i d'articulació de programes, va marcar aquesta primera etapa dels serveis socials, que comportà un impuls important en les polítiques socials en l'àmbit local (Belis y Moreno, 2002). En aquesta primera etapa, s'aproven diferents plans que doten d'estructura el nou sistema de protecció social: el Pla d'Ordenació dels Serveis Socials (1987); el Pla Conjunt d'Actuació en Barris d'Acció Preferent (1988); el Pla d'Actuació dels Serveis Socials Generals (instrument tècnic) (1989); el Pla d'Integració Social (1990); el Decret que regula

⁴ Llei 5/1989, de 6 de juliol, de serveis socials de la Comunitat Valenciana.

el registre, autorització i acreditació dels serveis socials (1990), i la Mapificació dels Serveis Socials (instrument tècnic).

A partir d'aquestes premisses, sobre les quals s'assenta el sistema, en els anys subsegüents calia desplegar el sistema pel que fa a la qualitat protectora i a la intensitat de l'atenció. Tanmateix, a partir del trienni 1993-1995 aquest sistema pateix un estancament quant a desplegament normatiu, inversió econòmica, recursos humans i construcció de centres, qüestió que va produir un estancament primer i un posterior declivi en el desenvolupament del sistema.

2. EL DECLIVI DEL PROTAGONISME PÚBLIC (1995-2006): FRAGMENTACIÓ, DISPERSIÓ I DESMOBILITZACIÓ

Amb el canvi de govern a mitjan dels anys noranta, es produeix un gir d'ideologia conservadora en el sistema. El neoliberalisme és la nova cosmovisió del govern «d'allò públic» i els serveis socials deixen de figurar en l'agenda política i pública. De fet, són relegats a convertir-se en un sistema residual per a persones concretes que viuen situacions singulars i molt específiques perquè no saben adaptar-se a les lògiques del mercat.

L'aprovació de la segona llei de serveis socials⁵ legitima la fragmentació dels serveis socials i estableix les bases d'un marc estable per al procés de privatització del sistema públic. Aquest procés de privatització dels serveis socials no atén la necessitat de planificació territorial i funcional que tot sistema de benestar social necessita (Uceda i Martínez, 2015).

Amb el pas del temps, el Consell fins i tot obvia el desplegament de la seua pròpia llei, que incloïa el mandat de crear els instruments següents: el Pla Concertat de Serveis Socials; el Pla General d'Ordenació; el Pla de Finançament de les Entitats Locals, i convenis pluriennals amb les entitats locals. La Generalitat Valenciana adopta un posicionament de regular diverses ajudes econòmiques individuals de forma inconnexa i dispar que, «lluny d'harmonitzar el sistema, el fragmenten i dilueixen» (Uceda i Martínez, 2015: 210).

La resolució d'aquestes ajudes es fa des del nivell autonòmic i han de ser sol·licitades directament per les persones usuàries, sense que en calga l'informe social, ni formen part d'un programa d'inserció social. Tot això representa un retrocés respecte a les polítiques socials que s'havien anat implantant en la primera etapa

⁵ Llei 5/1997, de 25 de juny, de serveis socials de la Comunitat Valenciana.

i que estaven enfocades a una atenció de proximitat des del municipi i a actuar sobre les causes dels problemes, incorporant la persona afectada en el seu propi procés de treball per a modificar la seua situació.

A més a més, la Generalitat Valenciana instaura en els municipis uns nous serveis dirigits des de l'àmbit autonòmic, que prestén atencions de competència municipal que ja es prestaven amb anterioritat des dels equips base. Això també suposa una ingerència en les polítiques municipals i una duplicitat de recursos, la qual cosa no contribueix a la consolidació del sistema sinó a la seua dispersió, amb efectes negatius en la prestació de serveis, la resolució de necessitats i el procés cap a la cohesió social i territorial. Els nous serveis i recursos s'ordenen des d'un enfocament de privatització i d'orientació sectorial en els quals el territori i l'atenció professionalitzada a les persones ja no són el referent del sistema.

3. EL COL·LAPSE DEL SISTEMA (2006-2016): LA CONSOLIDACIÓ DE L'ANTIMODEL DE SERVEIS SOCIALS

L'inici d'aquesta etapa està condicionada per l'aprovació de la Llei de dependència⁶ que, per primera vegada, reconeix en l'escenari estatal una part del sistema de serveis socials (l'encarregada de l'atenció de les persones majors i amb diversitat funcional) i el dret subjectiu a totes les seues prestacions. Aquesta llei obri la via cap a la protecció jurisdiccional del dret als serveis socials (Casado i Fantova, 2007), i, com a continuació d'aquesta, s'inicia tot un procés d'aprovació de lleis autonòmiques que integren el preceptes d'aquesta nova normativa, i són el País Valencià, Múrcia, Madrid i Canàries les comunitats autònomes que perden l'horitzó dels drets subjectius instaurats amb la Llei de la dependència.

En aquestes noves lleis s'introdueix un canvi substancial, ja que incorporen el dret subjectiu i la proposta d'aprovació de catàlegs de serveis socials, que són l'expressió pública i oberta dels drets de la ciutadania a rebre prestacions (professionals, econòmiques o tecnològiques) des de l'Administració, i són al seu torn el compromís de les polítiques públiques amb valors com la igualtat, la universalitat i la redistribució de la riquesa d'una nació (Santos, 2012). En aquest punt, es desenvolupa un escenari estatal en què conflueixen aquelles lleis emparades en

⁶ Llei 39/2006, de 14 de desembre, de promoció de l'autonomia personal i atenció a la dependència.

l'assistencialisme amb les lleis que reconeixen el dret subjectiu als serveis socials i la regulació d'un catàleg.

L'endarrerit antimodel de serveis socials al País Valencià va empitjorar amb l'aprovació del Reial decret llei 20/2012, de 13 de juliol, de mesures per a garantir l'estabilitat pressupostària i de foment de la competitivitat, que va retallar drets i finançament en matèria de dependència.⁷ Aquest decret obligà les comunitats autònomes a fer retallades en matèria de dependència i va produir un efecte dominó des del govern central als governs autonòmics en retallades en serveis socials. La legislació en matèria de racionalització i sostenibilitat de l'Administració local de 2013 va intentar aprofundir en aquestes retallades sobre el sistema i va promoure que les corporacions locals deixaren de prestar serveis socials.

Les conseqüències d'aquesta llei no eren només econòmiques sinó també pretenia generar un marc de pensament neoliberal en els responsables polítics i administratius de les entitats locals (secretaris/àries i interventors/ores) que de manera generalitzada van paraitzar els serveis socials municipals i els van fer decaure en pressupost, programes i efectius humans.

El col·lapse i l'antimodel dels serveis socials al País Valencià va derivar en la pràctica en un retrocés d'un sistema de protecció social que s'ha caracteritzat al llarg de vint anys (1995-2015) per la manca de planificació (funcional, territorial i competencial), responsabilitat pública en l'atenció en pro de la privatització i, a més a més, de la sectorialització de les intervencions; qüestió que ha generat, com a conseqüència, un gran protagonisme dels sectors empresarials en la cobertura de les necessitats socials de les persones i l'etiquetatge d'aquestes, la fragmentació i els desequilibris d'un sistema feble i sense un paradigma d'inversió social. Aquesta situació va ser criticada pel Síndic de Greuges en el termes següents:

El desenvolupament de les polítiques socials basades en les teories de l'Estat mínim ens conduirà, inexorablement, a una tornada al model beneficoassistencial i a l'abandó de l'objectiu de la construcció de l'Estat social, emprès després de l'aprovació de la Constitució de 1978. (Síndic de Greuges, 2017: 6)

⁷ Suposà una retallada directa de més de 2.000 milions d'euros en l'àmbit de la dependència (Associació de Directores i Gerents de Serveis Socials, 2015).

4. EL NOU MODEL SOCIAL VALENCIÀ (2015-2023): LA CRÒNICA DE LA RECONSTRUCCIÓ DE L'ANTIMODEL SOTA EL PARADIGMA DE LA INVERSIÓ SOCIAL

Amb el primer eix de l'Acord del Botànic⁸ (2015), «el rescat a les persones», el nou govern autonòmic manifestà el seu compromís d'enfortir el model social valencià a partir d'una nova regulació dels drets socials sota la concepció del que s'ha anomenat Codi Social Valencià.⁹ Això suposà dotar la ciutadania valenciana d'un conjunt de normes coherents entre si per avançar en igualtat i inclusió social, generant un nou marc social, i possibilitant que el poble valencià dispose de serveis i prestacions de primer ordre.

Aquest impuls es consolida amb l'aprovació d'una nova llei de serveis socials¹⁰ amb un extens procés participatiu entre tots els actors implicats, procés que fou premiat el 2020 per l'European Social Network (Caravantes, 2020). La nova legislació reconeix els serveis socials com a dret subjectiu, servei públic essencial i d'interès general per a la Comunitat Valenciana. L'interès general suposa la capacitat de la Generalitat de coordinar les actuacions de les administracions locals, articular un sistema financer compartit, determinar ràtios obligatòries a l'atenció primària local i generar un catàleg de serveis integrat sota el principi de responsabilitat pública i institucional en la provisió i garantia dels drets socials derivats d'aquest sistema de protecció. Així mateix, la consideració de servei públic essencial constitueix un element clau per reservar: *a*) la gestió directa al personal funcionari per a la prescripció facultativa de les prestacions, l'elaboració, seguiment i avaluació del Pla Personalitzat d'Intervenció Social (art. 34); *b*) garantir

⁸ «Nom que va rebre el pacte programàtic del govern de la novena legislatura de la Comunitat Valenciana signat pel PSPV-PSOE, Compromís i Podem l'11 de juny de 2015» (Uceda *et al.*, 2018: 315).

⁹ Liderat per Mónica Oltra Jarque amb el ferm compromís de justícia social i voluntat transformadora, en el Codi Social Valencià s'inscriuen les lleis següents aprovades durant l'etapa del Botànic: Llei de serveis socials inclusius; Llei de renda valenciana d'inclusió que avança en la garantia de rendes, en el doble dret; és a dir, el dret a la prestació i el dret a la inclusió social; Llei d'infància i adolescència; Llei de polítiques integrals de joventut, en la qual es crea la Xarxa Jove com a instrument per a impulsar les polítiques locals i el treball de les entitats juvenils; Llei integral del reconeixement del dret a la identitat i a l'expressió de gènere, i la Llei integral per a la igualtat efectiva de persones LGTBI i contra la discriminació per raó d'orientació sexual o identitat de gènere.

¹⁰ Llei 3/2019, de 18 de febrer, de la Generalitat, de serveis socials inclusius de la Comunitat Valenciana.

les substitucions i el manteniment del servei en qualsevol circumstància com el dret a la vaga o la recent pandèmia de la COVID-19.

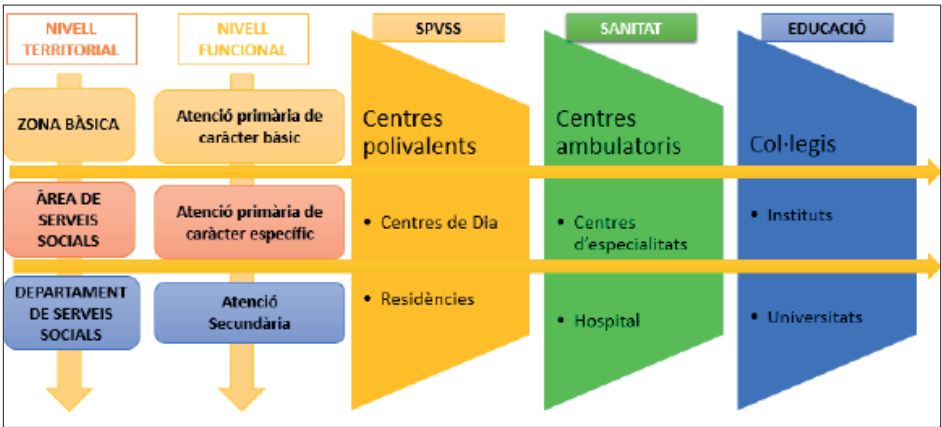
La consideració dels serveis socials com un dret subjectiu, de la mateixa forma que l'educació o la sanitat, comporta la dotació pressupostària necessària d'acord amb les necessitats de la població i no es està subjecta a pressupostos finalistes i estàtics com s'havia produït fins a 2019. De fet, el pressupost de la Generalitat Valenciana creix dels 700 milions d'euros el 2014 als 2.308 milions el 2023, el pressupost gairebé es multiplica per 3,4 en aquest període. Aquest plantejament dels serveis socials sota el paradigma de la inversió social implica considerar per primera vegada que l'atenció social no és una despesa sinó una inversió que, a més a més, es pot mesurar en retorns econòmics tal com es feu en l'estudi de la renda valenciana d'inclusió, el qual assenyalà que «cada euro net gastat en la CV s'acaba multiplicant per 1,4» (Fuenmayor, Granell i Savall, 2019: 106).

A més a més, una altra de les qüestions clau que va reconstruir l'actualment vigent Llei 3/2019 va ser l'estructura del sistema. La manca de planificació i ordenació de les etapes prèvies havien consolidat l'antimodel caracteritzat per la fragmentació, la falta d'homogeneïtat en el territori en la provisió i garantia dels serveis socials i, a més a més, amb una forta presència de recursos privatitzats. L'anomenat nou model social valencià parteix d'un significatiu compromís i aposta per recuperar el protagonisme «d'allò públic» i l'esperit de la legislació de finals del noranta d'acostar els serveis socials a la ciutadania amb una mirada municipalista i de garantia de drets.

En conseqüència, el nou sistema és vertebrat en una estructura funcional, territorial, competencial i financera integrada des de la concepció de la xarxa pública. Aquesta nova estructuració d'implementació en el conjunt del País Valencià, respon a una consolidació d'un model interconnectat entre les diferents vessants de l'estructura que assenten les bases del nou Servei Públic Valencià de Serveis Socials (SPVSS). Una estructura que, a més a més, és coherent amb la realitat d'altres sistemes de protecció social, com ara la sanitat o l'educació (figura 1).

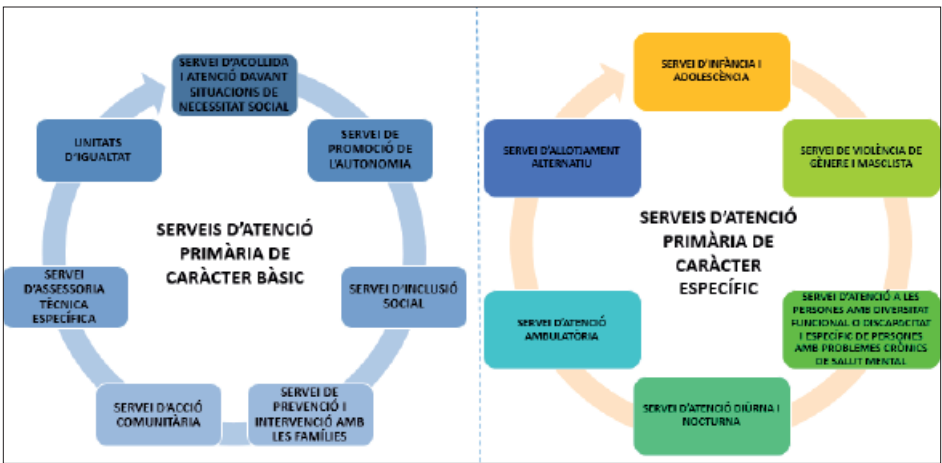
Així, els serveis socials d'atenció primària són la porta d'accés al sistema en què la nova regulació estableix una sèrie de serveis que responen a diverses necessitats socials de la ciutadania i que, a més a més, són prestats pel conjunt de les corporacions locals a partir d'equips interdisciplinaris (figura 2).

FIGURA 1
Correspondència de l'SPVSS amb el sistema sanitari i el sistema educatiu

Font: elaboració pròpia.

FIGURA 2
Serveis de l'Atenció Primària

Font: elaboració pròpia.

L'establiment per llei dels perfils professionals de l'equip de les zones bàsiques de serveis socials i la regulació de les ràtios ha estat un element diferenciador d'aquesta norma respecte de la resta de normativa del territori nacional. Especialment, com a conseqüència d'incorporar figures d'intervenció social (Treball

Social, Educació Social, Psicologia i Integració Social) com també figures de suport administratiu, suport jurídic i els promotors/ores i agents d'igualtat en l'equip més pròxim a la ciutadania. L'enfortiment de les plantilles i dels serveis en l'atenció primària aspira a prestar una intervenció amb les persones en el seu entorn comunitari intentant donar-hi resposta des de la immediatesa i prevenint els casos d'institucionalització que implicarien els serveis de l'atenció secundària. El 2015 hi havia 397 professionals de l'atenció primària finançats pel govern autonòmic i les diputacions, i a partir d'aquell any hi hagué un increment fins arribar als 4.738 de 2023, és a dir, s'hi va multiplicar per 12,1 el nombre de professionals. Aquest procés només és possible amb l'aprovació i la signatura del conegut com contracte-programa, per part de Generalitat i les diputacions com a finançadores i de les mancomunitats o municipis com a prestadors de l'instrument que dona estabilitat al finançament durant períodes de quatre anys.

Així mateix, la nova legislació regula el Catàleg de Prestacions de l'SPVSS. Aquest catàleg aplega el conjunt de prestacions que, prèviament havien estat regulades per altres normatives de caràcter sectorial i que són prestades des dels serveis socials, com ara aquelles prestacions en matèria de dependència, renda valenciana d'inclusió, discapacitat, violència de gènere, mesures judicials, i adopció internacional, entre d'altres. Aquest catàleg, organitzat en prestacions garantides (dret subjectiu) i condicionades (subjectes a limitacions pressupostàries), així com en prestacions professionals, econòmiques i tecnològiques, té la consideració de ser un catàleg de mínims.

Per altra banda, el nou model de serveis socials fa una aposta ferma sobre l'aplicació de criteris objectius en la provisió del dret subjectiu des de la configuració d'un vertader sistema públic de protecció social. L'aprovació de la Llei 3/2019 no va ser suficient per a la vertebració de les diferents parts que estableix un sistema polièdric i, que amb anterioritat, havia estat sustentat per una concepció assistencialista, amb un fort protagonisme del sector empresarial en detriment del protagonisme del sector públic. En aquest sentit, des que fora aprovada la llei el 2019, s'han elaborat diverses regulacions que enforteixen el caràcter públic de l'SPVSS, la planificació i l'ordenació funcional, territorial, competencial i financera que serveixen de branques del sistema per a la garantia del conjunt de drets socials reconeguts pels serveis socials:¹¹ Decret 59/2019, d'ordenació de l'SPVSS; Decret

¹¹ Dels recollits per la llei faltarien per desplegar: el decret de cartera de serveis socials, el decret d'urgències i emergències de serveis socials, el decret d'espais vulnerables i el decret d'història social única.

38/2020, de coordinació de l'atenció primària (contracte-programa); Decret 34/202, del mapa de serveis socials; Decret 188/2021, de modificació del Decret 181/2017, pel qual es desenvolupa l'acció concertada; Decret 217/2022, pel qual es regulen el Consell Valencià d'Inclusió i Drets Socials, els consells locals i zonals d'inclusió, l'òrgan de concertació i l'Observatori de l'SPVSS; Decret 126/2022, pel qual es creen i regulen els comitès d'ètica de l'SPVSS, i, finalment, el Decret 27/2023, pel qual es regulen la tipologia i el funcionament de centres, serveis i programes de serveis socials, i la seua ordenació dins de l'estructura funcional, territorial i competencial de l'SPVSS.

Sens dubte un dels avanços principals és el disseny i l'aprovació de l'acció concertada en l'SPVSS, inexistent fins al moment i que permet migrar d'un marc de subvencions a un marc de concertació. Aquesta es configura seguint el model del sistema educatiu i es proposa: *a)* Generar places i serveis per a l'SPVSS; *b)* Reconèixer el paper de les entitats del tercer sector que participen en la provisió de places i serveis atès que el concert s'atorga per períodes de quatre anys; *c)* Dotar d'estabilitat els professionals de l'acció concertada del tercer sector; *d)* Introduir el pagament delegat i l'homologació salarial dels professionals de l'acció concertada amb els professionals de l'acció pública en un marc temporal de quatre anys. El procés ja té vigència en el sector dels majors que era un dels sectors més febles de l'SPVSS.

L'acció concertada desenvolupada al País Valencià ha comportat un creixement de places en el conjunt dels sectors de l'SPVSS: majors (3.592); diversitat funcional (9.145); infància i adolescència (2.065) i inclusió social (1.265) fins a 2022, i s'han ampliat durant el 2023 fins arribar a les vora 17.000 places i 10.000 treballadors/ores.

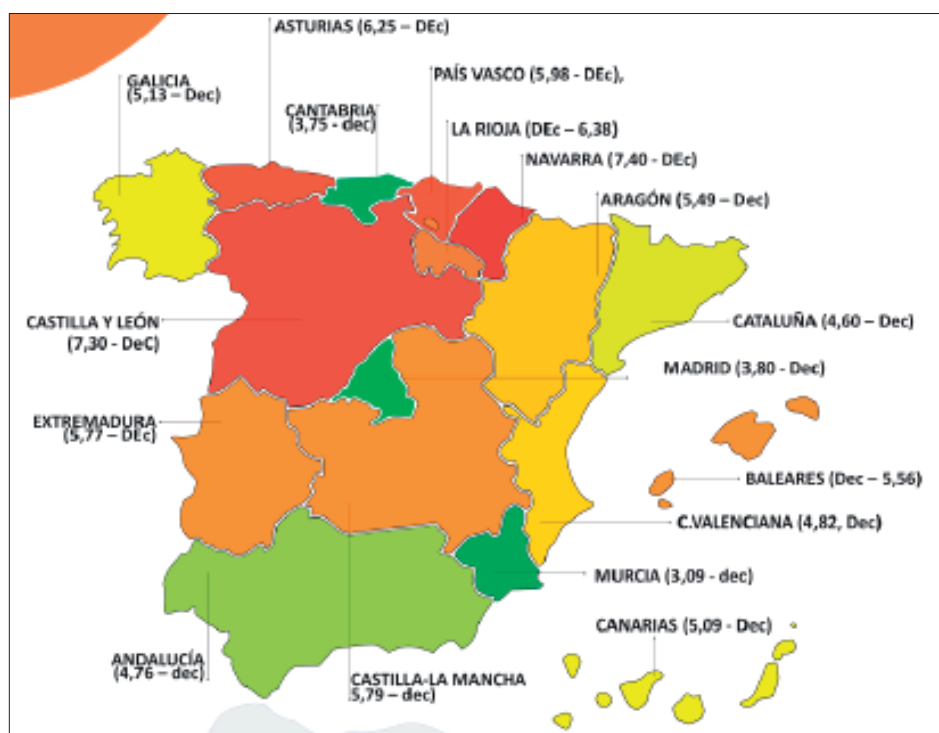
El 2021 s'aprova el I Pla Valencià d'Infraestructures de Serveis Socials 2021-2025 (Pla Convivent). Aquest pla pretén superar la manca històrica d'infraestructures públiques en l'àmbit dels serveis socials, garantint uns serveis de proximitat, i impulsant noves infraestructures públiques. Es pretén amb aquest incrementar d'unes 6.600 places les ja existents, amb una inversió estimada de 561 milions (que s'amplià posteriorment amb pressupost de les diputacions provincials fins als 592 milions).

Els avanços protagonitzats en aquest període (2015-2023) malgrat la crisi de la COVID-19 han estat els pilars essencials sobre els quals consolidar, en les properes legislatures, l'SPVSS des del principi de responsabilitat pública i des de l'enfortiment del dret subjectiu als serveis socials sota el paradigma de la inversió social. De fet, l'índex DEC de 2002, ja situa els serveis socials valencians en un fort procés d'avançament i d'ubicació en el 4,82.

Així mateix, amb les eleccions de 2023 i el canvi de govern, el desplegament de l'SPVSS entra en una situació d'incertesa, atès que el nou govern ha disposat la paralització de les diferents fites que estaven desenvolupant-se, com ara els següents: el Pla Convivint de construcció d'infraestructures de serveis socials; el procés d'homologació dels professionals de l'acció concertada; la paralització del Decret 27/202 pel qual es regula la tipologia i el funcionament dels centres, serveis i programes de serveis socials; la no aprovació del Pla Estratègic de Serveis Socials; la paralització de la internalització de centres socioeducatius actualment privatitzats, i l'ajornament del procés de transferències entre administracions i, per tant, l'adequació del mapa de competències fins a 2030. Caldrà esperar als pròxims anys per saber quin és el futur que té previst l'actual govern del Partit Popular i Vox per a l'SPVSS.

GRÀFIC 1

Índex DEC 2022. Desenvolupament dels serveis socials

Font: Imatge extreta de l'Informe de l'Asociación de directoras y gerentes de servicios sociales (2022, p. 68).

4. A TALL DE CONCLUSIÓ

Sense la pota dels serveis socials la cadira cau, ja que és, al costat de l'educació, la sanitat i les pensions, la que dona estabilitat a l'Estat de benestar.

Campanya de la IV Pota. MÓNICA OLTRA

La geografia dels serveis socials a Espanya s'ha caracteritzat històricament per l'heterogeneïtat, els desequilibris territorials i els models particularment diferents pel que fa a la cosmovisió, el reconeixement, la inversió econòmica i les prestacions.

La trajectòria dels serveis socials al País Valencià, també representa aquesta realitat entre els diferents municipis i entre les etapes esmentades al llarg d'aquest capítol. La gènesi del sistema de protecció de serveis socials al nostre territori va començar una aposta per a la consolidació d'un sistema objectiu per donar resposta des de les corporacions locals a les necessitats socials de la ciutadania, partint d'una base de planificació, ordenació i regulació reglamentària d'un sistema que començava a caminar en la dècada dels anys huitanta. La forta tradició beneficoassistencial de les dècades prèvies a la Transició democràtica, assentaren igualment una concepció dels serveis socials més bé des de l'àmbit moral i assistencial i del mereixement de les prestacions envers un sistema de garantia pública. La inacció política i la manca d'organització i de planificació de les respostes institucionals als problemes atesos pels serveis socials va crear un nínxol de mercat per a la cobertura de les necessitats de la ciutadania d'acord amb la cobertura de l'atenció residencial, l'atenció domiciliària, l'atenció diürna-nocturna i ambulatoria.

La trajectòria del sistema de serveis socials al País Valencià és l'exemple de com l'acció i el compromís polític tenen la capacitat per transformar un sistema de protecció social. El poder transformador de l'acció política s'ha manifestat de manera més cruenta durant el període 1995-2015, en què els serveis socials no estaven considerats com un problema públic en l'agenda política i, en conseqüència, eren relegats en els pressupostos de la Generalitat a partides residuals que, en cap cas, s'ajustaven a les creixents necessitats de la ciutadania i a les cridaneres llistes d'espera en diferents prestacions del sistema com la dependència o la renda garantida de ciutadania de l'època.

El relat d'aquesta trajectòria, i en especial en el període 2015-2023, manifesta el poder transformador de l'acció política en garantir respostes institucionals als problemes de la ciutadania, en situar les persones i els serveis socials en el centre de l'agenda política valenciana. Les fites que s'han aconseguit en aquesta última

etapa, han assentat un model reconegut per altres comunitats autònomes i per Europa¹² com un model innovador i pioner en la geografia espanyola, desenvolupat des del dret subjectiu, l'àmbit local, la proximitat, la participació i la responsabilitat pública.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Abramovich, V., i Courtis, C. (2002). *Los derechos sociales como derechos exigibles*. Trotta.
- Andrés Arseguet, X., i Uceda Maza, F. X. (2007). Aportaciones para la reconstrucción de los Servicios Sociales en el País Valencià. En Pérez i Uceda, *La red pública de servicios sociales municipales en la Comunitat Valenciana: retos y futuro del sistema Público de Servicios Sociales*. FSP-UGT. PV.
- Associació de Directores i Gerents de Serveis Socials (2022). *Índice de desarrollo de los servicios sociales*. Disponible en: <directoressociales.com/índice-dec/>.
- Belis, V., i Moreno, A. (2002). Evolución del sistema de servicios sociales en la Comunitat Valenciana. *Revista Arxius de Ciències Socials*, 11, p. 8-29.
- Caravantes López de Lerma, G. M. (2020) El derecho de participación en las políticas sociales: el proceso participativo para la elaboración de la Ley valenciana de Servicios Sociales. *Cuadernos de Trabajo Social*, 33(1), p. 99-113.
- Carbonero Gamundí, M. A., i Caro Blanco, F. (2013). Huellas, principios y propuestas para el Sistema Público de Servicios Sociales en un contexto de crisis. *Documentación Social*, 170, p. 121-142.
- Casado, D. (2002). *Reforma política de los Servicios Sociales*. CCS
- Casado, D., i Fantova, F. (2007). *Perfeccionamiento de los Servicios Sociales. Informe con ocasión de la Ley sobre la autonomía y dependencia*. Cáritas-FOESSA.
- Ferrajoli, L. (1995). *Derecho y razón*. Trotta.
- Fuenmayor, A., Granell, R., i Savall, T. Impacto económico de las rentas mínimas: la renta valenciana de inclusión. *Revista Investigaciones Regionales*, 44, 2019/2, p. 97-110.
- Gutiérrez Resa, A. (2001). El Plan Concertado de Prestaciones Básicas de Servicios Sociales en España. *Revista de Investigaciones Sociológicas*, 93, p. 89-130.
- Las Heras, P., i Cortajarena, E. (1985). *Introducción al bienestar social*. Siglo XXI.

¹² L'any 2020, l'European Social Network va atorgar a la Generalitat Valenciana el premi European Social Services Award pel procés de participació de la creació de la Llei de serveis socials.

- Martínez Martínez, L. (2017). *Definición de las necesidades sociales para un nuevo desarrollo del Sistema de Servicios Sociales de la Comunidad Valenciana, desde una metodología participativa*. Tesis doctoral, Facultat de Ciències Socials, Universitat de València, València). Disponible en <<https://links.uv.es/aE4Oi60>>.
- Pisarello, G. (2009). Los derechos sociales y sus «enemigos»: elementos para una reconstrucción garantista. En V. Valiño (coord.), *Defender y repensar los derechos sociales en tiempos de crisis*. Observatori DESC.
- Santos Martí, J. (2012): *El cuarto pilar. Un nuevo relato para los servicios sociales*. Paraninfo.
- Síndic de Greuges (2017). *El papel de los servicios sociales generales en la lucha contra la pobreza y la exclusión social en los municipios valencianos durante la crisis*. Disponible en <<http://bit.ly/2lfSvHp>>.
- Uceda Maza, F. X., i García Muñoz, M. (2010). Una radiografia dels serveis socials Valencians. *Revista TS NOVA*, 1, p. 9-22.
- Uceda Maza, F. X., Martínez Martínez, L., i Caravantes, G. M. (2018). Trabajo social y acción política: la experiencia de la Comunitat Valenciana en tiempos de transformaciones sociales. En C. Verde, A. I. Lima i E. Pastor (coords.), *El trabajo social ante los desafíos del siglo xxi desde una perspectiva iberoamericana*. Aranzadi, p. 309-321.
- Uceda Maza, F. X., i Martínez Martínez, L. (2015). Presente, pasado y futuro de los Servicios Sociales Municipales en la Comunitat Valenciana: diagnóstico y propuestas para una nueva época. *TS Nova*, 11, p. 69-90.

La modernización de la gestión pública en la Comunitat Valenciana

Cuatro décadas de transformaciones

María Ángeles Abellán López

Departament de Sociologia i Antropologia Social

1. INTRODUCCIÓN

Los estudios sobre gestión pública se han convertido en un área multidisciplinar de enorme interés para las ciencias sociales. Como afirma Renate Mayntz (1985), en su clásica obra *Sociología de la Administración Pública*, el término *Administración pública* designa un conjunto de organizaciones, estructuras y formas sociales concretas. En el actual contexto, su estudio desde la sociología, se plantea imprescindible si queremos conocer el alcance y la complejidad de un fenómeno con repercusiones globales. La sociología tiene ante sí un ámbito de conocimiento que le es propio. De hecho, los grandes teorizadores de la Administración pública, pertenecen al área de la sociología como Weber, Parsons, Merton, Luhmann y Habermas.

El punto de partida es que la Administración pública posee tanto una naturaleza político-institucional como social, y profundizar en su conocimiento contribuye a la integración social. En este sentido, las administraciones públicas son las instituciones que más cambios han experimentado en las últimas décadas y su importancia no puede ser obviada porque la democracia no debe detenerse a las puertas de la Administración (Le Clainche y Wiener, 2002), ya que ocupa un lugar destacado en la evolución contemporánea de la democracia (Rosanvallon, 2010). Como la Administración pública no existe en el vacío sino en un entorno social determinado, su modelo está fuertemente condicionado por lo que acontece en esa sociedad.

En el contexto autonómico multinivel, la Comunitat Valenciana ha cumplido cuarenta años de autogobierno durante los cuales ha experimentado profundas y determinantes transformaciones en sus políticas y servicios públicos, una vez que asumió sus competencias propias. El objetivo de este capítulo es ofrecer un balance del proceso de modernización de la gestión pública de la Comunitat Valenciana, desde su institucionalización a principios de los años ochenta hasta la actualidad, examinando las principales trayectorias modernizadoras que han transformado la acción pública y la gobernanza valenciana configurando su sociedad, tal y como hoy la conocemos.

2. PRECISIONES METODOLÓGICAS

Este trabajo aborda el estudio de los principales enfoques modernizadores de nuestras administraciones públicas centrado en el caso de la Comunitat Valenciana. La información ofrecida en este capítulo se ha extraído del análisis documental y otras fuentes secundarias, que es una técnica de investigación de la metodología cualitativa. La investigación documental facilita el estudio y aporta información relevante sobre los acontecimientos del pasado y permite el seguimiento y la secuenciación cronológica hasta la actualidad.

A partir del examen de informes, estadísticas, legislación, planes modernizadores sobre gestión pública, boletines oficiales, manuales y agendas de diversas instituciones así como la consulta de la literatura sobre la modernización de las administraciones públicas, se ha establecido un hilo conductor evolutivo que permite conocer el desarrollo de las trayectorias modernizadoras.

3. EL ISOMORFISMO Y LA INNOVACIÓN EN LOS NUEVOS PARADIGMAS ORGANIZATIVOS

Las organizaciones, independientemente de su naturaleza, se encuentran en un entorno complejo que requiere una búsqueda constante de legitimidad. Controlar la influencia del entorno no es una tarea sencilla, por lo que todas las organizaciones se ven impelidas a realizar cambios en sus estructuras. El entorno afecta directamente a las organizaciones y los cambios implementados favorecen que la brecha entre la sociedad y las instituciones se minimice (Meyer y Rowan, 1977; Suchman, 1995).

En el caso de las instituciones públicas, parece constatar una dinámica en la que lo tradicional convive con lo innovador y que se ha gestado a través de grandes macroprocesos del entorno. A esto hay que sumar la percepción ciudadana, que es un elemento fundamental para cualquier institución, especialmente las públicas (Scott, 1995). El isomorfismo institucional considera que las innovaciones organizativas se generan a través de cambios normativos o de imitación en tiempos de incertidumbre (DiMaggio y Powell, 1983). Cualquier Administración pública está inmersa en un campo social determinado donde confluyen actores, relaciones, fuerzas de poder (Oliver, 1988). Los individuos relegitiman con sus acciones los valores de ese campo social y la forma en que se comprenden tales valores, resulta esencial para ser compartidos (Tolbert y Zucker, 1996; Bourdieu, 1994; Fligstein y McAdam, 2011).

Esta forma de entender el devenir organizativo ha sido criticada por académicos de prestigio como el propio DiMaggio (1988), que acuñó el término *isomorfismo*, al afirmar en trabajos posteriores un mayor reconocimiento del papel activo del comportamiento de los individuos. A las críticas se unió Oliver (1988), en un sentido similar, al conceder que el factor humano resulta fundamental para examinar los fenómenos micro. Conceptos como *isomorfismo*, *adaptación*, *sedimentación*, *traslación*, *cambio* e *innovación* son manejados por los teóricos de la organización en sus investigaciones (Meyer y Rowan, 1977; Rogers, 1995; Czarniawsk y Joerges, 1996). En todo caso, el estudio de las administraciones públicas requiere atender a la influencia del entorno y de su contexto. Dificilmente podrían captarse de manera afinada conceptos como *valores públicos*, *legitimidad institucional* o *innovación* si no se comprenden en el marco de su contexto.

4. LAS TRAYECTORIAS MODERNIZADORAS EN LA COMUNITAT VALENCIANA

En las siguientes líneas destacaré una visión de conjunto de las principales tendencias que han modernizado nuestras administraciones públicas, con especial énfasis en el caso de la Comunitat Valenciana. Para conocer la Administración pública actual, hemos de aproximarnos a los diferentes enfoques y corrientes que la han influido, ya que las actuaciones públicas se encuentran sometidas a una serie de debates que postulan la necesidad de superar el enfoque burocrático y acercarla al ciudadano. El paradigma clásico de Administración pública se empieza a cuestionar como una reacción a las crisis financieras y por su excesivo

procedimentalismo. Por modernización se entiende el cambio operado en las administraciones públicas para adaptarse a las nuevas circunstancias del entorno. La finalidad principal de la modernización administrativa es mejorar el cumplimiento de los fines que tiene encomendados el Estado así como servir a la sociedad para asegurar su cohesión social. De esta manera, modernizar la Administración pública se vincula con desburocratizarla, dotarla de más flexibilidad y agilidad, con mayor control de los costes y más receptiva a la ciudadanía.

Desde una perspectiva histórica, la modernización de las estructuras públicas españolas abarcó un proceso mucho más amplio como fue la democratización del sistema político administrativo y la elaboración de un nuevo diseño territorial con la creación de las comunidades autónomas. En consecuencia, modernizar implicaba democratizar y descentralizar las instituciones del sistema político, a la vez que impulsaba una profunda transformación de la sociedad y de su cultura cívica. Asimismo, todas estas grandes transformaciones suponían incrementar las reformas gerenciales, modernizar la toma de decisiones y de la acción pública, ya que las administraciones no son islas sino que forman parte de una red interactiva de relaciones intergubernamentales (Pardo Beneyto y Abellán López, 2023). Las experiencias modernizadoras tienen diferentes fechas en cada comunidad autónoma puesto que, de la misma manera que unas asumieron antes las competencias que otras, de idéntica forma unas iniciaron antes las adaptaciones a la modernización administrativa. Ahora bien, un denominador común es que el inicio del Estado descentralizado inauguraba una fase de relaciones multinivel que se caracterizó por las tensiones territoriales. De hecho, asuntos que marcaron la agenda política de aquel momento como las relaciones intergubernamentales y la financiación autonómica permanecen vigentes en la actualidad (Abellán López, 2015; 2022).

La Comunitat Valenciana ha experimentado diferentes etapas de modernización que denominaremos de la siguiente manera: *a)* la institucionalización (1980-1986); *b)* el auge de la Nueva Gestión Pública (1987-1999); *c)* la expansión digital (2000-2010), y, más recientemente, *d)* el enfoque de la gobernanza y riesgos (2011-actualidad). Esta periodización es orientativa solo a efectos expositivos, ya que identifica los límites cronológicos y facilita su comprensión destacando los rasgos notorios de cada etapa (Abellán López, 2021).

Comenzando por la primera de ellas, puede afirmarse que su centro de interés fue la búsqueda de legitimidad y consolidación institucional, con un énfasis en la gestión de transferencias y la implantación de estructuras administrativas. Se trata, pues, de una etapa de adaptación a las nuevas reglas de juego del sistema

político democrático. En este período se establece y consolida la Comunitat Valenciana como entidad autonómica, lo que marca el inicio de un proceso de descentralización y democratización. A través del artículo 143 de la Constitución, se inicia el proceso autonómico valenciano, que combinaba elementos de los artículos 143 y 151 para acelerar la ampliación competencial. Con ello culmina la promulgación del Estatuto de Autonomía de la Comunitat Valenciana en 1982, fruto del deseo de autogobierno del pueblo valenciano. Las competencias transferidas inicialmente eran limitadas pero gradualmente se ampliaron, a medida que las instituciones de autogobierno alcanzaban madurez organizativa y funcional para su gestión. Las reformas administrativas de los años ochenta se enfocaron a aspectos fundacionales y a la consolidación de competencias, con una atención especial a la función pública. La falta de legislación estatal básica en materia de función pública condujo a la Comunitat Valenciana a establecer normativas propias para reclutamiento, selección y ordenación de empleados públicos. La entrada de España en la Comunidad Europea (actual Unión Europea) durante esta etapa fue un elemento determinante en la modernización de las administraciones públicas, lo que marcó el inicio de una mayor integración europea y la adopción de estándares y prácticas comunes en la gestión pública. En síntesis, esta etapa modernizadora estuvo marcada por la consolidación del autogobierno en la Comunitat Valenciana, la asunción de competencias y la consolidación de estructuras administrativas. Aunque hubo avances significativos en la democratización y la función pública, este período sentó las bases para futuras reformas y adaptaciones en el contexto de la integración europea y los cambios socioeconómicos.

La segunda etapa se caracterizó por el auge reformista de la Nueva Gestión Pública (NGP), que priorizaba la eficiencia, la eficacia y la economía en la prestación de servicios públicos. A partir de considerar al ciudadano como cliente consumidor, se buscaba conseguir la prestación de servicios públicos con el máximo nivel de calidad. Lograr tal propósito pasaba por suprimir el aparato burocrático mediante la incorporación de prácticas procedentes del sector privado, enfocadas a la eficiencia. En resumidas cuentas, una vez institucionalizada la planta de la Comunitat Valenciana, la preocupación viró hacia las disfunciones organizativas y la necesidad de implementar reformas para gestionar las competencias asumidas. En este contexto, los Acuerdos Autonómicos de 1992 marcaron un hito fundamental en las cotas de autonomía financiera y autogobierno. Desde comienzo de los años noventa, la Comunitat Valenciana tuvo que afrontar problemas estructurales para cumplir con los requisitos de Maastricht, lo que

implicó adoptar experiencias de desregulación, privatización y externalización de otros países al sector público valenciano. Sin embargo, el resultado paradójico no fue una reducción sino un aumento considerable de las estructuras públicas valencianas. La reforma de la Ley de la función pública valenciana en 1995 y la implementación del Plan Estratégico de Modernización de la Administración Valenciana (PEMAV) en 1996, marcaron un cambio significativo en la gestión administrativa. El PEMA V aspiraba a optimizar el funcionamiento de las estructuras administrativas sentando las bases para la inmersión tecnológica. Para ello, se establecieron programas específicos de mejora de la eficiencia, la responsabilidad y la interrelación entre las distintas áreas administrativas. En resumen, esta etapa se caracterizó por una expansión autonómica, la incorporación de medidas modernizadoras de la NGP y la búsqueda de una infraestructura tecnológica avanzada. Aunque se implementaron importantes reformas, también surgieron desafíos relacionados con el crecimiento excesivo del sector público y la necesidad de conciliar la eficiencia con el respeto a los principios de servicio público y la seguridad jurídica.

En la primera década del siglo XXI, se inició una tercera etapa modernizadora que coronó la expansión digital. La adaptación de las estructuras administrativas a las tecnologías de la información y la incorporación de la calidad como valor administrativo fueron las principales preocupaciones. La pertenencia a la Unión Europea impulsó la implantación de la e-Administración, promoviendo el desarrollo y la difusión de las TIC entre los ciudadanos de los Estados miembros. En este contexto, la Comunitat Valenciana implementó el II Plan de Modernización de la Administración Valenciana, Moderniza.com (2000-2004), y, posteriormente, lanzó el ambicioso plan AVANTIC (2004-2010). Este plan se centró en consolidar la sociedad tecnológica y del conocimiento, incorporando la e-Administración y la ventanilla única en línea. AVANTIC se estructuró en torno a dos ejes fundamentales: el Plan Estratégico Valenciano de Telecomunicaciones Avanzadas (PEVTA) y el Plan Estratégico para la Consolidación de la Sociedad Tecnológica y del Conocimiento en la Comunitat Valenciana (PETIC). Durante este período, también hubo dos novedades significativas. En primer lugar, la reforma del Estatuto de Autonomía de la Comunitat Valenciana y la ampliación del techo competencial, en línea con las reformas impulsadas por otros parlamentos regionales. En segundo lugar, la función pública experimentó modificaciones con la aprobación de la Ley 7/2007 del Estatuto Básico del Empleado Público (EBEP) y la Ley 10/2010 de ordenación y gestión de la función pública valenciana. Sin embargo, este período de modernización se vio afectado por el estallido

de la crisis económica global en 2008, que marcaría profundamente la siguiente década, y limitaría el despliegue completo de la modernización administrativa. En definitiva, este período se caracterizó por la digitalización integral y el avance de las TIC en todos los ámbitos.

Finalmente, la cuarta y última etapa, desde 2011 hasta la actualidad, describe un período de intensa actividad para las administraciones pública valencianas y de grandes complejidades. No solo por la recesión económica de 2008, seguida de la crisis de deuda soberana en 2012-2013, sino por las políticas de austeridad y reformas estructurales que se implementaron, el agravamiento de la desigualdad social, la emergencia sanitaria por la pandemia de la COVID-19 y la incertidumbre generalizada global. Tales acontecimientos pusieron sobre la mesa la necesidad de incorporar un enfoque complejo para comprender la gestión pública, a la vez que reconocieron la diversidad, la incertidumbre y la adaptación ante cambios repentinos. La teoría de la complejidad se volvió relevante en este contexto, y ayudó a entender los desafíos y las dinámicas de la gestión pública.

La gestión de la integridad y la promoción de la transparencia en la Comunitat Valenciana se convirtieron en prioridades, lo que dio lugar a legislaciones como la Ley de transparencia y buen gobierno. En paralelo, la agenda pública priorizó aspectos clave como la igualdad, el desarrollo sostenible y el gobierno abierto, lo que hizo que se implementasen políticas públicas interseccionales y transversales en áreas como el género, la discapacidad, la infancia, la multiculturalidad y el cambio climático. La emergencia de la COVID-19 obligó a una adaptación sin precedentes de las administraciones públicas, que tuvieron que reaccionar rápidamente para enfrentar la crisis sanitaria, económica y social mediante la articulación de medidas de contingencia y acuerdos de recuperación socioeconómica. La crisis subrayó la importancia de la proximidad, la resiliencia y la integración de aspectos territoriales y sectoriales en las políticas públicas, así como la persistente brecha digital y la redistribución de los fondos de recuperación.

Ante una situación que plantea retos extremadamente complejos para las administraciones públicas, una de las fórmulas más recurrentes es la gobernanza desde un enfoque multidimensional y colaborativo. El objetivo de la gobernanza es transformar la incertidumbre del entorno en un riesgo manejable para reducir su impacto (Slayton, 2021). Muy especialmente cuando los problemas sociales son de naturaleza evolutiva, que exigen una inmediata capacidad de respuesta y la información para abordarlos precisa del acceso a una ingente cantidad de datos y sofisticados análisis. Esta gobernanza en la gestión pública se ha ampliado para

incluir más actividades y actores, lo que ha derivado, más que en una dirección única, en una negociación entre diversas partes con diferentes prioridades.

5. BREVE REFLEXIÓN FINAL

Este trabajo reivindica el estatus de la gestión pública como ciencia social, y es un campo de estudio fructífero en el que convergen diferentes disciplinas. El capítulo ha ofrecido un recorrido por las principales etapas de modernización de la gestión pública en la Comunitat Valenciana, desde su etapa fundacional hasta la actualidad. Se han reconstruido las trayectorias reformistas más destacadas, sin eludir el momento de gran complejidad en el que vivimos y que plantea un gran desafío para la gestión pública valenciana en nuestra era tecnológica. La actual complejidad ambiental en la que se encuentra inmersa la Comunitat Valenciana, fruto del proceso de globalización, conlleva que los académicos, profesionales y públicos interesados en la gestión pública estén atentos a los instrumentos de gobernanza adaptativa, a la mejora de los sistemas de comprensión pública de los riesgos y a la lucha contra las vulnerabilidades sociales, ambientales y económicas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Abellán Lopez, M. A. (2015). Un balance de la modernización autonómica y las tensiones intergubernamentales. *Cuadernos de Gobierno y Administración Pública*, 2(2), p. 57-77. 10.5209/rev_CGAP.2015.v2.n2.51571
- Abellán López, M. A. (2021). La modernización de la acción pública como política pública. Evolución y cambio en la Comunitat Valenciana 1980-2021. En: R. Tur y F. Sanjuan (coords.), *Las instituciones de autogobierno de la Comunidad Valenciana en el sistema político español*. Thomson Reuters-Aranzadi, p. 95-113
- Abellán López, M. A. (2022). La gestión pública como ciencia y práctica social. Evolución y logros en la Comunitat Valenciana. En M. A. Abellán López y J. A. Rodríguez del Pino (coords.), *Vínculos entre el sistema autonómico y las ciencias sociales. Cuarenta años de Estatut en la Comunitat Valenciana*. Tirant lo Blanch, p. 155-168
- Bourdieu, P. (1994). *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*. Éditions du Seuil.
- Czarniawska, B., y Joerges, B. (1996). Travel of Ideas. En B. Czarniawska y B. Joerges (eds.), *Translating Organizational Change*. DeGruyter.

- Dimaggio, P. J. (1988). Interest and Agency in Institutional Theory. *Institutional Patterns and Organizations: culture and environment*, p. 3-21.
- Dimaggio, P. J., y Powell, W. W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160.
- Fligstein, N., y McAdam, D. (2011). Toward a General Theory of Strategic Action Fields. *Sociological Theory*, 29(1), 1-26, <<https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01385.x>>.
- Le Clainche, M., y Wiener, C. (dir). (2002). *Le citoyen et son administration*. Imprimerie Nationale, p. 81-111.
- Mayntz, R. (1985). *Sociología de la Administración pública*. Alianza.
- Meyer, J. W., y Rowan, B. (1977). Institutionalized Organizations: formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(2), 340-363.
- Oliver, C. (1988). The Collective Strategy Framework: An Application to Competing Predictions of Isomorphism. *Administrative Science Quarterly*, 33(4), 543-521, <<https://doi.org/10.2307/2392643>>.
- Pardo Beneyto, G. y Abellán López, M. Á. (2023). La modernización de las organizaciones públicas españolas. Cuatro décadas de transformaciones. En K. del Orbe y M. González (coords.), *Innovación social, sostenibilidad e innovación docente*. Dykinson, p. 98-111
- Rogers, E. M. (1995). *Diffusion of innovations*. Macmillian Publishing.
- Rosanvallon, P. (2010). *La legitimidad democrática. Imparcialidad, reflexividad y proximidad*. Paidós.
- Scott, W. R. (1995). *Institutions and organizations*. Thousand Oaks, Sage Publications.
- Slayton, R. (2021). Governing Uncertainty or Uncertain Governance? Information Security and the Challenge of Cutting Ties. *Science, Technology, y Human Values*, 46(1), 81-111, <<https://doi.org/10.1177/0162243919901159>>.
- Suchman, M. C. (1995). Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches. *Academy of Management Review*, 20(3), 571-610, <<https://doi.org/10.5465/AMR.1995.9508080331>>.
- Tolbert, P. S., y Zucker, L. G. (1996). The institutionalization of institutional theory. En S. Clegg, C. Hardy y W. Nord (eds.), *Handbook of organization studies*. SAGE, p. 175-190.

Immigració i polítiques d'integració a la Comunitat Valenciana

Una anàlisi dels darrers 25 anys*

Albert Mora Castro

Departament de Sociologia i Antropologia Social

1. INTRODUCCIÓ

L'arribada de persones procedents d'altres territoris amb tradicions culturals, valors, religions i universos de sentit diferents als que es podien considerar més habituals en els diferents territoris de recepció, ha comportat un impacte de primer ordre en la configuració sociodemogràfica de la Comunitat Valenciana en els darrers anys. Des de 1999 fins a 2024, el nombre de persones nascudes a l'estranger en aquesta Comunitat ha passat de 175.898 (el 4,3 % de la població) a 973.316 (el 19,1 %).¹ Es tracta d'una immigració majoritàriament econòmica que es va iniciar en un moment d'important creixement econòmic i necessitat de mà d'obra en el conjunt de l'Estat i que atorga també una particularitat al fenomen, donat que les persones migrades que han vingut a viure amb nosaltres ho han fet, en termes generals: *a*) en una situació de necessitats no resoltes, perill o manca de llibertats que ja en origen motivava la seua decisió de migrar; *b*) en una condició de precarietat socioeconòmica i jurídica que els ha forçat, en no poques ocasions, a acceptar treballs precaris i abusos de tota mena; *c*) en el marc d'un sistema en què el masclisme, el classisme i el racisme condicionen les relacions socials i polítiques i promouen la desigualtat estructural. Tres condicions que

* Aquest article s'ha realitzat en el marc del Projecte de R+D+I PID2019-105018RB-100 «Racismo y discriminación: los derechos humanos bajo amenaza», finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació del Govern d'Espanya.

¹ Totes les dades de població es prenen de l'Estadística del Padró Continu que elabora cada any l'Institut Nacional d'Estadística (INE) amb data 1 de gener.

afecten la immigració procedent de països del Sud Global o d'altres països, com ara alguns de l'Est europeu, que en l'imaginari col·lectiu són representats com països més pobres, i que no tenen incidència en aquest actual 35,1 % de migració comunitària (en 2022, incloent-hi el Regne Unit) que ha restat sempre fora dels debats socials i polítics sobre el repte de la integració, l'amenaça de la immigració per a la preservació de la identitat cultural aparentment predominant en la nostra societat o les polítiques de gestió de la diversitat.²

En aquest text farem una aproximació a la realitat canviant de la Comunitat Valenciana en els darrers vint-i-cinc anys pel que fa a les polítiques encaminades a la gestió del procés d'inserció de la immigració i de la diversitat cultural i religiosa que ha vingut de la mà d'aquest fenomen, i farem un recorregut per les principals normatives i accions en matèria de polítiques d'integració i les seues implicacions sobre la base de les investigacions efectuades per l'autor i per altres investigadors i investigadores, moltes de les quals han exercit la seua tasca des de la Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València. El text aborda, per tant, les respostes que s'han articulat des dels poders públics per a fer front als desafiaments associats amb la immigració i la convivència, especialment en l'àmbit autonòmic valencià.

2. MARC GENERAL: LA IMMIGRACIÓ A LA COMUNITAT VALENCIANA

La Comunitat Valenciana comença a rebre fluxos significatius de persones d'origen estranger a finals de la dècada dels noranta i ha vist incrementada aquesta població de manera continuada durant els darrers vint-i-cinc anys, amb excepció dels anys posteriors a la coneguda com a Gran Recessió. Si prenem les xifres de persones nascudes fora d'Espanya que viuen a la Comunitat Valenciana, aquestes van augmentar progressivament des de 1999 fins a 2010 i experimentaren un descens en el període comprés entre els anys 2013 i 2017 en què es van perdre 170.316 efectius. El 2018 s'inicia de nou una pauta de creixement continuat que

² Alguns importants treballs (Giner, 2013; Simó i Giner, 2012) han abordat la realitat d'aquesta immigració «residencial», protagonitzada per persones majoritàriament en edat avançada i procedents de països amb un alt nivell de desenvolupament i han destacat com aquesta migració és socialment representada de manera completament diferent a la migració econòmica pel que fa a les expectatives d'inserció i els marcs de relacions entesos com a possibles i esperables, identificant-se aquesta població més com a «turista» que no pas com a «immigrant».

ha dut a que, en 2022, s'haja assolit la xifra de 973.316 persones, l'equivalent al 19,1 % de la població, una quantitat molt propera a la que es va aconseguir en el moment més àlgid, en 2012, amb 974.221 persones. Les principals nacionalitats d'origen de les persones nascudes a l'estranger, en 2022, són la marroquina (100.167 persones), l'anglesa (86.285), la romanesa (84.941) i la colombiana (83.533) i el 26,4% del total d'aquesta població tenia ja la nacionalitat espanyola.

La migració de caràcter econòmic o polític, procedent de països amb baixos nivells de desenvolupament humà, ha patit una situació d'especial vulnerabilitat i desigualtat al llarg d'aquests anys, situació que queda ben il·lustrada si atenem al fet que, segons l'Enquesta de Condicions de Vida de l'INE, a la Comunitat Valenciana, en 2023, la renda mitjana de la població estrangera no comunitària era de 6.733 euros, menys de la meitat de la de la població espanyola (14.290); la taxa de risc de pobresa o exclusió social se situava en un 61 %, tres vegades més que la de la població espanyola (19,6 %); un 36,1 % no podia permetre's mantindre l'habitatge amb una temperatura adequada (enfront del 22 % de la població espanyola), i un 69,6 % no tenia capacitat de fer front a despeses imprevistes (33,6 % en el cas de la població espanyola).

La inserció d'aquest grup poblacional en la societat valenciana ha seguit aquest patró que Torres (2007) va qualificar, en el marc de la ciutat de València, de «convivència pacífica però distant», un patró que hem observat en altres estudis efectuats als municipis valencians de Benicarló (Mora, Santonja i Campos, 2015), la Vall d'Uixó (Mora, Caturla i Adrover, 2016) o Puçol (Mora i Hernández, 2017) i que ha estat també identificat en altres importants estudis com l'efectuat en el marc del Projecte d'Intervenció Comunitària Intercultural (ICI) (Giménez, Lobera, Mora i Roche, 2016), segons el qual la percepció majoritària entre els residents de trenta-un territoris d'alta diversitat estudiats a l'Estat, entre els que es troba el barri de Santa Rita al municipi de Paterna, és que predomina la coexistència entre el veïnat de diferents cultures, nacionalitats i religions, respectant-se mútuament però sense que hi haja gairebé interacció.

Pel que fa a les actituds que manté la població resident a la Comunitat Valenciana amb nacionalitat espanyola envers la immigració, les dades de la darrera enquesta elaborada pel CIS (2017) sobre aquesta qüestió ofereixen algunes claus de particular interès.³ Així, el 50,8 % de les persones enquestades va manifestar que tenien una imatge positiva d'aquest fenomen, enfront d'un 23 % que el considerava

³ Les dades provenen de la X Enquesta d'actituds cap a la immigració. L'informe de l'enquesta sols ofereix les dades a nivell estatal i les dades que ací s'incorporen provenen d'una explotació

negatiu; la diversitat cultural va ser valorada positivament pel 69,6 % i la diversitat religiosa pel 47,5 %; el 54,6 % va afirmar estar a favor que les persones que venien d'altres països pogueren conservar les seues pautes culturals alhora que adoptaven part de les que es consideren més pròpies de la societat de recepció, mentre que un 37,3 % opinava que només haurien de mantindre les pautes culturals i costums «que no molesten als espanyols». El criteri de preferència nacional es manifesta amb força pel que fa a l'accés a l'àmbit laboral, amb un 52,2 % d'acceptació que, a l'hora d'optar a una feina, es done prioritat a una persona espanyola abans que a una estrangera, i també a l'accés a l'educació, amb un 51,3 % que considera que els espanyols i les espanyoles han de tindre prioritat a l'hora de triar el col·legi dels seus fills i filles. Pel que fa a l'assistència sanitària, la prioritat d'accés per a les persones espanyoles és defensada per un 39,2 % de la mostra.

Aquestes pinzellades sociodemogràfiques tan sols pretenen contribuir a generar una imatge molt general del fenomen de la immigració a la Comunitat Valenciana, un fenomen que ha estat estudiat en profunditat, recentment, per Moncusí (2022), que ha destacat el fet que la societat valenciana ha trobat en la població immigrada vies de rejoeniment i dinamització i ha tingut un assentament majoritàriament familiar en el nostre territori. La particular situació de dificultat i precarietat que afecta les persones en situació administrativa irregular és un altre dels elements que destaca l'autor i que hem ressaltat nosaltres també en bona part dels treballs que hem desenvolupat en la Comunitat Valenciana i que es refereixen en aquest text. En general, l'evidència recollida en els darrers anys ha mostrat com la població immigrada és objecte real o potencial de diversos tipus de discriminació per raons d'ètnia, raça o religió (Mora i Hernández, 2024).

3. LES POLÍTIQUES D'INTEGRACIÓ I DE CONVIVÈNCIA A LA COMUNITAT VALENCIANA

Les polítiques d'integració en l'àmbit autonòmic i local estan limitades pels seus àmbits competencials corresponents i han d'elaborar-se en el marc d'una política d'Estat que regula aspectes tan fonamentals com l'entrada, la permanència, les possibilitats d'accés a una autorització de residència i treball i els drets reconeguts en el marc de la legislació d'estrangeria.

específica de la base de dades corresponent efectuada a nivell de Comunitat Valenciana en el marc d'aquest treball.

Al llarg dels darrers vint-i-cinc anys, aquestes polítiques han experimentat importants transformacions en la Comunitat Valenciana, un territori que s'ha caracteritzat per la proliferació de mesures polítiques i socials adreçades, amb més o menys èxit, a la promoció de la integració i la convivència. Podem situar l'inici del desenvolupament d'aquestes actuacions a inicis del present segle, quan es va aprovar en aquest primer període el Pla Valencià d'Immigració 2004-2007. La visibilitat d'aquestes polítiques va intensificant-se fins arribar el 2007 a la creació d'una conselleria específica d'Immigració i Ciutadania, que passaria a anomenar-se de Solidaritat i Cooperació l'any 2009 i que va estar dirigida, fins a 2011, pel conseller popular Rafael Blasco. Durant aquests anys s'aprova el Pla Director d'Immigració i Convivència 2008-2011 i la Llei 15/2008 d'Integració de les Persones Immigrants a la Comunitat Valenciana,⁴ una llei que es va configurar més bé com un conjunt d'actuacions, amb diversos buits, i que es va caracteritzar, com va assenyalar Ortega (2010: 58), per la manca d'efectivitat real en alguns àmbits d'especial rellevància. A inicis d'aquest període comença a crear-se la xarxa d'Agències per a la Mediació i la Convivència Social (AMICS), incloses en la Llei 15/2008 i regulades en el seu reglament,⁵ que es configurarien, amb els anys, com el recurs de referència per a les actuacions orientades a la promoció de la inclusió de les persones nouvingudes en diversos municipis valencians en un exercici de coordinació entre les entitats locals, responsables del servei, i la Generalitat Valenciana, inspiradora, coordinadora i, en bona part, finançadora d'aquest. La Llei 15/2008 incorpora, a més, el conegut com a «compromís d'integració» i el programa voluntari de comprensió de la societat valenciana «Escoles d'Acollida» associat a aquest. També durant aquesta etapa s'aprova l'ordre 8/2011, de la Conselleria de Solidaritat i Ciutadania, que regula l'acreditació de la figura del/de la mediador/a intercultural i el registre de mediadors/es interculturals de la Comunitat Valenciana i que tindrà un impacte significatiu en el camp de la formació i l'exercici de la mediació intercultural a la Comunitat Valenciana (Oliver, 2018).⁶ Uns altres instruments que es creen

⁴ Llei 15/2008, de 5 de desembre, de la Generalitat, d'integració de les persones immigrants en la Comunitat Valenciana, DOGV núm. 5991, d'11 de desembre de 2008.

⁵ Decret 93/2009, de 10 de juliol, del Consell, pel qual s'aprova el Reglament de la Llei 15/2008 d'integració de les persones immigrants a la Comunitat Valenciana, DOGV núm. 6056, de 14 de juliol de 2009.

⁶ Des del moment de la creació del registre fins a l'any 2020, últim any del que consta memòria pública al respecte, es van acreditar com a mediadores interculturals 439 persones (Generalitat Valenciana, 2020a).

i funcionen àgilment durant aquest període són l'Observatori Valencià de les Migracions, que va produir diversos documents i informes sobre la realitat de la immigració a la Comunitat Valenciana, i el Fòrum Valencià de la Migració. Aquests són també anys de promoció de l'associacionisme immigrant i de suport a diverses organitzacions no governamentals i, especialment, a la Fundació Cei-Migra, entitats que jugaran un paper central en la dinamització del treball per la inclusió, la convivència i la participació social.

L'esmentat «compromís d'integració» i les Escoles d'Acollida que el vehiculen han estat instruments polèmics que han plantejat la responsabilitat de la integració només en un espai, el de les persones vingudes de fora. Milers d'immigrants han seguit aquest programa de formació, de quaranta hores de durada i, tot i que sempre es va presentar com una expressió de la voluntat dels i de les immigrants per «integrar-se» i aprendre sobre la societat valenciana i la democràcia, sembla que no ha estat més que un instrument utilitzat per a facilitar el procés d'obtenció de l'autorització de residència. De fet, en entrevistes efectuades en el marc de diverses investigacions que hem fet en els darrers anys amb actors implicats en el desenvolupament d'aquesta iniciativa (ONG i Agències AMICS, ara PANGAEA, que van dur a terme les Escoles d'Acollida, immigrants que les van cursar...) s'ha vingut qüestionant la seua utilitat per a promoure la integració i s'ha reduït el seu impacte a la consecució d'un mèrit especialment valorat a l'hora d'obtenir o renovar els permisos de residència. Aquesta mesura connecta amb les propostes de «contracte d'integració» que el Partit Popular defensava al conjunt de l'Estat, que s'han dut a terme en altres països d'Europa i que han estat qüestionades per Sales (2015) perquè situen tota la responsabilitat de la integració en les persones migrades, obviant la importància de la resta de persones i de la societat civil, i no faciliten la reconciliació entre les diferències sinó que es limiten a l'aprenentatge de continguts que solen alimentar els tòpics sobre la immigració i la diversitat. Les Escoles d'Acollida, en definitiva, no han estat mai l'instrument avantguardista que aquells i aquelles que van participar en el seu procés de creació han assenyalat com el que ha permés que «nuevos valencianos hayan dedecido conocer y saber sobre Europa, España y la Comunitat Valenciana a través de un modelo voluntario, gratuito y bidireccional» (Núñez, 2012: 82). El suposat model ni és model (sinó un curs de quaranta hores amb continguts que poden considerar-se d'utilitat limitada), ni és realment voluntari (en el moment que es considera un mer instrument per a facilitar l'accés a una millor situació administrativa), ni és, en cap cas, bidireccional.

Després d'aquesta etapa d'especial proliferació d'actuacions en matèria de promoció de la inclusió i la convivència, i en sintonia amb el que passa amb aquestes polítiques a l'àmbit estatal i a altres territoris de l'Estat, s'inicia un declivi important en el context de la crisi econòmica que farà que, a partir de 2012, aquestes polítiques es vegem reduïdes a la mínima expressió. En aquests anys s'aprova el tercer pla, el Pla Director d'Integració i Convivència 2014-2017, però es tractarà d'un pla que no comportarà, en la pràctica, el desplegament de mesures importants i que, en oposició al que en aquest es disposava en relació amb la realització d'informes de seguiment anuals i d'un informe d'avaluació final, no serà mai avaluat.

Una quarta etapa, de certa recuperació d'aquest àmbit d'actuació política, s'inicia amb el canvi de govern que es produeix l'any 2015 i que s'allarga fins a 2023. Durant els primers anys, més enllà de gests d'especial simbolisme en defensa de la causa de les persones refugiades, no es desenvolupa una activitat política destacable en el camp de la integració i la convivència i no serà fins a l'any 2021 quan la Generalitat torna a dotar-se d'una estratègia pròpia en aquest camp, l'Estratègia Valenciana de Migracions 2021-2026, que s'elabora a partir d'un informe jurídic-social sobre la situació de les persones immigrants a la Comunitat Valenciana (Mora, De Lucas, González, Solanes i Vázquez, 2018) i mitjançant un procés participatiu amb les entitats socials i altres organitzacions interessades. L'Estratègia recull 101 actuacions que s'articulen al voltant de cinc línies estratègiques: 1) desenvolupar un marc institucional que responga de manera eficient a la realitat migratòria en la Comunitat Valenciana; 2) Assegurar l'exercici dels drets i l'accés als serveis públics en condicions d'igualtat per part de les persones migrants; 3) Facilitar a les persones migrants l'accés a l'ocupació i la vivenda; 4) Desenvolupar un model social inclusiu i participatiu, i 5) Impulsar un model de convivència i interculturalitat per a tota la ciutadania valenciana (Generalitat Valenciana, 2021a).

L'Estratègia planteja la creació d'un grup de treball per a dissenyar un nou marc normatiu autonòmic en matèria de migració (actuació 1.1.1) però, a hores d'ara (maig de 2024), continua vigent la Llei 15/2008 sense que s'haja manifestat públicament cap interès per superar-la. També es planteja la creació d'un òrgan consultiu en matèria de migració i asil (actuació 5.2.1) que es posa en marxa en 2022 en la forma del Consell Valencià de les Migracions⁷ que fins ara tan sols s'ha

⁷ Vegeu el Decret 31/2022, de 25 de març, del Consell, pel qual es crea el Consell Valencià de les Migracions.

reunit una vegada. En relació amb la facilitació de l'accés als serveis públics i a la garantia de drets, i en connexió amb allò estipulat a les actuacions 2.1.7 i 2.1.8 es crea, en 2022, el servei ATLAS gestionat per les entitats ACCEM (a Castelló), CEAR (a València) i CEPAIM (a Alacant). Aquest servei té com a objecte facilitar (telefònica i telemàticament) informació bàsica sobre els recursos públics i socials existents i derivar les persones ateses a aquells que es consideren més adequats a les seues necessitats específiques. També ofereix informació i assessorament jurídic especialitzat a professionals dels serveis socials d'atenció primària bàsica i de les entitats socials que atenen directament les persones migrants i refugiades sobre els tràmits administratius relacionats amb els procediments de nacionalitat, estrangeria i asil. En el tercer trimestre de 2023, explicava la Conselleria competent en nota de premsa,⁸ es van fer 4.528 atencions.

La xarxa d'Oficines AMICS experimenta una remodelació en 2016 quan aquest recurs passà a denominar-se «Oficines d'Atenció a Persones Migrades», nom que posa el focus en l'atenció directa a les persones i s'allunya de la mediació i la convivència que constituïen l'interés central al començament. Mesos després, es tornarà a canviar la denominació per la d'oficines PANGEA que és la que es manté en l'actualitat, amb 86 oficines actives (20 a la província de Castelló, 35 a la de València i 31 a la d'Alacant). Com hem argumentat en altres treballs (Mora, de Lucas, González, Solanes i Vázquez, 2018), aquesta remodelació no comporta canvis substancials i arrossega les principals mancances i deficiències anteriors relacionades amb la progressiva desarticulació del treball en xarxa entre les diferents oficines, el fet que bona part d'aquests recursos funcionen com una sort de «serveis socials per a immigrants» que, en alguns casos, es limiten a dur a terme gestions relatives als tràmits d'estrangeria, l'absència de criteris formals pel que fa al perfil del personal que ha de fer-se càrrec d'aquest servei, o la manca de seguiment del projecte per part de la Generalitat. En 2024, segueix sense haver-se articulat el redisseny i l'impuls d'aquest recurs que recull l'Estratègia Valenciana de Migracions (actuació 1.2.2) i les problemàtiques que ja detallàvem en aquell estudi de 2018 continuen apareixent en els treballs qualitatius que hem fet posteriorment.

⁸ Vegeu «El servei Atlas d'informació i atenció en matèria de migració i refugi ha resolt 4.528 consultes en el tercer trimestre de l'any», Generalitat Valenciana, <<https://go.uv.es/K3WSFh0>>. El 2024, aquest servei tenia assignat un pressupost de 607.740 euros, segons s'especifica a la resolució de 3 de setembre de 2021, de la Vicepresidència i Conselleria d'Igualtat i Polítiques Inclusives, per la qual es convoquen els acords d'acció concertada en el sector de la igualtat en la diversitat per als anys 2021-2025.

Per altra banda, i malgrat que l'Estratègia Valenciana de Migracions estableix la seua substitució per «Escoles d'Interculturalitat» (actuació 5.2.4), les Escoles d'Acollida continuen vigents a la Comunitat Valenciana tot i que, de la realització de nombroses edicions de les escoles en els seus primers anys de vigència, s'ha passat a una presència molt reduïda com il·lustra el fet que en 2019 només es duiguera a terme aquesta formació en 21 de les 117 Escoles d'Acollida registrades (Generalitat Valenciana, 2020*b*) i, en 2020, en 10 de les 118 existents (Generalitat Valenciana, 2021*b*); respecte als anys posteriors no hi ha dades publicades.

Les polítiques d'integració valencianes s'han gestat també, en bona mesura, a l'àmbit local. En molts municipis les Oficines PANGEA han constituït el seu recurs de referència. Nombrosos plans específics d'integració i convivència s'han desplegat als municipis valencians, en moltes ocasions motivats pel fet de que es van establir com un requisit per a l'obertura d'aquestes oficines i per a la recepció de subvencions per part de la Generalitat. En alguns casos, els processos d'elaboració d'aquests plans han estat precedits d'importants estudis diagnòstics que han permès conèixer millor la realitat de la immigració i la convivència als nostres municipis. Entre aquests, pot destacar-se el treball fet per Torres, Pérez, Mut i Monsell (2018) en el marc del procés d'elaboració del Pla Municipal d'Immigració i Interculturalitat 2019-2022 de l'Ajuntament de València. L'estudi d'aquests plans i informes afegeix elements d'especial interès a l'anàlisi de les polítiques d'integració valencianes tot i que l'extensió d'aquest text no permeta incloure-hi una anàlisi.⁹

En 2023, amb el canvi de govern en l'àmbit autonòmic i també en algunes importants ciutats, governades ara pel Partit Popular i Vox, tot i que encara és massa prompte per a fer balanç de les tendències i actuacions en aquesta matèria, no es detecten senyals precisament orientades a la inclusió en clau de drets. L'acord de govern entre aquestes dues formacions a l'àmbit autonòmic inclou, en el punt número 48, l'eliminació de les subvencions a les entitats que «emparen la immigració il·legal», seguint el camí de criminalització del treball amb la població immigrant en situació administrativa irregular que és ja comú en altres països d'Europa, i a la ciutat de València l'Ajuntament ha decidit eliminar el Consell Municipal d'Immigració i Interculturalitat, un recurs construït amb

⁹ Hem analitzat en profunditat la importància de les polítiques locals pel que fa, especialment, a la promoció de la convivència i la interculturalitat en Mora i Solanes (2020) i ens hem acostat a fons a la realitat d'aquestes polítiques, la seua evolució i la implicació de les associacions d'immigrants en aquestes en el cas particular de la ciutat de Gandia (Mora, 2012).

una important implicació del teixit associatiu de la ciutat (Mora, 2022), entre altres decisions que manifesten una tendència restrictiva que és lògic esperar de governs que integren a una força política clarament contrària a la immigració, la diversitat i els drets universals.

Els temps actuals requeriran un seguiment especial de les mesures ja compromeses pel Govern valencià, recollides específicament en l'Estratègia Valenciana de Migracions 2021-2026 i en altres connectades amb aquesta, com ara l'Estratègia Valenciana per la Igualtat de Tracte, la No-Discriminació i la Prevenció dels Delictes d'Odi 2019-2024. Serà fonamental també veure com s'articula en aquesta etapa el treball amb les organitzacions de la societat civil que han jugat un paper clau en tots aquests anys en el camp de la inclusió, la garantia de drets i la promoció de la convivència, un treball que no ha estat tampoc exempt de controvèrsies (Mora, 2011). Algunes d'aquestes entitats estan en aquests moments especialment afectades per la disminució dels canals de comunicació i la manca de sintonia amb els nous governs, d'acord amb el que estem constatant en treballs sobre la realitat dels moviments de defensa dels drets de les persones migrants que estan actualment en fase de desenvolupament.

La prolífica activitat que la Comunitat Valenciana ha dut a terme en els darrers vint-i-cinc anys en el camp de l'acollida, la integració i la convivència, amb les seues llums i ombres, així com els diferents estudis que sobre aquesta s'han efectuat, molts dels quals no han pogut referir-se en aquest sintètic text, ofereixen nombroses claus per a una conducció responsable de les decisions i actuacions que s'hauran d'emprendre en el futur per tal de garantir que la immigració i la diversitat contribuïsquen a l'enriquiment de societat valenciana des de la garantia de la igualtat de drets, el reconeixement de les diversitats i la promoció de la trobada, la cooperació i la cohesió social. La tendència creixent a promoure precisament el contrari, la desigualtat, el menyspreu d'allò divers i l'enfrontament, és avui un perill de primer ordre per a la garantia de la prosperitat, la justícia i la bona convivència en el nostre territori.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Generalitat Valenciana (2020a). *Memoria mediación intercultural 2020*, <<https://go.uv.es/MI6Vpho>>.
- Generalitat Valenciana (2020b). *Escuelas de Acogida. Memoria 2019*, <<https://go.uv.es/Yzm76qY>>.

- Generalitat Valenciana (2021a). *Escuelas de Acogida. Memoria 2020*, <<https://go.uv.es/UfyzRi9>>.
- Generalitat Valenciana (2021b). *Estratègia Valenciana de Migracions 2021-2026*, <<https://go.uv.es/fVD6PeS>>.
- Giménez, Carlos; Lobera, Josep; Mora, Toni i Roche, David (2015). *Convivencia social e intercultural en territorios de alta diversidad. Encuesta 2015*.
- Giner, Jordi (2013). Sorry, I'm not a tourist. Inmigración y turismo en la Marina Alta, *Papers de turisme*, 54, p. 139-155.
- Moncusí, Albert (2022). *La immigració estrangera al País Valencià. Espills per a una societat diversa i canviant*, Institució Alfons el Magnànim.
- Mora, Albert (2011). La participación social y política como instrumento de integración: una aproximación al asociacionismo inmigrante en España y en la Comunidad Valenciana. En María José Añón i Ángeles Solanes (coords.), *Construyendo sociedades multiculturales. Espacio público y derechos*, Tirant lo Blanch, p. 250-276.
- Mora, Albert (2012). *La immigració a Gandia. Integració, associacionisme i polítiques públiques*, tesi doctoral, Universitat de València, <<https://go.uv.es/em2Aydg>>.
- Mora, Albert (2022). Políticas de integración, gestión de la diversidad y garantía de derechos en las «ciudades del cambio»: el caso de Barcelona, Valencia y Madrid. *Migraciones*, 56, p. 1-20.
- Mora, Albert; Caturla, Mar, i Adrover, Carolina (2016). *Encuesta sobre integración y convivencia en la Vall d'Uixó. Informe de resultados*, Universitat de València i Ajuntament de la Vall d'Uixó.
- Mora, Albert; De Lucas, Javier; González, María Eugenia; Solanes, Ángeles, i Vázquez, Ana Isabel (2018). *Informe jurídico-social sobre la situación de las personas inmigrantes en la Comunitat Valenciana*, Universitat de València, <<https://go.uv.es/BI78qkc>>.
- Mora, Albert, i Hernández, Lydia (2017). *Enquesta sobre la qualitat de vida i la convivència al barri d'El Vallet (Puçol)*, Universitat de València i Ajuntament de Puçol.
- Mora, Albert, i Hernández, Nacho (2024). Cómo facilitar la eliminación del racismo y la discriminación mediante el ejercicio de los derechos humanos a través de las políticas públicas, Universitat de València, document no publicat.
- Mora, Albert, i Solanes Ángeles (2020). *Políticas públicas, interculturalidad y convivencia: Las políticas de integración en Madrid, Barcelona, Valencia y Zaragoza*, Tirant lo Blanch.

- Mora, Albert; Santonja, Vicenta, i Campos, Laura (2015). Diversidad cultural, convivencia y políticas públicas en Benicarló (Castelló). Una aproximación desde proyecto «SENDAS desde la integración», <<http://ir.uv.es/FbDnUZ1>>.
- Núñez, Elisa (2012). Comunitat Valenciana: una integració de vanguardia. Escuela de Acogida, *BARATARIA*, 13, p. 75-86.
- Oliver, Margarita (2018). Mediación intercultural. Situación y futuro en la Comunitat Valenciana. En Albert Mora (ed.), *Mediación intercultural y gestión de la diversidad. Instrumentos para una convivencia pacífica*, Tirant lo Blanch, p. 231-254.
- Ortega, Alfonso (2010). La integración de las personas inmigrantes en la Comunidad Valenciana. En Enrique Conejero i Alfonso Ortega (dirs.), *Inmigración, integración, mediación intercultural y participación ciudadana*, Editorial Club Universitario, p. 43-59.
- Sales, Ana (2020). *Inmigración, integración cívica y obligación en la Unión Europea: El contrato de integración*, Universitat de València.
- Simó, Carles, i Giner, Jordi (2012). *Un peu dins, un peu fora. La immigració de residents europeus al municipi de Teulada*, Servei de Publicacions de la Universitat de València.
- Torres, Francisco (2007). *Nous veïns a la ciutat. Els immigrants a València i Russafa*, Publicacions de la Universitat de València.

Interregno y derecho del trabajo «posliberal»*

Eva López Terrada

Departament de Dret del Treball i de la Seguretat Social

1. INTRODUCCIÓN

La incertidumbre se ha convertido en la nota característica del período poscrisis de 2008, al que se aplica, como al período de entreguerras, el concepto gramsciano de «interregno» ante la imposibilidad de saber cuándo tendrá lugar el advenimiento de un nuevo orden mundial hegemónicamente estable (Babic, 2020). Como es sabido, el interregno no es un período de transición, sino una fase histórica en la que los elementos del orden anterior —ideologías, instituciones, recursos materiales...— pierden legitimidad y efectividad; pero todavía no se vislumbran las señales de una nueva época que, por lo demás, no tiene por qué ser más «avanzada» (Sanahuja, 2022). Pues bien, estas características del interregno se ajustan «particularmente» bien al estado actual del derecho laboral, ya que, si bien parece claro, especialmente tras la pandemia, que la época del iuslaboralismo liberal ha llegado a su fin, no es posible definir todavía los rasgos propios de un nuevo derecho del trabajo «posliberal» (Mariucci, 2020; Lassandari, 2023).

Resulta, por ello, imprescindible detectar, en la era de la crisis de la globalización y del orden liberal internacional, cuáles son los principales aspectos innovadores respecto a la etapa anterior, en la que se afirmaba que era posible adoptar la globalización como presupuesto para describir el presente y para reflexionar sobre el futuro del derecho del trabajo (Pérez de los Cobos, 1999).

Para localizar estos aspectos cabe tomar, como punto de partida, una característica esencial de los períodos de interregno: la presencia de las fuerzas

* Este trabajo se enmarca en el Proyecto de Investigación «La transición a la economía respetuosa con el medio ambiente y consciente del cambio climático desde la perspectiva del derecho del trabajo individual y del empleo» (PID2021-124045NB-C33), financiado por MCIN/AEI/10.13039/501100011033/ y por FEDER Una manera de hacer Europa.

sociales y económicas que definirán la siguiente etapa de hegemonía, pero sin capacidad aún para afirmar el nuevo «bloque histórico» (Sanahuja, 2022). Es significativo en este sentido que, de forma paralela a la consolidación de la postura «hiperglobalista», aparecieran propuestas alternativas que ponían en evidencia sus elementos «mórbidos» y la necesidad de su superación. Estas otras lecturas de la globalización consideraban «temerario» aceptar un *laissez faire* global que forzase a los trabajadores a soportar el coste de las nuevas tecnologías y del libre comercio sin trabas (Giddens, 1999), y calificaban de «suicida» que los derechos nacionales del trabajo se degradasen al nivel de legislaciones locales que compitiesen en la oferta de ventajas competitivas (Romagnoli, 1999).

Adoptando este punto de vista, se realizaron propuestas que se situaban en dos líneas —la «democracia cosmopolita» y el refuerzo de las respuestas políticas estatales— cuyo seguimiento hasta la actualidad puede describir con precisión si no el futuro, sí algunas de las nuevas tendencias que están transformando el derecho del trabajo.

2. LAS NUEVAS DIRECTRICES EN EL PLANO SUPRANACIONAL

2.1 *La enmienda de las Declaraciones de principios universalmente aceptados*

En la primera línea se sitúan las nuevas directrices en el plano supranacional, donde, desde luego, destaca la decisión de la OIT de incluir «las condiciones de trabajo seguras y saludables» entre los principios y derechos fundamentales en el trabajo a través de la enmienda de las Declaraciones de 1998 y 2008, herederas de la Declaración de Filadelfia, efectuada en el año 2022.

Esta inclusión añade un compromiso expreso con las transiciones globales —digital y ecológica— en curso, confirmando la asunción por parte de la OIT del concepto de «transición justa», originario de Estados Unidos (Doorey, 2017), y subrayando la posibilidad de nuevos peligros, o de su intensificación, para la seguridad y salud en el trabajo como consecuencia del cambio climático y la escasez de recursos, que ya había llevado a la Organización a mencionar la seguridad y salud laboral como una de las principales esferas de políticas en las que se han de abordar al mismo tiempo la sostenibilidad ambiental, económica y social.

La inclusión, además, puede repercutir en las principales manifestaciones privadas de la gobernanza global, como son los códigos de conducta empresariales

elaborados en el marco de la responsabilidad social corporativa de las empresas y los acuerdos marco globales. Unos y otros suelen referirse con frecuencia a los estándares universales de trabajo decente incluidos en la las Declaraciones de la OIT y, en consecuencia, en la medida en que las empresas multinacionales o que operen con empresas de otros países en su cadena de suministros se vean afectadas por estos instrumentos de gobernanza global, deberán actuar con la debida diligencia en cualquiera de sus operaciones en cuanto al cumplimiento de estos estándares de seguridad y salud establecidos por la OIT, supliendo, en su caso, posibles deficiencias de los ordenamientos nacionales (Moreno, 2023).

Se advierte, en definitiva, la virtualidad que continúa teniendo la propia Declaración de Filadelfia, que contiene una definición de una dimensión de la justicia social —la de la «justa división del trabajo»— a la que es necesario abrirse para responder a los desafíos tecnológicos y ecológicos de los tiempos presentes (Supiot, 2022).

2.2 *La Unión Europea y el encauzamiento social de la globalización*

Con todo, resultan mucho más innovadoras —con independencia de que se valoren como suficientes o no— algunas de las iniciativas adoptadas en los últimos años por la Unión Europea. En efecto, por un lado, tras la entrada en vigor de la ley francesa de 2017 cobró impulso en la Unión Europea la introducción de la diligencia debida obligatoria, de forma que ya está activado el procedimiento legislativo de la muy compleja propuesta de directiva. Por otro lado, la adopción de políticas sociales sólidas como respuesta a la globalización cristalizó, como es sabido, en la aprobación del Pilar Europeo de Derechos Sociales en la Cumbre de Gotemburgo de 2017. A partir de ese momento, se ha iniciado en el plano social, entre otras cosas, y pese a la envergadura de las dos crisis que le han sucedido, una etapa de superación del silencio característico de la década anterior en materia de legislación laboral armonizadora (Miranda, 2023). En este sentido, cabe mencionar la entrada en vigor de la directiva relativa a unas condiciones laborales transparentes y previsibles en la Unión Europea; la directiva relativa a la conciliación de la vida familiar y la vida profesional de los progenitores y los cuidadores, o de la directiva relativa a la protección de las personas que informen sobre infracciones del derecho de la Unión.

En la actualidad, el Plan de Acción del Pilar Europeo de Derechos Sociales enumera las áreas más necesitadas de atención para «adecuar las normas labo-

rales al futuro en el trabajo». Estas áreas pueden reconducirse a varios grupos de medidas que se inscriben con claridad en el actual período de «interregno», al que singularizan la crisis del modelo «hiperglobalista» y el surgimiento de un multilateralismo regional. El primer grupo de medidas en el que puede apreciarse un distanciamiento evidente del modelo liberal anterior tiene que ver con la necesidad de abordar la pobreza de los ocupados, la desigualdad, y la erosión de las estructuras tradicionales de negociación colectiva en algunos países y ha conducido, finalmente, a la aprobación de la directiva sobre unos salarios mínimos adecuados en la Unión Europea. El segundo grupo de medidas —integrado por el «despliegue» de derechos sociales en el contexto de la digitalización que se propuso desde el inicio la Comisión *Juncker* (García, 2019)— refleja, igualmente, el encauzamiento social de la globalización de la nueva etapa y ha derivado, además, en la existencia de un liderazgo europeo en materia de gobernanza de la inteligencia artificial. Puede mencionarse, por ejemplo, el reglamento sobre la IA, la directiva relativa a la mejora de las condiciones laborales en el trabajo en plataformas digitales, la propuesta de directiva relativa a la adaptación de las normas de responsabilidad civil extracontractual a la inteligencia artificial o las directrices sobre la aplicación del derecho de la competencia de la Unión Europea a los convenios colectivos relativos a las condiciones laborales de los trabajadores por cuenta propia sin asalariados que, pese a su origen, no han limitado, finalmente, su aplicación a los trabajadores por cuenta propia que prestan sus servicios a través de plataformas digitales.

3. EL ORDENAMIENTO ESPAÑOL Y LOS NUEVOS DEBATES EN EL INTERREGNO

3.1 *La incidencia de los límites estatales en el plano global*

Abandonando ya el plano supranacional y entrando en la línea relacionada con el refuerzo de las políticas estatales, es evidente que tras la pandemia se produjo un reforzamiento del poder del Estado. Aunque, en realidad, el rumbo que adoptarán las nuevas intervenciones legislativas derivadas de ese mayor protagonismo del Estado dista mucho de estar claro, sí que parecen superadas como eje vertebrador las exigencias de desregulación y flexibilidad propias de la globalización.

Un primer tipo de iniciativas legislativas propias del retorno del Estado en la era de la «reglobalización» son las que pretenden introducir o establecer

obligaciones o límites con repercusiones de ámbito global (Lassandari, 2023). Si bien este tipo de intervenciones se ha concretado en un conjunto de legislaciones nacionales sobre diligencia debida que, con independencia de su mayor o menor eficacia, sitúan en el terreno de la globalización «justa» la normativa española en la materia ha estado paralizada, a pesar de que el Plan anual normativo de 2022 preveía la aprobación de la una ley al respecto. Cuando se piensa en las intervenciones estatales con repercusiones de ámbito global suele olvidarse, sin embargo, el margen con que cuentan los Estados a la hora de proteger al llamado «personal laboral en el exterior», comprensivo de los empleados que pueden considerarse vinculados a sus relaciones exteriores, que constituyen lo que ha dado en llamarse un nuevo «precariado internacional». En nuestro país, el 70 % de este personal es personal «local» contratado en el Estado receptor o de destino, excluido de los sucesivos convenios únicos pactados por el personal laboral de la Administración del Estado, y afectados por un proceso de congelación salarial desde el año 2009, que provocó, especialmente en países con alta inflación, pérdidas de poder adquisitivo que en muchos destinos se sitúan entre el 35 y el 50 %. Creo que debe destacarse que la legislación española podría llegar a aplicarse, dado que la Administración pública española es el empleador en este caso, a través de la excepción de orden público del foro del artículo 21 del Reglamento Roma-I si la ley extranjera vulnera los principios y valores fundamentales de nuestro ordenamiento. Esto es lo que sucede, por ejemplo, cuando la legislación extranjera aplicable admite el despido sin causa y, en consecuencia, permite que se produzcan despidos con vulneración de derechos fundamentales (despidos nulos en nuestro ordenamiento en virtud de los artículos 53.4 y 55.5 del ET).

3.2 *Profusión de intervenciones legislativas e inseguridad jurídica*

El segundo tipo de manifestaciones propias del refuerzo de la soberanía estatal guarda relación con el aluvión legislativo que trajo consigo la pandemia, que se ha calificado como un caso paradigmático de fracaso de la gobernanza de las instituciones globales —e, inicialmente, de las instituciones europeas— y de vuelta de los Estados intervencionistas del mercado, de vuelta de los Estados sociales y democráticos (Casas, 2021). No debe imaginarse, sin embargo, un escenario en el que la calidad de la democracia y la seguridad jurídica se hayan afianzado a través de la ley y la previsibilidad regulatoria. Contrariamente, el derecho excepcional de la emergencia sanitaria condujo a una queja de inseguridad jurídica generalizada,

que estaba motivada no solo por la frenética sucesión de normas, sino también por los defectos de técnica legislativa (Mercader, 2020).

Ciertamente, la gravedad de la pandemia podía hacer comprensible, al menos en parte, la situación. Sin embargo, el problema es que, pasados unos años, las tendencias del sistema de fuentes parecen seguir el mismo curso. A veces, se ahonda en nuestras peores tradiciones: muestra de ello es el uso indebido y abusivo del real decreto ley o la rapidez excesiva con la que se suceden y reforman las normas laborales. Otras veces, se incorporan normas «abiertas», propias de ese derecho «líquido» que acompaña a la innovación tecnológica, que se limita a establecer principios o formulaciones generales necesitadas de posterior concreción, y que entraña el peligro, entre otros, en el momento de su aplicación, si los sistemas de integración no funcionan correctamente, de transformarse en desregulación si la concreción de los genéricos mandatos se individualiza y se hace depender del empresario (Goerlich, 2022). El elevado número de normas en la regulación del trabajo a distancia que se limitan a recoger principios generales, o el reconocimiento de la laboralidad de los *riders* mediante una presunción ante la imposibilidad de cerrar de una forma más rígida el tema de su calificación, constituyen claros ejemplos de ello que, además, a la vista del panorama europeo en materia de trabajo de plataformas e inteligencia artificial, seguramente proliferarán sin llegar a ser «obstáculo ni garantía de nada» (Mercader, 2020). Además, volviendo a la forma de creación de las normas, tras la pandemia se produjo un incremento de las llamadas normas «ómnibus» y, con ellas, de los fenómenos de «paralaboralidad» —que implican la regulación de materias laborales en normas cuyo objetivo no afecta únicamente al orden social— que se inició con los reales decretos leyes de 2020 y no parece haber concluido (Del Rey, 2023).

Existen, con todo, dos tendencias más relacionadas con el sistema de fuentes que, a mi juicio, pueden resultar, si cabe, todavía más preocupantes y que requieren, por ello, una especial atención.

La primera de estas tendencias se refiere a una absoluta falta de claridad en la redacción de las normas que dificulta gravemente su puesta en práctica. La que sea, probablemente, la más importante de las reformas de todas cuantas se han sucedido desde el año 2020 —la reforma laboral operada por el Real Decreto Ley 32/2021— constituye, desafortunadamente, el ejemplo más evidente de lo que acaba de afirmarse. Como consecuencia del método empleado en el proceso de diálogo social, y sin perjuicio de la valoración positiva que merece el que culminara con éxito, son muchas las incertidumbres y perplejidades que suscita la nueva regulación. Estas deficiencias son especialmente intensas en el

que, sin duda, es el principal foco de atención de la reforma —la transformación del modelo de contratación temporal— aunque es evidente, no obstante, que la oscuridad y el recurso a conceptos jurídicos indeterminados caracterizan también, comprometiendo en ocasiones la consecución de los resultados anunciados, los restantes ejes de una reforma típica del «interregno»: aunque auspiciada por directrices europeas, como corresponde al «multilaterismo regional», es una pieza más del intervencionismo estatal reforzado pospandemia; aunque no es una reforma flexibilizadora propia del iuslaboralismo liberal, mantiene muchas de las medidas de la anterior fase reformadora.

En el caso de la flexibilidad interna, la preferencia por las reducciones de jornada queda vinculada a la concurrencia de un concepto jurídico indeterminado —la viabilidad— cuya imprecisión, más allá de la evidente necesidad de que no haya una paralización total de la actividad empresarial, a falta de desarrollo reglamentario, ya está creando dificultades de aplicación práctica (Cruz, 2023). Todavía ha sido más clamorosa la incertidumbre creada en materia de subcontratación: primero, por el desajuste entre lo realmente reformado y la literalidad de un preámbulo; segundo, y sobre todo, por la redacción empleada, cuyos términos no solo exigen invertir el orden del artículo 42.6 del Estatuto de los Trabajadores para determinar con éxito el convenio colectivo aplicable (De la Puebla, 2022), sino que, además, envían a ese enigmático «otro convenio sectorial aplicable conforme a lo dispuesto en el título III» que, tras provocar una perplejidad generalizada, está siendo objeto de lecturas contradictorias. Finalmente, en la reforma de la negociación colectiva, los problemas de seguridad jurídica, que comenzaron con la interpretación de los términos empleados en la DT 6.ª, continúan con el desfase entre lo anunciado y el verdadero alcance de los contenidos reformados, ya que la desaparición de la prioridad aplicativa del convenio de empresa en materia salarial no garantiza, por sí misma, la existencia de mínimos salariales en el sector ni el desarrollo de una correcta relación entre los niveles sectoriales y de empresa. Su consecución implica una tarea de renovación de los proyectos de articulación de la negociación colectiva contenidos en convenios marco, y aconseja un replanteamiento de las reglas de concurrencia, especialmente en el caso del *prior in tempore*, vistas las incertidumbres que suscita el complejo juego de los cambios de unidad de negociación, carentes de una regulación legal adecuada, y su cambiante interpretación jurisprudencial.

La seguridad jurídica y el margen de las intervenciones legislativas estatales ocupan, por último, un lugar esencial en la discusión en torno a los límites del «control de convencionalidad» que ha recobrado viveza, si bien ahora debido

al cuestionamiento del vigente sistema de indemnización tasada para los despidos sin causa. Ya que el Comité Europeo de Derechos Sociales ha declarado el desajuste del sistema español con el artículo 24 de la Carta Social Europea podría plantearse el reconocimiento, en caso de despido arbitrario, de una indemnización de cuantía lo suficientemente elevada que, al mismo tiempo, disuada al empleador y repare el daño que ha sufrido la víctima. Es decir, podría procederse en estos casos al reconocimiento de una indemnización similar a la del artículo 183 de la Ley reguladora de la jurisdicción social. El problema es, a mi juicio, que, aunque se produjera tal reforma, persistirían los problemas derivados de la cuantificación judicial de dicho importe indemnizatorio, reproduciéndose las dificultades que está planteando en la práctica la cuantificación de la análoga indemnización del artículo 183 Ley reguladora de la jurisdicción social, que debe ser suficiente para reparar el daño moral «indisolublemente unido» a la vulneración del derecho fundamental y, además, debe contribuir a la finalidad de prevenir el daño. Cabría quizá pensar, por ello, en una recuperación de la figura de los despidos nulos por fraude de ley en los supuestos en que se detecte «una elevada dosis de arbitrariedad en la actuación empresarial». Esta nueva causa de nulidad, además de contar con la base legal ofrecida por el Código civil —y con la que eventualmente quisiera otorgarle una reforma legislativa— encajaría perfectamente con la interpretación del artículo 24 de la Carta efectuada por el Comité Europeo, evitando, como indican las sentencias del Tribunal Supremo de 28 de marzo y 11 de mayo de 2022, la confrontación, en su caso, de nuestro ordenamiento con las exigencias de la Carta Social.

4. CONCLUSIONES

Cabe indicar, en conclusión, que desde hace una década aproximadamente, la atención de la doctrina y de organismos diversos se ha centrado en analizar el tema del «futuro del trabajo». Se describían, de hecho, antes de la pandemia, tres posibles escenarios: primero, el del «desmantelamiento del derecho del trabajo» provocado por las exigencias de la globalización económica; segundo, el de la «revolución tecnológica», ámbito en el que se ha pasado de postular el fin del empleo debido a la automatización a permitir, amparándose en un criticable determinismo tecnológico, que la gestión algorítmica imponga mayor control y supervisión del trabajo, evaluación constante o escasos márgenes de maniobra para decidir cómo hacer el trabajo, y, tercero, el de una necesaria «reconversión

ecológica» que no siempre ha sabido conjugar la cuestión ecológica y la social, como demostró, por ejemplo, la crisis de los «chalecos amarillos» en Francia, motivada por el aumento del precio de los carburantes (Méda, 2019; Countouris, y De Stefano, 2023).

Pues bien, este panorama se ha visto afectado por lo que en el año 2019 no era sino un escenario «distópico»: el estallido de una pandemia y de una guerra, las crisis de suministros o las escaladas de precios posteriores. Ahora bien, en el caso de la «revolución tecnológica» y la «reconversión ecológica», la actual coyuntura ha supuesto, simplemente, un retraso en la consecución de unas transiciones digital y ecológicas justas, pero parece claro que la discusión de los juristas del trabajo deberá seguir girando en torno a la mejor versión de estas. La incidencia del panorama pospandemia es bien distinta en el caso del primer escenario, pues ya no parece posible que el «desmantelamiento progresivo» del derecho del trabajo exigido por la concepción «hiperglobalista» continúe, al menos tal y como se pronosticaba. Contrariamente, en la etapa actual es posible encontrar, como se ha analizado, algunas señales de reacción o encauzamiento de la globalización, especialmente en el entorno europeo.

Aunque sería muy pretencioso hacer vaticinios, cabe afirmar que uno de los mayores peligros existentes en el caso español es que el afianzamiento del objetivo de la «justicia en el trabajo» trate de confiarse, bien a un renacimiento del intervencionismo estatal que mejore el estatuto de la persona trabajadora únicamente en la «forma», bien al uso alternativo del derecho. Cabe recordar, en el primer sentido, que si la recuperación de la ley —y, con ella, de la calidad de la democracia y de la seguridad jurídica— es una mera apariencia en muchos de sus extremos por la técnica legislativa empleada, peligra el cambio de orientación que podría haberse iniciado hacia una distinta valoración social del trabajo y de los sistemas públicos de seguridad y protección social (Casas, 2021). En el segundo sentido, cabe reclamar la elección de la vía adecuada —una reforma laboral resultado del diálogo social— para profundizar en el fin del proceso de desmantelamiento del derecho del trabajo iniciado en décadas pasadas a través, en su caso, de la reversión de las reformas que facilitaron los despidos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Babic, M. (2020). Let's talk about the interregnum: Gramsci and the crisis of the liberal world order, *International Affairs*, 96(3), p. 767-786.

- Casas Baamonde, M. E. (2021). *El derecho del trabajo en la pandemia de la Covid-19. ¿Y después?*, Real Academia de Ciencias Morales y Políticas.
- Countouris, N., y De Stefano, V. (2023). The future concept of work, <https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/scholarly_works/3017>.
- Cruz Villalón, J. (2023). Suspensiones y reducciones de la jornada laboral. Lo que hemos aprendido de la reforma laboral 2021, *LABOS Revista de Derecho del Trabajo y Protección Social*, 4(1), p. 189-204.
- De la Puebla Pinilla, A. (2022). «Convenio colectivo aplicable al trabajo prestado en el marco de contratas y subcontratas». En J. M. Goerlich *et al.*, *La reforma laboral de 2021. Un estudio del Real Decreto-ley 32/2021*, Tirant lo Blanch.
- Del Rey Guanter, S. (2023). La reciente intensificación de la «paralaboralidad» normativa: algunas causas y consecuencias, <https://www.aedtss.com/wp-content/uploads/2023/03/25_DELREY_para-laboraldiad>.
- García Piñeiro, N. P. (2019). «Análisis de los principales instrumentos en el contexto de la globalización». En M. E. Casas *et al.*, *El futuro del trabajo en España: impacto de las nuevas tendencias*, Wolters Kluwer España.
- Giddens, A. (1999). *La tercera vía. La renovación de la socialdemocracia*, Taurus.
- Goerlich Peset, J. M. (2022). Algunas tendencias del sistema de fuentes. Manifestaciones recientes en el ámbito jurídico-laboral, *LABOS Revista de Derecho del Trabajo y Protección Social*, 3(2), p. 4-19.
- Lassandari, A. (2023). El derecho del trabajo y la globalización. Intentos de (re) introducción de límites. *Revista de derecho social*, 101, p. 15-30.
- Mariucci, L. (2020). Iuslaborismo y sindicatos en la era del ocaso del neoliberalismo, *Revista de Derecho Social*, 92, p. 21-40.
- Méda, D. (2019). Tres escenarios para el futuro del trabajo, *Revista Internacional del Trabajo*, 4.
- Mercader Uguina, J. R. (2020). «Derecho del trabajo y COVID-19: tiempos inciertos», *LABOS Revista de Derecho del Trabajo y Protección Social*, 1(2), p. 4-15.
- Miranda Boto, J. M. (2023). *Condiciones de trabajo transparentes y previsibles desafíos para el derecho español en la transposición de la Directiva (UE) 2019/1152*, Tirant lo Blanch.
- Moreno Solana, A. (2023). La inclusión de un entorno seguro y saludable en la Declaración de la OIT relativa a los principios y derechos fundamentales en el trabajo, *Trabajo y Derecho*, 97.
- Pérez de los Cobos Orihuel, F. (1999). Sobre la «globalización» y el futuro del derecho del trabajo, *Documentación Laboral*, 60, p. 21-37.

- Romagnoli, U. (1999). Globalización y derecho del trabajo, *Revista de Política Social*, 5, p. 19-49.
- Sanahuja, J. A. (2022). Interregno. La actualidad de un orden mundial en crisis, *Nueva Sociedad*, 302, p. 86-94.
- Supiot, A. (2022). *El trabajo ya no es lo que fue*, Siglo Veintiuno.

Vint-i-cinc anys de ciències socials i desenvolupament territorial

*Juli Antoni Aguado Hernández, Enric Sigalat Signes
i Ricard Calvo Palomares*

Departament de Sociologia i Antropologia Social
i Departament de Treball Social i Serveis Socials

1. EL MODEL DE DESENVOLUPAMENT LOCAL VALENCIÀ

Amb la crisi econòmica i social i la reestructuració productiva dels anys setanta i vuitanta del segle XX, les actuacions de control dels desequilibris macroeconòmics articulades «des de dalt» (inflació, dèficit públic, balança de pagaments, etc.), es mostren ineficaces enfront dels problemes d'estancament i de desocupació, i incapaces d'aconseguir l'equitat en el repartiment de la riquesa, en generar desigualtats territorials a causa de l'agrupació de les inversions públiques en els pols de desenvolupament. Davant aquesta situació, des dels anys vuitanta es generen formes alternatives d'entendre els processos de desenvolupament econòmic (Calvo *et al.*, 2017).

Seguint el referent del Regne Unit, França o Itàlia, aquesta perspectiva «macro» deixa pas a la «micro» per a pal·liar els efectes de la crisi, i les corporacions locals implementen actuacions per a contrarestar els efectes de la depressió impulsant la creació d'empreses i el foment de l'ocupació, originant l'actual model de desenvolupament local (d'ara en avant DL) (Carboni i Orazi, 2020). Aquestes estratègies «endògenes» de DL (Estela, 2019) tenen una perspectiva alternativa a la de les polítiques assistencials. Pretenen un canvi estructural del teixit econòmic local, coneixedor de les necessitats no satisfetes i de les potencialitats de l'entorn, en un enfocament de «baix a dalt» que retorna el protagonisme a la ciutadania per a conduir el seu propi desenvolupament, basant-se en la col·laboració dels actors locals i posant en el centre les necessitats a les persones i el respecte per

l'entorn (Albuquerque, 2016) i interpretant el desenvolupament d'allò local com una cosa integral, integrada i integradora (Calvo, 2011).

Constitueixen una via emergent per a abordar de manera eficaç els processos de desenvolupament territorial (Esparcia, 2009) i per a respondre als diferents desafiaments dels territoris. Primer, dissenyant respostes imaginatives al problema de l'atur, entre les quals s'inclouen les «iniciatives locals d'ocupació» i, posteriorment, elaborant estratègies de DL que ofereixen nous horitzons de promoció a les seues comunitats.

El model de DL valencià sorgit d'aquest procés, l'evolució del qual pot observar-se en la figura següent (Figura 1), està molt prop de complir els quaranta anys, després de passar per l'entrada d'Espanya a la Unió Europea en el marc de la globalització, l'aparició dels fons europeus, la proposta dels nous jaciments d'ocupació i la progressiva transferència en matèria de gestió i control d'aquestes polítiques a la comunitat autònoma.

FIGURA 1
Evolució del model de desenvolupament local

Fase 1. Antecedents	Agents d'Extensió Agrària (1955)
Fase 2. 1980-1985 Les primeres experiències del model	Programes d'Iniciatives Locals d'Ocupació (ILE)
Fase 3. 1986-1990 La construcció del model	Constitució de les primeres regidories de Desenvolupament Local i Promoció Econòmica
Fase 4. 1991-1998 La generalització del model	Regulació oficial de la figura del tècnic AODL
Fase 5. 1999-2007 La consolidació del model	Implantació dels AODL en la majoria de municipis espanyols
Fase 6. 2008-2012 La maduresa del model	Definició de models autonòmics propis i la creació de xarxes
Fase 7. 2012-2015 La crisi i les retallades del model	Retallades i intent de desmantellament gradual i silencis del model
Fase 8. 2016-2023 La redefinició del model?	Primeres pedres en la reconstrucció del model
Fase 9. 2023-202X Model present sobre el territori	Model amb dificultats estructurals que resoldre

Font: Adaptació de Calvo (2011).

De manera quantitativa, pot observar-se l'evolució del model de DL valencià fins a l'actualitat en la taula següent, atés el nombre d'agents d'ocupació i desenvolupament local (d'ara en avant AODL), les poblacions amb servei de DL i la taxa de cobertura poblacional que representen.

TAULA 1
Evolució del model de desenvolupament al País Valencià (1985-2020)

	<i>Nombre AODL</i>	<i>Poblacions amb AODL</i>	<i>Taxa de cobertura de la població (%)</i>
1985	19	12	14,4
1990	48	41	21,3
1995	100	89	33,7
2000	211	165	52,9
2005	495	293	65,8
2010	656	416	89,4
2015	498	304	54,1
2020	525	395	83,5

Font: Adaptació de Calvo (2011), Labora, Adlypse i Diputació de València. Elaboració pròpia.

Aquestes polítiques de DL es posicionen com una eina bàsica d'actuació pública eficient (García Pérez, 2017) i són una de les més sostenibles i rendibles —atés el retorn que ha produït la seua despesa a les arques públiques— per a la inversió pública, a causa del seu impacte i a l'efecte multiplicador que generen (Zapata, 2012). La inversió i la despesa en R+D+I, i en polítiques actives d'ocupació es tradueix directament en més demanda, el seu impacte és més elevat que la rebaixa d'impostos a curt termini, i els seus efectes són més duradors a la llarga, pel fet que augmenta el potencial de creixement de l'economia (Martín i Zarapuz, 2017).

2. FACULTAT DE CIÈNCIES SOCIALS I DESENVOLUPAMENT LOCAL

Però el DL i les produccions teòriques sobre aquest s'emmarquen en la dialèctica entre la realitat socioeconòmica, les polítiques per a activar i dinamitzar els seus processos i la seua anàlisi acadèmica (Gómez, 2011). Sobre aquesta base, des de

les ciències socials i, en concret, des de la Facultat de Ciències Socials, des de fa vint-i-cinc anys sempre ha existit un fort vincle que ha acompanyat aquest model en diferents vessants que s'exposen a continuació.

2.1 Àmbit acadèmic i investigador

El territori del País Valencià i els/les agents dinamitzadors/es del DL han sigut objecte de diferents estudis i aproximacions desenvolupades des de disciplines com la geografia (Esparcia, 2009; Martínez-Puche, 2021) i l'economia aplicada i la direcció d'empreses (Sanchis *et al.*, 2001; Sanchis i Melián, 2010) però, també, des de les ciències socials (Calvo, 2011; Calvo *et al.*, 2017, 2020; Sigalat *et al.*, 2023) i des d'una perspectiva multidisciplinària (Calvo *et al.*, 2021a, 2021b, 2023; Aguado *et al.*, 2023, 2024).

En l'àmbit acadèmic i investigador, des de la Facultat de Ciències Socials s'han estudiat diverses característiques d'aquest model, entre altres:

- L'estudi des d'una perspectiva sociològica del perfil professional i la realitat dels/de les AODL (Calvo, 2011).
- La descentralització del model implantat, després de la qual s'ha conclòs que aquest ha evolucionat cap a una combinació de pseudodescentralització funcional i operativa o administrativa, delegació i deslocalització, i ha generat efectes no desitjats sobre el territori (Calvo i Aguado, 2012).
- La seua relació amb l'evolució de les polítiques actives d'ocupació en les últimes dècades (Aguado, 2019).
- La (des)coordinació institucional, que mostra que un dels principals reptes als quals s'enfronta el model és aconseguir una adequada coordinació entre els actors especialitzats que operen en el territori, aportant possibles línies d'actuació a emprendre per a millorar la situació existent (Calvo *et al.*, 2020).
- La detecció d'un procés de dualització en el sistema, amb efectes negatius per al aquest i per al territori, i que ha posat de manifest com aquesta dualització permet definir escenaris i un «itinerari» pel qual transcorren els territoris i els seus actors (Aguado *et al.*, 2023).
- L'ocupació i la població a l'àmbit rural, observant algunes tendències positives, canviant l'evolució negativa existent i permetent generar un enfocament esperançador per a aquests territoris si les polítiques de DL corregeixen els desequilibris detectats (Calvo *et al.*, 2023).

- Els perfils professionals del personal tècnic de DL i de les candidatures a aquests llocs de treball (Sigalat *et al.*, 2023; Aguado *et al.*, 2024).

Així mateix, s'han presentat diversos treballs de final de carrera vinculats amb el DL i l'ocupació. Tot això sense oblidar que la Facultat de Ciències Socials ha sigut la seu de la defensa de diverses tesis doctorals sobre la matèria. A més a més, l'augment de treballs final de màster s'ha vist amplificada en els últims anys amb l'assentament del Màster propi de la Universitat de València en Gestió de Polítiques per al Desenvolupament del Territori (Màster deLOCAL) que actualment va per la quarta edició i que des de la naturalesa multidisciplinària del DL, s'adreça a professionals que busquen noves oportunitats, un perfeccionament i una major especialització en la matèria.

2.2 *Metodologies per al desenvolupament territorial*

Tanmateix, per la manca de metodologies per al desenvolupament territorial en el model valencià de DL, i la importància d'identificar eines innovadores per a la gestió pública del desenvolupament (Mordvinov *et al.*, 2020), s'ha investigat aquesta situació, destacant la importància que té per a l'Administració local disposar d'informació suficient per a millorar-ne la intervenció sobre el territori i les dificultats que troba en la generació de coneixement sobre els processos i el model de DL (Calvo *et al.*, 2021a).

A més a més, s'ha apostat per cobrir aquesta necessitat aportant instruments que suplisquen aquesta manca, com la matriu READI⁷ (recursos + actors + dinàmiques) per a l'(auto) avaluació de la competència dels territoris per al DL. Es tracta d'una eina de 165 indicadors construïda amb la participació dels principals actors especialitzats del territori —abans, durant i després—, a través de l'articulació de tècniques quantitatives i qualitatives. Després de comparar-a en el camp internacional, la validació per part de les persones expertes (Sigalat *et al.*, 2021) i la connexió amb la sostenibilitat i els ODS (Calvo *et al.*, 2021b), s'ha mostrat la importància de la construcció d'aquests instruments amb la participació dels actors especialitzats. Aquest instrument associat a un aplicatiu informàtic per a ajudar els decisors públics en la presa de decisions i la gestió en el procés de les estratègies més adequades de DL, s'ha plasmat en diferents projectes competitiu d'àmbit autonòmic i nacional, i ha tingut també un ressò i un interès en el pano-

rama internacional amb la invitació i participació en conferències, mestratges, fòrums i congressos que porten l'empremta de la nostra Facultat.

2.3 *Transferència de coneixement als principals actors i a la societat: les Jornades de Desenvolupament Local*

Tota aquesta tasca ha posat en contacte el territori amb la nostra Facultat, i vice-versa, i ha generat transferència de coneixement als principals agents del DL i a la societat en general (Aguado *et al.*, 2021).

Aquests vincles també han sigut molt enriquidors per mitjà de les Jornades de Desenvolupament Local (JDL) organitzades pel GRIDET —Grup d'Investigació en Desenvolupament Territorial, adscrit a l'Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local de la Universitat de València— i realitzades a l'empara de la Facultat. Un projecte consolidat que aquesta anualitat celebrarà la seua quinzena edició. Amb aquestes Jornades volem reflexionar sobre la importància del DL i el territori i presentar les aportacions de professionals i estudiosos sobre la matèria en l'àmbit del País Valencià. Cercant que la nostra Facultat, i la Universitat com a estament acadèmic, pugua posicionar-se com un referent per al col·lectiu professional, per a la comunitat científica i per a les administracions públiques en matèria de DL. A més a més, les JDL han permés donar vida i continuïtat a una col·lecció pròpia i especialitzada en desenvolupament territorial. Denominada «Territori i població» (t i p) ha anat recollint les experiències més destacades de les diferents edicions de les Jornades, i ha recollit més de 130 experiències de com els actors implicats en el territori avancen en dinàmiques, processos i eines enfront dels canvis i reptes del nostre territori.

3. EGRESSATS DE LA FACULTAT DE CIÈNCIES SOCIALS I DESENVOLUPAMENT LOCAL

Aquestes interaccions entre les ciències socials i el territori i l'aportació de coneixements i eines per al DL tenen com a colofó que l'egressat de la nostra Facultat dels graus impartits tinga com a eixida professional l'àmbit del DL.

En primer lloc, tot aquest procés fa possible que personal tècnic (AODL) que es dedica a la planificació, gestió, desenvolupament i estudi d'iniciatives de dinamització territorial, fomentant l'ocupació i la promoció econòmica, social

i ambiental en l'àmbit local, de manera general o amb especialització sectorial, prenga com a base el potencial endogen del territori mateix (Esparcia, 2009). Com a figures professionals que han marcat l'evolució de model, són un dels seus principals protagonistes i exponents (Calvo *et al.*, 2017), el principal motor del sistema, el seu element nuclear (Castillo, 2019).

Per a conèixer la relació d'aquest perfil professional amb les persones egresades de la nostra Facultat, en primer lloc, es para atenció als continguts formatius i les competències transversals i específiques dels diferents estudis i, posteriorment, als vincles amb el món professional.

3.1 *Continguts formatius i competències*

Pel que fa als continguts formatius del Grau de Treball Social, segons l'ANECA (2004), el DL apareix en la matèria d'Intervenció social en treball social (2004: 296), en Economia per al DL (301), dins de l'àrea d'Economia i en Tècniques d'investigació social en treball social, sense oblidar els vincles amb el desenvolupament comunitari (161). En aquesta línia, l'ajuda a comunitats amb diferents necessitats per a aconseguir canvis, impulsar-ne el desenvolupament i millorar les condicions de vida, es vinculen amb funcions com la capacitat d'organització i planificació o el disseny i gestió de projectes socials i comunitaris que lliguen amb competències i tasques dels estudis de treball social.

D'altra banda, en relació amb el Grau de Sociologia i el doble Grau de Sociologia i Ciències Polítiques, des de fa dècades, en diferents estudis sobre el perfil dels/de les AODL i les seues necessitats formatives, es destaca, entre altres, la manca d'estudis específics en MTIS per part d'aquests/es professionals, així com la demanda de formació en aquest àmbit (Sanchis *et al.*, 2001; Martínez Puche, 2021; Calvo *et al.*, 2021a).

En el cas de les llicenciatures en Sociologia i Ciències Polítiques, segons l'ANECA (2005a: 239), per ordre, destaquen les següents competències transversals, vinculades amb el lloc d'AODL: capacitat d'organització i planificació, resolució de problemes, realitzar bé un procés, motivació per la qualitat, comunicació oral i escrita en llengua nativa, treball en equip, creativitat, entre d'altres. Les competències específiques més valorades en Sociologia (2005a: 217), per ordre, són les següents: comprendre l'estructura, l'organització i el funcionament de les administracions públiques en els seus diferents nivells; comprendre la planificació

i la gestió administrativa; comprendre la planificació i la gestió dels recursos econòmics financers de les administracions públiques; entre d'altres de destacades.

En relació amb el Grau en Relacions Laborals i Recursos Humans, segons l'*Enquesta d'Inserció laboral dels diplomats en Relacions Laborals 1997/2002* (ANECA, 2005b: 154), si aquests/es professionals pogueren triar la tipologia i continguts de cursos a fer, entre aquests hi ha els programes de DL, inserció o intervenció en els mercats de treball. D'altra banda, entre els perfils professionals o camps d'actuació professional per als quals capacita la titulació en Relacions Laborals hi ha el de Gestió, mediació i intervenció en el mercat de treball: AODL, un perfil emergent, sobretot davant la convergència europea (2005b: 184, 318-319).

3.2 *Vincles amb el món professional*

Pel que fa a la relació amb el mercat de treball, encara que la professió d'AODL està en la llista de les principals orientacions ocupacionals de l'àmbit de la sociologia segons l'ANECA, només l'1,4 % dels/de les llicenciats/des en Sociologia treballaven fa dues dècades en aquest àmbit, enfront dels llocs de tècnics i tècniques en Administració pública (3,8 %), programes socials (6,7 %), estudis socials (5,3 %) i treballadors/es socials (4,3 %) (ANECA, 2005a: 147, 273).

En relació amb les Ciències del Treball, s'ha generalitzat la demanda de perfils professionals les funcions dels quals, en molts casos, s'encavalquen amb les d'AODL contractats per les corporacions locals, juntament amb agents de conciliació, tècnics d'orientació i intermediació laboral, i formadors i tècnics per a la inserció laboral, en programes d'ocupació o d'iniciació professional (ANECA, 2005b: 190). Així mateix, segons l'*Enquesta d'inserció laboral 1997/2002*, treballaven en el lloc de gestió i direcció d'agències i institucions d'ocupació públiques o privades (agències de DL, programes d'orientació i inserció laboral, etc.) un 3,5 % de les persones diplomades i en ensenyament de mòduls específics de formació i orientació laboral, un 2,2%. Percentatges baixos comparats amb els llocs de gestió laboral, gestió i direcció de recursos humans (20,2 %) i graduat social, assessoria laboral (19,8 %), però similars als de prevenció de riscos laborals (3,7 %) (2005b: 169).

En l'actualitat, segons l'estudi inèdit interdepartamental d'aquesta Facultat sobre el perfil del personal tècnic en DL del País Valencià per zones funcionals (Aguado *et al.*, 2024), la majoria d'AODL (Taula 2) ha estudiat llicenciatura, grau o diplomatura en Econòmiques-Empresarials (20,8 %) seguits, en segon lloc,

de graduat Social-Ciències del Treball-Relacions Laborals (12,9 %), Psicologia i Dret. Treball Social i Ciències Socials-Sociologia apareixen en els llocs finals de la llista, amb un 1,4 % respectivament.

TAULA 2
AODL. Formació d'origen

<i>Formació</i>	<i>Freqüència</i>	<i>Percentatge</i>
Graduat/da Social-CC. Treball-Relacions Laborals	28	12,96
Treball Social	3	1,39
Ciències Socials-Sociologia	3	1,39
Total	216	100,00

Font: Elaboració pròpia.

Malgrat això, s'observa una modificació dels estudis respecte a l'ANECA i altres d'investigacions anteriors. En comparació amb Espanya (Sanchis i Melián, 2010) o amb el País Valencià (Martínez-Puche, 2021), en l'actualitat la formació en relacions laborals, incrementa el seu volum, i oscil·la entre el 14,8 % i el 17,4 % d'aquest personal tècnic en totes les zones.

Mirant al futur, si es para atenció als perfils de les candidatures a AODL (Sigalat *et al.*, 2023) (Taula 3), els graus amb més presència en els processos de selecció d'AODL són els de Ciències Econòmiques i Empresarials i Psicologia (tots dos amb 19,9 %), seguits de Ciències del Treball, Relacions Laborals i Recursos Humans (16,8 %) i Dret (14,3 %).

TABLA 3
Candidats/as a AODL per grau estudiat

	<i>Freqüència</i>	<i>Percentatge</i>
CC. Treball, RL, RH	27	16,8
Sociologia - CC. Polítiques	7	4,3
Treball Social	4	2,5
Total	161	100,0

Font: elaboració pròpia.

A diferència dels AODL en actiu, cal destacar el percentatge més elevat de les persones aspirants amb formació en relacions laborals, igual que amb sociologia i ciències polítiques (4,3%) i treball social (2,5%).

4. CONCLUSIONS

Atenent l'avantdit, s'observa la base per a la demanda de professionals formats/des en els graus de la Facultat de Ciències Socials, amb capacitats per a enfrontar-se de manera integral al procés d'anàlisi en profunditat de les realitats i els desafiaments de l'àmbit local i de reflexió, estudi i dinamització dels territoris, així com per a la utilització dels instruments metodològics propis de les ciències socials. Per consegüent, pot afirmar-se que la formació impartida i els processos de transferència indicats són un terreny que continua obert i amb futur, propici per a «bastir ponts» entre la producció de coneixement científic i la intervenció socioterritorial tecnicoprofessional des d'una implicació i una finalitat pràctiques que genere coneixement instrumental, «pragmàtic» (Ibáñez, 1997), a més del reflexiu.

Les ciències socials aplicades en l'àmbit del DL poden actuar així com a «innovació estratègica», de manera similar a l'imperatiu ètic de Von Foerster (1988: 26; Ibáñez, 1997: 377), podent fer importants contribucions a un àmbit professional amb fronteres disciplinàries difuses, generant la demanda de professionals formats en ciències socials, capacitats per a la gestió del DL, la qual cosa pot, al seu torn, enfortir i revalorar aquestes disciplines.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Aguado, Juli Antoni (2019). La relación entre el mercado de trabajo y las políticas activas de empleo y desarrollo local en el País Valenciano (1997-2017): un estudio en curso. *Lan Harremanak*, (42), 149-177, <<https://doi.org/10.1387/lan-harremanak.21137>>.
- Aguado, Juli Antoni; Calvo, Ricard, i Sigalat, Enric (2021). Cuando el futuro inmediato de un proyecto de investigación es su transferencia sí o sí al territorio. En Manuel Bermúdez (coord.), *Lucas en el camino: filosofía y ciencias sociales en tiempos de desconcierto*, Dykinson, p. 1310-1332.

- Aguado, Juli Antoni; Calvo, Ricard, i Sigalat, Enric (2023). El ámbito de desarrollo local Valenciano, ¿Un modelo dualizado? Una primera aproximación empírica, *Revista de Estudios Regionales*, (127), p. 75-105.
- Aguado, Juli Antoni; Sigalat, Enric, i Calvo, Ricard (2024). Zonas funcionales y Desarrollo Territorial: perfil diferenciado del personal técnico en desarrollo local de la Comunitat Valenciana (España). *TERRA: Revista de Desarrollo Local*, (14), 23-46. <<https://doi.org/10.7203/terra.14.28280>>
- Albuquerque, Francisco (2016). *Perspectiva y utilidad de la práctica del desarrollo local desde un enfoque integrado*, Universitat d'Alacant.
- ANECA (2004). *Libro blanco sobre el título de Grado en Trabajo Social*, Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación.
- ANECA (2005a). *Libro blanco sobre el título de Grado de Ciencias Políticas y de la Administración, Sociología y Gestión y Administración Pública*, Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación.
- ANECA (2005b). *Libro blanco sobre el título de Grado de Ciencias Laborales y Recursos Humanos*, Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación.
- Calvo, Ricard (2011). *AEDL (Agente de Empleo y Desarrollo Local): una aproximación sociológica al estudio de una profesión*, PUV.
- Calvo, Ricard, i Aguado, Juli Antoni (2012). Modelo para el desarrollo del territorio: ¿un modelo descentralizado? El análisis del caso valenciano, *P3T, Journal of Public Policies and Territory*, (1), p. 1-26.
- Calvo, Ricard; Sigalat, Enric, i Portet, Jaume (2017). La importancia de lo local en situaciones de crisis. El estudio de la provincia de Valencia 2007-2015, *Prisma Social*, (19), 236-266, <<https://revistaprismasocial.es/article/view/1736>>.
- Calvo, Ricard; Sigalat, Enric, i Aguado, Juli Antoni (2020). La descoordinación territorial del desarrollo local: ¿demasiados actores para un mismo territorio? Una aproximación empírica a la realidad de la Comunitat Valenciana. *OBETS*, 15(1): 71-104, <<https://revistaobets.ua.es/article/view/2020-v15-n1-la-descoordinacion-territorial-del-desarrollo-local->>.
- Calvo, Ricard; Sigalat, Enric, i Aguado, Juli Antoni (coords.) (2021a). *READI. Una herramienta para la autoevaluación de los territorios*, Tirant lo Blanch.
- Calvo, Ricard; Aguado, Juli Antoni; Sigalat, Enric, i Roig, Bernat (2021b). A New Methodology to Assess Territorial Competence for Sustainable Local Development: The READI (Resources-Actors-Dynamics) Matrix. *Sustainability*, 13(11), 6022, <<https://doi.org/10.3390/su13116022>>.

- Calvo, Ricard; Aguado, Juli Antoni; Sigalat, Enric, i Roig, Bernat (2023). Evaluation of Territorial Capacity for Development: Population and Employment, *Land*, 12(9), 1773, <<https://doi.org/10.3390/land12091773>>.
- Carboni, Carlo, i Orazi, Francesco (2020). *Entrepreneurship, Polycentrism, and Elites: Local Industrial Development in Modern Italy*, Routledge.
- Castillo, Joaquín (2019). Hacia un modelo de gobernanza en red que asuma la mayor complejidad, *Athenea Digital*, 19(1), 1-27, <<https://doi.org/10.5565/rev/athenea.2350>>.
- Esparcia, Javier (2009). La formación para el desarrollo local. Reflexiones desde el perfil profesional y las ofertas formativas en desarrollo local. En José-León García Rodríguez, (ed.), *La organización territorial del desarrollo local en España (y algunos ejemplos iberoamericanos)*, AGE y Universidad de La Laguna, p. 271-310.
- Estela, Oriol (2019). Políticas de desarrollo económico local. ¿Y si repensamos lo básico?, *TERRA. Revista de Desarrollo Local*, (5), p. 105-125.
- Foerster, Heinz Von (1988). Construyendo una realidad. En Watzlawick *et al.*, *La realidad inventada*. Extractos en Jesús Ibáñez (coord.), *Nuevos avances en la investigación social* (II), Proyecto A.
- García Pérez, José Ignacio (2017). Una primera evaluación del impacto sobre la salida del desempleo de las políticas activas ofrecidas por los servicios públicos de empleo en España, *Fedea Policy Papers*, (07), <<https://documentos.fedea.net/pubs/fpp/2017/03/FPP2017-07.pdf>>.
- Gómez, M. Luisa (2011). Desarrollo rural vs. desarrollo local, *Estudios Geográficos*, 72(270), 77-102, <<http://dx.doi.org/10.3989/estgeogr.201104>>.
- Ibáñez, Jesús (1997). *A contracorriente*, Fundamentos.
- Martín, Carlos, i Zarapuz, Luis (2017). *El crecimiento se basa en la desigualdad. Situación económica de España y PGE-2017*. En clave de Economía. Gabinete económico de CCOO, junio.
- Martínez-Puche, Antonio (2021). Perfil del personal técnico en gestión del desarrollo local en la Comunidad Valenciana. Un primer estudio exploratorio sobre funciones, necesidades y percepciones de su ejercicio profesional, *TE-RRRA. Revista de Desarrollo Local*, (8), 361-391, <<https://doi.org/10.7203/terra.8.20370>>.
- Mordvinov, Oleksandr; Kravchenko, Tetyna; Vahonova, Oleksandra; Bolduiev, Mykhailo; Romaniuk, Natalia, i Akimov, Oleksandr (2021). Innovative tools for public management of the development of territorial communities.

- Ad Alta: Journal of interdisciplinary research*, 1(11), 33-37, <https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110117/papers/A_06.pdf>.
- Sanchis, Joan Ramón *et al.* (2001). *El agente de fomento en el proceso de desarrollo local y, en especial, en la creación y desarrollo de empresas: un estudio empírico aplicado al conjunto del Estado español*, Informe final Becas de ayuda a la investigación de la UNED.
- Sanchis, Joan Ramón, i Melián, Amparo (2010). Perfil profesional de los agentes de empleo y desarrollo local en España, *Revista de Fomento Social*, (65), p. 295-326, <<https://revistas.uloyola.es/rfs/article/view/1926>>.
- Sigalat, Enric; Calvo, Ricard; Aguado, Juli Antoni, i Payá, Raúl (2021). Validez de instrumento para medir la competencia territorial. Matriz READI para la autoevaluación de territorios competentes, *Cuadernos Geográficos*, 60(2), 31-51, <<https://doi.org/10.30827/cuadgeo.v60i2.15498>>.
- Sigalat, Enric; Aguado, Juli Antoni, i Calvo, Ricard (2023). Sociología y desarrollo territorial: la formación en métodos y técnicas de investigación social de las candidaturas a agente de empleo y desarrollo local, *Revista Española de Sociología*, 32(4), a192, <<https://doi.org/10.22325/fes/res.2023.192>>.
- Zapata, Vicente M. (2012). La renovación de la dimensión técnica del desarrollo local en la encrucijada. En Antonio Martínezi i Ricard Calvo (coords.). *Valoraciones técnicas y repercusiones territoriales sobre el ejercicio profesional del desarrollo local*, Germania, p. 45-60.

El trabajo social en los ámbitos académico y laboral

Dolores Meseguer Chanzá

Departament de Sociologia i Antropologia Social

1. INTRODUCCIÓN

El trabajo social ha sido históricamente considerado un «trabajo de mujeres» hasta el punto de estar cristalizada en la sociedad la imagen y la denominación de la trabajadora social *versus* el trabajador social. Esta es una cuestión que, como tantas otras, deviene de la división sexual del trabajo y de los estereotipos de género que están presentes en el proceso de socialización, ya sea en la esfera familiar, relacional y/o laboral. Por ello, en el presente capítulo se plantea poner en relación la presencia de las mujeres y los hombres en el ámbito académico del trabajo social con su presencia en el ámbito laboral, de forma que pueda valorarse la influencia que la división sexual del trabajo ejerce sobre ambos. Para ello, en cuanto al ámbito académico, se analizan los datos de los titulados y de las tituladas tanto en la Diplomatura como en el Grado en Trabajo Social en la Comunitat Valenciana (egresadas/os de la Universitat de València y de la Universitat d'Alacant que son las dos universidades que en la Comunitat Valenciana imparten la titulación), en el período comprendido entre el curso académico 2000-2001 y el curso académico 2022-2023, ambos inclusive. En cuanto al ámbito laboral, se ha tomado como caso de estudio la presencia de las personas profesionales en el trabajo social en los servicios residenciales de atención a las personas mayores en la Comunitat Valenciana (CV), teniendo en cuenta además si la externalización de la gestión de estos servicios por parte de la Administración pública y la colaboración público-privada, que han dado lugar a diferentes modelos según la titularidad y la gestión, presentan diferencias. A tal fin se analizan, por una parte, los datos facilitados por la Conselleria de Justicia, Interior y Administración Pública en relación con el personal de los servicios residenciales de titularidad y gestión pública; por otra parte, los datos obrantes en las relaciones de personal

publicadas en la Plataforma de Contratación de la Generalitat Valenciana respecto del personal en los servicios residenciales de titularidad pública y gestión privada; también se analiza la información obtenida a través de cuestionarios *ad hoc* y de entrevistas realizadas a informantes clave en relación con el personal de los servicios residenciales de titularidad y gestión privados (tanto con ánimo de lucro como sin ánimo de lucro), centrando el estudio en el año 2019. Los datos confirman que el trabajo social sigue estando dominado por las mujeres tanto en el plano académico como laboral, persistiendo la división sexual del trabajo y los estereotipos de género asociados.

2. EL TRABAJO SOCIAL EN EL ÁMBITO ACADÉMICO

En la educación superior existe una segregación horizontal por estudios universitarios, algunos de los cuales presentan una importante resistencia al cambio en el transcurso del tiempo: pensemos por ejemplo en estudios históricamente con altas presencias de varones como física o algunas ingenierías, o en estudios históricamente dominados por las mujeres como enfermería, psicología o trabajo social, segregación que luego se traslada al mercado laboral. Resulta que mientras los hombres otorgan más importancia a las recompensas extrínsecas y son mayoría al elegir profesiones técnicas que a su vez son las más valoradas socialmente y mejor remuneradas, las mujeres «tienden» más a trabajos que ofrecen recompensas intrínsecas de realización personal como la relación directa con otras personas o prestar ayuda a otros (Vázquez y Manassero, 2009; Navarro y Casero, 2012; Rodríguez *et al.*, 2014; Álvarez *et al.*, 2014; Martínez *et al.*, 2015). Sin embargo, como explican Santana *et al.* (2012), estas preferencias derivan del hecho de que:

entre el alumnado subsiste una socialización diferencial, producto del predominio de la cultura patriarcal [...]. Esta ha promovido, entre otras cuestiones, la asociación de la afectividad —el corazón— con las mujeres y de la inteligencia —la razón— con los hombres. La socialización de género va determinando, pues, el comportamiento y las expectativas de ambos sexos [...] en todos los órdenes de la vida. (p. 383)

Así, la preferencia de las mujeres por estudios universitarios relacionados con tareas tradicionalmente asignadas a ellas es consecuencia de la persistencia de los estereotipos de género y de la visión estereotipada de las diversas profesiones (Barberá *et al.*, 2008). Además, que los varones accedan en menor medida a

estudios más relacionados con «trabajo de mujeres» supone una limitación tanto para ellos mismos como para las mujeres y, en última instancia, para el conjunto de la sociedad.

Es lo que ocurre en los estudios de trabajo social. El trabajo social como profesión surge vinculado a problemas sociales derivados de la industrialización, entre finales del siglo XIX y principios del siglo XX, como una actividad heredada de la caridad y la filantropía desarrollada sobre todo por mujeres. Estos orígenes del trabajo social son inseparables del discurso basado en las supuestas cualidades «naturales» de las mujeres de abnegación, sacrificio, compasión, paciencia o dulzura, de forma que durante el siglo XIX se consolida el ideal burgués de la mujer como esposa y madre dedicada en exclusiva a las tareas domésticas, de modo que durante este siglo se gestaron una serie de profesiones, entre ellas el trabajo social (Nuño, 2008).

En este sentido, desde la aparición de los estudios universitarios de la Diplomatura en Trabajo Social, la presencia de mujeres en el conjunto de España ha rondado el 85 % (Azpeitia, 2019). En el caso concreto de la CV se observa que en el período comprendido entre el curso académico 2000-2001 hasta el curso 2010-2011, ambos inclusive, las tituladas han oscilado alrededor del 86 % por término medio para el caso de la Universitat de València, y del 89 % en el caso de la Universitat d'Alacant (tabla 1).

Con la implantación del Espacio Europeo de Educación Superior se acaba la distinción entre diplomaturas y licenciaturas al convertirse todas en grados.¹ Será así como el trabajo social consiga por fin el objetivo por el que había estado luchado durante años para tener el mismo nivel que otros estudios de ciencias sociales. Además, el grado posibilita e impulsa la creación de estudios de postgrado en trabajo social y el doctorado, lo que favorece el desarrollo académico del trabajo social (Azpeitia, 2019).

Al respecto, aunque hay quienes han señalado que antes de la aparición de los grados universitarios las mujeres optaban mayoritariamente por diplomaturas asociadas con el rol tradicional de la mujer (trabajo social, enfermería y magisterio: Mosteiro, 1997), al analizar los datos de las tituladas y de los titulados en el Grado en Trabajo Social en comparación con la anterior diplomatura, se observa que el cambio de diplomatura a grado no ha hecho que varíe la gran presencia de mujeres en estos estudios, ni que tampoco aumente la presencia de varones en

¹ El Grado en Trabajo Social se implanta en la Universitat de València en el curso 2009-2010 y en la Universitat d'Alacant en el curso 2011-2012.

ellos, más bien lo que se observa es que se cristaliza su feminización. De hecho, en la Tabla 2 puede verse como las tituladas continúan rondando el 86 % por término medio para el caso de la Universitat de València y el 88 % en el caso de la Universitat d'Alacant en el período comprendido entre el curso académico 2011-2012 hasta el curso 2022-2023, ambos inclusive.

TABLA 1
Evolución porcentual de los titulados y de las tituladas en la Diplomatura en Trabajo Social en la CV en el periodo comprendido entre los cursos 2000-2001 y 2010-2011

<i>Curso académico</i>	<i>Universitat de València</i>			<i>Universitat d'Alacant</i>		
	<i>Mujeres</i>	<i>Hombres</i>	<i>Total</i>	<i>Mujeres</i>	<i>Hombres</i>	<i>Total</i>
2010-2011	77 %	23 %	100 %	88 %	12 %	100 %
2009-2010	74 %	26 %	100 %	93 %	7 %	100 %
2008-2009	86 %	14 %	100 %	90 %	10 %	100 %
2007-2008	86 %	14 %	100 %	89 %	11 %	100 %
2006-2007	88 %	12 %	100 %	89 %	11 %	100 %
2005-2006	88 %	12 %	100 %	84 %	16 %	100 %
2004-2005	88 %	12 %	100 %	94 %	6 %	100 %
2003-2004	90 %	10 %	100 %	90 %	10 %	100 %
2002-2003	89 %	11 %	100 %	89 %	11 %	100 %
2001-2002	86 %	14 %	100 %	88 %	12 %	100 %
2000-2001	89 %	11 %	100 %	83 %	17 %	100 %

Fuente: Elaboración propia a partir de los datos proporcionados por la Universitat de València y por la Universitat d'Alacant.

TABLA 2
Evolución porcentual de los titulados y de las tituladas en el Grado en Trabajo Social en la CV en el período comprendido entre los cursos 2011-12 y 2022-23

<i>Curso académico</i>	<i>Universitat de València</i>			<i>Universitat d'Alacant</i>		
	<i>Mujeres</i>	<i>Hombres</i>	<i>Total</i>	<i>Mujeres</i>	<i>Hombres</i>	<i>Total</i>
2022-2023	91 %	9 %	100 %	85 %	15 %	100 %
2021-2022	88 %	12 %	100 %	89 %	11 %	100 %
2020-2021	89 %	11 %	100 %	87 %	13 %	100 %

<i>Curso académico</i>	<i>Universitat de València</i>			<i>Universitat d'Alacant</i>		
	<i>Mujeres</i>	<i>Hombres</i>	<i>Total</i>	<i>Mujeres</i>	<i>Hombres</i>	<i>Total</i>
2019-2020	86 %	14 %	100 %	93 %	7 %	100 %
2018-2019	92 %	8 %	100 %	88 %	12 %	100 %
2017-2018	88 %	12 %	100 %	94 %	6 %	100 %
2016-2017	85 %	15 %	100 %	88 %	12 %	100 %
2015-2016	86 %	14 %	100 %	82 %	18 %	100 %
2014-2015	87 %	13 %	100 %	91 %	9 %	100 %
2013-2014	80 %	20 %	100 %	83 %	17 %	100 %
2012-2013	83 %	17 %	100 %	98 %	2 %	100 %
2011-2012	80 %	20 %	100 %	84 %	16 %	100 %

Fuente: Elaboración propia a partir de los datos proporcionados por la Universitat de València y por la Universitat d'Alacant.

En conclusión, no parece pues que la mejora operada con el cambio de diplomatura a grado y la mayor duración de los estudios sean aspectos que condicionen la elección universitaria por el trabajo social por parte de los alumnos y de las alumnas, sino que son los estereotipos de género los que siguen condicionando esta elección en unos y otras, lo que provoca que perduren en el ámbito académico como prolongación de la socialización a pesar de los cambios académicos.

3. EL TRABAJO SOCIAL EN EL MERCADO LABORAL

3.1 *La segregación laboral horizontal de género*

La segregación laboral de género se manifiesta en dos sentidos: la *segregación ocupacional horizontal* y la *segregación ocupacional vertical*. En cuanto a la *segregación ocupacional horizontal* que es la que nos ocupa en el presente capítulo, supone la distribución desproporcionada de mujeres y varones por sectores laborales específicos o ramas de actividad (Sarrió *et al.*, 2002). En este sentido, numerosas autoras/es han evidenciado como las mujeres «tienden» a ubicarse preferentemente en aquellas ocupaciones más coincidentes con el tradicional rol aprendido en la socialización diferencial de género de atención al cuidado

asignado al sexo femenino, orientadas hacia la prestación de cuidados, atenciones y servicios a los demás, al verse condicionadas en sus elecciones formativas y laborales por los estereotipos de género (Torns, 1999; Rocha *et al.*, 2008; Marugán, 2012; Cebrián y Moreno, 2018; López y Carreiro, 2022). Resultando, además, que esta «tendencia» a concentrarse en ocupaciones como el trabajo social o actividades relacionadas con la salud o la educación, entre otras, tiene como uno de sus mayores inconvenientes «situar a las mujeres en posición subordinada» al tratarse en muchos casos de actividades que están entre las menos valoradas, reconocidas y remuneradas (Torns, 1999: 155; OIT, 2016).

La segregación laboral de género es un reflejo de la división sexual del trabajo que estructura la sociedad, y que asigna a las mujeres un lugar subordinado en la sociedad y en la familia. Resulta así que «la carga cultural y social que subyace a las preferencias de mujeres y hombres por ocupar determinados puestos y sectores [...] está mediatizada por las relaciones de género presentes en la sociedad» (Sallé y Molpeceres, 2010: 26). La construcción de las identidades de género va mucho más allá del mercado de trabajo, «no es posible entender y explicar las diferencias y las desigualdades laborales entre mujeres y hombres más que si se las analiza teniendo en cuenta su articulación con las que se dan en el espacio de las relaciones domésticas de género» (Prieto y Pérez de Guzmán, 2013: 121). El mercado de trabajo participa de esta realidad: trabajadoras y trabajadores tienen preferencia por distintas actividades y ocupaciones en función de su socialización de género, y las empresas toman sus decisiones influidas por criterios culturales mediados por los estereotipos y visiones de género (Ibáñez, 2017). En definitiva, en las raíces de la segregación laboral de género se encuentra la división del trabajo por sexo por lo que, si no se resuelve previamente la cuestión de que el trabajo doméstico y de cuidados siga recayendo fundamentalmente en ellas, seguirá constituyendo el factor más importante en la determinación de las desigualdades laborales entre hombres y mujeres, resultando imposible lograr unas condiciones de igualdad en el empleo (Torns, 1999; Rocha *et al.*, 2008; Marugán, 2012; Cebrián y Moreno, 2018; Agra, 2021).

3.2 *El trabajo social en los servicios residenciales para personas mayores en la Comunitat Valenciana*

La consolidación del trabajo social en España se produce en los años ochenta del siglo pasado, en paralelo al desarrollo de los diversos sistemas de servicios

sociales en las comunidades autónomas (Martín, 2012). Ahora bien, como ha señalado Azpeitia (2019):

La situación del trabajo social como profesión ha de entenderse en el contexto de un mercado de trabajo en el que, a pesar de la incorporación masiva de mujeres, se mantiene una clara segregación profesional por sexos que se concreta en la presencia tanto de segregación horizontal como vertical. De manera que el género sigue estructurando un mercado de trabajo en el que persisten muchas ocupaciones con una mayoría de varones que son percibidas como profesiones masculinas mientras que otras, menos, tienen una clara mayoría de mujeres y son percibidas como femeninas. (p. 294)

En general, el trabajo social se identifica como una profesión de mujeres, asociándose la menor presencia de varones con el bajo estatus profesional y con los bajos salarios. También con su subordinación a otras profesiones, con su falta de reconocimiento social y con el desconocimiento de la profesión (Bueno y Pérez, 2000; Pérez, 2005; Martín, 2012).

Para analizar la presencia y la distribución de mujeres y hombres en el puesto de trabajo social en los servicios residenciales para personas mayores en la CV, teniendo en cuenta además los diferentes modelos de titularidad y gestión público-privado, se ha partido de la «plantilla de personal» definida para estos centros por la Orden de 4 de febrero de 2005, de la Conselleria de Bienestar Social, por la que se regula el régimen de autorización y funcionamiento de los centros de servicios sociales especializados para la atención de personas mayores, de lo que resulta la siguiente estructura de puestos (esquema 1).

Tras realizar el análisis, en primera instancia, se observa la fuerte feminización de los servicios residenciales para personas mayores pues la presencia de mujeres según modelo de titularidad y de gestión oscila entre el 89,8 % en el modelo de centros privados sin ánimo de lucro y el 84 % en el modelo de centros públicos de gestión directa (Meseguer, 2024) (Tabla 3).

ESQUEMA 1

Estructura de puestos en los centros residenciales de atención a las personas mayores en la Comunitat Valenciana

Dirección Médico/a Psicólogo/a Fisioterapeuta TASOC* Trabajador/a social	EQUIPO INTERDISCIPLINAR
Enfermería Aux. Enfermería - Gerocultor/a	PERSONAL DE ATENCIÓN DIRECTA
Cocina Limpieza Lavandería Mantenimiento Administración	PERSONAL SERVICIOS GENERALES

Fuente: Elaboración propia a partir de la Orden de 4 de febrero de 2005.

* Técnico superior de animación sociocultural: Ciclo Formativo de Grado Superior.

TABLA 3

Distribución porcentual de mujeres y de hombres en los puestos de trabajo de los servicios residenciales para personas mayores en la Comunitat Valenciana según modelo (2019)

	<i>Mujeres</i>	<i>Hombres</i>	<i>Total</i>
MODELO GESTIONES DIRECTAS (1)	84,0 %	16,0 %	100 %
MODELO GESTIONES INTEGRALES (2)	88,5 %	11,5 %	100 %
MODELO PRIVADAS MERCANTILES (3)	86,7 %	13,3 %	100 %
MODELO PRIVADAS SIN LUCRO (3)	89,8 %	10,2 %	100 %

Fuente: Elaboración propia. (1) A partir de los datos facilitados por la Conselleria de Justicia, Interior y Administración Pública (10 centros). (2) A partir de los datos de las relaciones de personal publicadas en la Plataforma de Contratación de la Generalitat Valenciana (19 centros de un total de 29). (3) A partir de la información obtenida a través de cuestionarios ad hoc y de entrevistas realizadas a las direcciones de los centros de titularidad y gestión privados (tanto con ánimo de lucro como sin ánimo de lucro: 94 centros de un total de 185, y 30 centros de un total de 60 respectivamente).

En segunda instancia, al desagregar los datos de los puestos de trabajo, en relación con la posición de trabajador/a social se observa también la fuerte feminización (Tabla 4).

TABLA 4
Porcentaje de mujeres y de hombres en el puesto de trabajador/a social respecto del total de mujeres y de hombres empleados/as en los servicios residenciales para personas mayores en la Comunitat Valenciana según modelo (2019)

	<i>Trabajadoras sociales</i>	<i>Trabajadores sociales</i>	<i>Total</i>
MODELO GESTIONES DIRECTAS (1)	1,7 %	0,0 %	1,5 %
MODELO GESTIONES INTEGRALES (2)	1,3 %	1,8 %	1,4 %
MODELO PRIVADAS MERCANTILES (3)	2,2 %	0,6 %	2,0 %
MODELO PRIVADAS SIN LUCRO (3)	2,6 %	1,9 %	2,5 %

Fuente: Elaboración propia. (1) A partir de los datos facilitados por la Conselleria de Justicia, Interior y Administración Pública (10 centros). (2) A partir de los datos de las relaciones de personal publicadas en la Plataforma de Contratación de la Generalitat Valenciana (19 centros de un total de 29). (3) A partir de la información obtenida a través de cuestionarios ad hoc y de entrevistas realizadas a las direcciones de los centros de titularidad y gestión privados (tanto con ánimo de lucro como sin ánimo de lucro: 94 centros de un total de 185, y 30 centros de un total de 60 respectivamente).

Se confirma así que el puesto de trabajo social, tradicionalmente desempeñado por mujeres, lo sigue estando (Meseguer, 2024; López *et al.*, 2022): el 1,7 % de las personas trabajadoras sociales son mujeres frente al 0 % de los hombres en las residencias públicas de gestión directa; el 2,2 % de las personas trabajadoras sociales son mujeres frente al 0,6 % de los hombres en las residencias privadas mercantiles; y el 2,6 % de las personas trabajadoras sociales son mujeres frente al 1,9 % de los hombres en las residencias privadas sin ánimo de lucro. Solo el modelo de centros públicos de gestión integral supone una excepción a la regla general con el 1,3 % de las personas trabajadoras sociales mujeres frente al 1,8 % de varones.

Destaca también que son los dos modelos de centros privados (mercantiles y sin ánimo lucro) los que tienen mayores presencias de profesionales en trabajo social en el conjunto del personal empleado en comparación con los otros dos modelos (2 % y 2,5 % respectivamente).

En definitiva, la persistencia de patrones de segregación por sexo en la elección de los estudios universitarios, además de seguir evidenciando la pervivencia de estereotipos de género en la sociedad, contribuye a que la segregación profesional se perpetúe a futuro. Así ocurre como hemos visto en el caso del trabajo social donde las mujeres han cristalizado su fuerte presencia, primero en el cambio significativo de diplomatura a grado universitario, después en la posición laboral desarrollada. El trabajo social como estudios y profesión que nació vinculado a las mujeres y a lo femenino lo sigue estando, sin que, con el transcurso del tiempo, sin embargo, se haya visto mejorada su valoración, al continuar siendo percibida social y culturalmente como más femenina con motivo de las desigualdades entre hombres y mujeres asociadas a los roles tradicionales de género.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Agra, Beatriz (2021). Riesgos laborales en una ocupación altamente feminizada: atención sanitaria y socioasistencial en residencias de la tercera edad. *Lex social: revista de los derechos sociales*, 11(2), 758-779, <<https://doi.org/10.46661/lexsocial.5967>>.
- Álvarez Lires, Francisco Javier; Arias Correa, Azucena; Serrallé Marzoa, José Francisco, y Varela Losada, Mercedes (2014). Elección de estudios de ingeniería: Influencia de la educación científica y de los estereotipos de género en la autoestima de las alumnas. *Revista de Investigación en Educación*, 12(1), 54-72. Consulta: 28/03/2024 en <<https://hdl.handle.net/20.500.12799/3266>>.
- Azpeitia Armán, M. Concepción (2019). *La elección de estudios universitarios: una mirada desde la sociología y el género: del caso del trabajo social*. Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid. Consulta: 01/04/2024 en <<https://docta.ucm.es/bitstreams/ddc5d67d-7357-4957-8aa0-38a3eec2a3ae/download>>.
- Barberá Heredia, Esther; Candela Agulló, Carlos, y Ramos, Amparo (2008). Elección de carrera, desarrollo profesional y estereotipos de género. *Revista de Psicología Social*, 23(2), 275-285, <<https://doi.org/10.1174/021347408784135805>>.
- Bueno Abad, José Ramón, y Pérez Cosín, José Vicente (2000). Percepciones de los servicios sociales y representaciones de los trabajadores sociales. *Cuadernos de Trabajo Social*, 13, 53-74.
- Cebrián López, Inmaculada Concepción, y Moreno, Gloria (2018). Desigualdades de género en el mercado laboral. *Panorama Social*, 27, 47-63.

- Ibáñez Pascual, Marta (dir.) (2017). *Mujeres en mundos de hombres. La segregación ocupacional a través del estudio de casos*, Centro de Investigaciones Sociológicas.
- López Díaz, Ana Jesús, y Carreiro Otero, María (2022). Cuestiones de género en física, ingeniería y tecnología. *Cuestiones de género: de la igualdad y la diferencia*, 17, 1-11.
- López Fernández, Sandra; Candela Soto, Paloma, y Sánchez Pérez, María Carmen (2022). Residencias de Mayores: un sector feminizado donde mandan, cada vez más, los hombres. *Sociología del Trabajo*, 101, 215-228. <<https://doi.org/10.5209/stra.82105>>.
- Martín Estalayo, María Isabel (2012). *La construcción de la identidad en trabajo social. Análisis de una trama hilvanada por sus personajes*. Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid. Consulta: 31/03/2024 en <<https://docta.ucm.es/entities/publication/8395c2f0-bf42-4799-9799-59a9556b3235>>.
- Martínez Martínez, Asunción; Castro Sánchez, Manuel; Zurita Ortega, Félix, y Lucena Zurita, Manuel (2015). La elección de estudios superiores universitarios en función de la modalidad de estudios, la nota media y el género. *Magister: Revista Miscelánea de Investigación*, 27(1), 18-25, <<http://dx.doi.org/10.1016/j.magis.2015.06.001>>.
- Marugán Pintos, Begoña (14 y 15 de abril de 2012). Mujeres, trabajos y empleos. *Seminario: Crisis desde el feminismo*. Coordinadora Estatal de Organizaciones Feministas. Consulta: 31/03/2024 en <https://www.feministas.org/IMG/pdf/Mujeres_trabajos_y_empleos.pdf>.
- Meseguer Chanzá, Dolores (2024). Segregación laboral en actividades feminizadas. Los servicios residenciales de atención a las personas mayores. *Papers: Revista de Sociología*, 109(2), <<https://doi.org/10.5565/rev/papers.3222>>.
- Mosteiro García, M. Josefa (1997). El género como factor condicionante de la elección de carrera: hacia una orientación para la igualdad de oportunidades entre los sexos. Consulta: 29/03/2024 en <<http://hdl.handle.net/2183/6622>>.
- Navarro Guzmán, Capilla, y Casero Martínez, Antonio (2012). Análisis de las diferencias de género en la elección de estudios universitarios. *ESE: Estudios sobre educación*, 22, 115-132, <<https://doi.org/10.15581/004.22.2075>>.
- Nuño Gómez, Laura (2008). *La incorporación de las mujeres al espacio público y la ruptura parcial de la división sexual del trabajo: el tratamiento de la conciliación de la vida familiar y laboral y sus consecuencias en la igualdad de género*. Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid. Consulta: 29/03/2024 en <<https://docta.ucm.es/rest/api/core/bitstreams/f84f5cca-da20-4d9d-a57c-d12c3ed8c1b0/content>>.

- Organización Internacional del Trabajo (OIT) (2016). *Las mujeres en el trabajo. Tendencias de 2016*. Consulta: 30/03/2024 en <https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_483214.pdf>.
- Pérez Cosín, José Vicente (2005). *El trabajo social, sus imágenes y su público. La construcción de una identidad colectiva*. Tesis doctoral, Universidad de Valencia. Consulta: 30/03/2024 en <<http://hdl.handle.net/10550/15461>>.
- Prieto Rodríguez, Carlos, y Pérez De Guzmán, Eugenia Sofía (2013). Desigualdades laborales de género, disponibilidad temporal y normatividad social. *REIS: Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 141, 113-132, <<https://doi.org/10.5477/cis/reis.141.113>>.
- Rocha Sánchez, Fernando; Aragón Medina, Jorge, y Cruces Aguilera, Jesús (2008). *Cambios productivos y empleo en España*. Ministerio de Trabajo e Inmigración.
- Rodríguez Menéndez, María del Carmen; Inda Caro, Mercedes, y Peña Calvo, José Vicente (2014). Rendimiento en la PAU y elección de estudios científico-tecnológicos en razón de género. *Revista Española de Orientación y Psicopedagogía*, 25(1), 111-127, <<https://doi.org/10.5944/reop.vol.25.num.1.2014.12016>>.
- Sallé Alonso, M. Ángeles, y Molpeceres Álvarez, Laura (coords.) (2010). *La brecha salarial: realidades y desafíos. Las desigualdades salariales entre mujeres y hombres. España 2009*. «Colección Economía Mujer Empresa». Ministerio de Igualdad y Ministerio de Trabajo e Inmigración.
- Santana Vega, Lidia Esther; Feliciano García, Luis Antonio, y Jiménez Llanos, Ana Beatriz (2012). Toma de decisiones y género en el Bachillerato. *Revista de Educación*, 359, 357-387.
- Sarrió Catalá, Maite; Ramos, Amparo; Barberá Heredia, Esther, y Candela Agulló, Carlos (2002). Más allá del techo de cristal. *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, 40, 55-68.
- Torns, Teresa (1999). Las asalariadas: un mercado con género. En Fausto Miguelé y Carlos Prieto (dirs. y coords.), *Las relaciones de empleo en España*, Siglo XXI de España Editores, p. 151-166.
- Vázquez Alonso, Ángel, y Manassero Mas, María Antonia (2009). Expectativas sobre un trabajo futuro y vocaciones científicas en estudiantes de educación secundaria. *REDIE: Revista Electrónica de Investigación Educativa*, 11(1). Consulta: 28/03/2024 en <<http://redie.uabc.mx/vol11no1/contenido-vazquez4.html>>.

Canvis i persistències en les relacions familiars al País Valencià

Sandra Obiol Francés

Departament de Sociologia i Antropologia Social

«En cualquier caso no es posible un retorno al pasado: la diversidad de las formas familiares existentes es un hecho». Així de taxativa es mostrava Fátima Perelló (2006: 8), en aquell moment professora del Departament de Sociologia i Antropologia Social, en la presentació d'un monogràfic dedicat a les famílies en la revista *Arxius de Ciències Socials* publicat el 2006. El monogràfic recopilava algunes de les intervencions realitzades en el marc de les Jornades Internacionals Estructures Familiars i Relacions de Gènere (7-10 de març de 2006). Una trobada organitzada per l'esmentat departament i que va comptar amb l'assistència de veus àmpliament reconegudes en l'anàlisi sociològica de la família com Elisabet Beck-Gernsheim, Inés Alberdi o Jacqueline Scott. Van ser tres dies de reflexió i debat al voltant dels processos transformadors que estaven experimentant en aquell moment les relacions familiars al nostre país, i en general a la societat occidental, i que provocaven la reacció dels sectors socials més conservadors temorosos que aquests canvis suposaren la fi de la família.

De fet, aquestes jornades tenien la intenció manifesta de participar en la conversa pública que s'estava donant aleshores a la societat valenciana sobre el concepte de família. Uns mesos després de la trobada, al juliol de 2006, es celebrava a València, promogut per la Conferència Episcopal i la Generalitat Valenciana, el V Encontre Mundial de les Famílies. L'esdeveniment va mobilitzar milers de persones així com una quantitat ingent de recursos públics —que anys després comprovaríem com s'havien destinat a altres afers—¹ i suposava un dels primers

¹ «El Supremo confirma condenas de hasta 15 años a 19 personas por contratos de la Gürtel en la organización de la visita del papa a Valencia», Pedro Jiménez. Cadena Ser. 10/04/2023 <<https://goo.su/MzQLG>>.

actes públics del recentment proclamat papa Benet XVI que va cloure l'Encontre amb la celebració d'una eucaristia a la Ciutat de les Arts i les Ciències de València. Contràriament al que s'anunciava amb el títol, aquesta trobada només celebrava i defensava un únic tipus de família, tallada pel patró més tradicional. De fet, segons la crònica que el diari *El Mundo* va fer de l'acte, el papa «se ratificó en la doctrina catòlica sobre la llamada “familia tradicional”, a la que considera “asediada” por “nuevas formas de uniones” que el Pontífice identificó con el matrimonio entre personas del mismo sexo o las parejas de hecho».² És obvi que es tractava d'una referència directa a la llei de matrimonis del mateix sexe que un any abans havia promulgat el president espanyol José Luis Rodríguez Zapatero (PSOE) i el seu govern i que havia generat la reacció contrària i airada de les forces polítiques i de les capes socials més conservadores.³

No era la primera, ni tampoc ha estat la darrera, confrontació ideològica arran de la concepció del que s'entén per família al nostre país. Com assenyala Melinda Cooper al bell començament del seu llibre *La historia de la familia es la de una crisis perpetua* (2020: 11). Al nostre país hem assistit a debats cíclics al respecte: per exemple amb l'aprovació de la primera llei del divorci el 1981 i amb la seua posterior reforma coneguda com la llei del divorci exprés el 2005; o l'aprovació del matrimoni entre persones del mateix sexe ja esmentada o bé la llei de salut sexual i reproductiva i d'interrupció voluntària de l'embaràs el 2010. En tots aquests casos hem assistit a la confrontació entre aquelles forces polítiques i sectors socials que reclamen el reconeixement de noves formes familiars amb altres temerosos que qualsevol canvi pugui suposar la destrucció de la família.

En aquest text vull parar atenció a aquesta relació entre el canvi familiar i la percepció (o no) de la seua destrucció: és tan gran l'abast de la transformació de les relacions familiars al País Valencià que caminem cap a la dissolució de la família? Ni de bon tros, puc avançar. Tot i la diversificació vertiginosa dels seus contorns, la família roman com l'element fonamental de la nostra quotidianitat. La família és el centre de la nostra organització social perquè és al seu si on es desenvolupen encara les activitats que fan sostenible la vida: és a dir, la cura. I en aquest sentit les intervencions públiques que hi van directament dirigides a les famílies però també aquelles que diuen tenir altres objectius, assumeixen la

² El papa debuta en España. Especial. *El Mundo*. <https://www.elmundo.es/especiales/2006/07/espana/visita_papa/index.html>.

³ Llei 13/2005, de 1 de juliol, per la que es modifica el Codi civil en matèria de dret a contraure matrimoni. BOE núm. 157, de 2 de juliol de 2005.

família com a nucli de la vida quotidiana de la ciutadania. Comence el capítol referint-me precisament a dues propostes d'intervenció dels poders públics en les famílies en el marc valencià. A continuació pararé esment als canvis sociodemogràfics més rellevants dels darrers anys i que dibuixen unes famílies diverses tot i que encara responsables del treball de cura. Acabaré assenyalant com aquesta responsabilitat majoritària condueix al manteniment de vells eixos de desigualtat.

1. LA POLÍTICA FAMILIAR COM A ELEMENT DEFINIDOR DE REALITATS

Un bon exemple de la confrontació ideològica al voltant de la definició de família i del paper que han de jugar els poders públics respecte d'aquesta el trobem a casa nostra, amb dues de les propostes que sobre famílies han volgut tirar endavant el govern del Partit Popular (en la VII Legislatura, 2007-2011) i el conegut com el Govern del Botànic (X Legislatura, 2019-2023): la Llei de protecció a la maternitat i l'avantprojecte de llei de diversitat familiar respectivament. Ambdues es definirien com mesures de política familiar, és a dir, com «un conjunto de medidas públicas destinadas a aportar recursos a las personas con responsabilidades familiares para que puedan desempeñar en las mejores condiciones posibles las tareas y actividades derivadas de ellas» (Flaquer, 2000: 12-13). Però més enllà de la incidència de les mesures implementades en la capacitat de pal·liar els efectes desnivelladors —en recursos econòmics, temporals o socials— que pot representar tenir responsabilitats familiars, s'aprecia la intenció en la construcció d'un imaginari sobre la manera acceptable de viure en família.

No debades aquest fou l'objectiu primordial de la Llei de suport a la maternitat del govern popular impulsada per Juan Cotino, en aquell moment conseller de Benestar Social, i enquadrada en la lluita ideològica en contra del dret de les dones a l'avortament. Aprovada en juny de 2009 gràcies a la majoria absoluta que ostentava el Partit Popular i amb el vot en contra de tota l'oposició (Partit Socialista del País Valencià, Compromís i els diputats d'Esquerra Unida del País Valencià no adscrits) irrompia en el debat que s'estava produint en aquells moments arran del procés de reforma del dret a l'avortament. Poc temps més tard, el 2010, el govern espanyol del PSOE aprovaria la Llei orgànica de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs. De moment, el Consell valencià es posicionava clarament en contra d'aquesta proposta fent seua una

iniciativa legislativa popular organitzada per la plataforma provida RedMadre estretament relacionada amb el conservador Foro Español de la Familia.

La nova norma valenciana suposava que, al·legant la defensa de la vida, qualsevol prestació del govern valencià tingués present el fill o filla que ha de venir —en el cas d'un embaràs— com un membre més de la unitat familiar des del mateix moment de la seua concepció. Aquesta llei era acompanyada pel programa + VIDA l'objectiu del qual era generar «una cultura de família, una cultura de vida, un lenguaje positivo de apoyo a la maternidad y paternidad, que integre recursos y medidas económicas y de otra índole, dirigidas a las madres y padres que favorezcan la crianza de sus hijos» (Tasa i Uribe, 2009: 143). Es tractava d'una llei que tenia un contingut més ideològic que prestacional doncs va suposar pràcticament dues coses: *a*) recopilar ajudes i mesures ja existents, modificant-ne algunes per assegurar-s'hi que fora compatible considerar el fetus encara no nascut, i *b*) la implementació, a través de la línia anomenada Primers Dies, d'una xarxa d'entitats de caràcter provida i contràries a l'avortament, gairebé totes catòliques, amb un únic objectiu: evitar que es produïren avortaments. Aquest programa entre 2009 i 2012 va suposar un transvasament d'un total de 800.000 euros d'ajudes directes a entitats com la Congregació Servas de la Passió o l'Associació Valenciana para la Defensa de la Vida.⁴ La intenció d'imposar una definició del que és la vida familiar acceptable és clara. Més clar encara és el propòsit de dibuixar els contorns de possibilitat de les dones valencianes i la importància nuclear de la maternitat en aquests contorns possibles.

Set anys més tard, el 2016, els mateixos partits que votaren en contra d'aquesta norma i que en aquest moment constituïen el govern valencià derogaren la Llei de protecció a la maternitat, titllant-la d'ideològica, buida de contingut i en contra de la llibertat de tria de les dones.⁵ En la segona legislatura d'aquest govern també van tractar de dibuixar els contorns del que podem entendre com família amb la redacció del projecte de llei valenciana de diversitat familiar i suport a les famílies. No obstant això, l'inici del tràmit per a la seua consideració en la Mesa de les Corts Valencianes en gener de 2023, no va arribar a debatre's abans de la convocatòria d'eleccions autonòmiques que van perdre els partits que hi

⁴ Resolució de 30 de juny de 2010 (DOCV 6305, 07.07.2010); Resolució de 20 de maig de 2011 (DOCV 6532, 31.05.2011); Resolució de 3 d'agost de 2012 (DOCV 6865, 19.09.2012).

⁵ Les Corts derogan la ley de Cotino que equiparaba al feto con un miembro de la familia. *Eldiario.es* 13.07.2016, <https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/corts-derogan-cotino-equiparaba-familia_1_3902650.html>.

governaven.⁶ Aquesta llei responia al compromís inclòs a l'acord del Botànic II en l'eix *Feminisme, diversitat i igualtat de tracte*: «Impulsarem la llei de diversitat familiar i suport a les famílies». Un acord inexistent en el primer Botànic, per cert.

La concepció de la família que es trasllueix de la redacció del text es situaria en el pol oposat de la del govern popular. Impera la concepció de la diversitat, ja present al mateix títol de la norma. Diu així: «La família és una institució oberta, heterogènia i mutable al llarg de la història. Hui, la seua diversitat és un valor que les administracions públiques tenim l'obligació de protegir, fomentar i reconèixer». Es tracta d'una consideració tan ampla que a l'article 2 quan defineix l'àmbit d'aplicació de la norma, tot esdevé família: les persones unides per vincles diversos que configuren un nucli estable de convivència però també les persones soles o que formen part d'unitats de convivència no familiars.

Al títol I, capítol I, Tipus de família i no discriminació, enumera una extensa tipologia de formes familiars: família nuclear, família heteroparental, família homoparental, família extensa, família nombrosa, família monoparental, família sense descendència, família en més d'una llar, família reconstituïda, família acollidora, famílies amb persones en situació de dependència, família amb persones amb discapacitat o diversitat funcional, família jove, família major (art. 5). Alguns d'aquests tipus són identificats com objecte d'especial atenció com ara les famílies acollidores, les de baixos ingressos econòmics, les nombroses o les monoparentals. També les que tenen al seu si persones en situació de dependència o persones amb discapacitat i diversitat funcional, aquelles que resideixen en municipis en procés de despoblament, les famílies joves i també les majors (art. 6). I a tota aquesta enumeració de formes familiars de convivència se'ls construeix un marc de possibilitats d'accions per part de l'Administració pública en un exercici templatat d'assumpció de la responsabilitat a les famílies, diverses, i a les seues funcions, diverses també. En aquest sentit apareixen possibles accions en termes de serveis socials, habitatge, educació, consum, mobilitat, participació ciutadana... Una ampla mostra que la família és el centre de la nostra vida quotidiana.

Perquè efectivament, malgrat la gran distància ideològica entre una norma i l'altra, cap de les dues impugna la realitat que la família és el centre de la nostra vida social. De fet en el mateix preàmbul d'aquesta norma es diu:

En el marc d'una societat complexa i de temps líquids és fonamental promocionar la família, en la seua diversitat, com un espai que pot aportar seguretat material,

⁶ BOCV 307, 27.01.2023.

comunitària i afectiva. Un espai per a la promoció dels bons tractes, foment de la participació social i aprenentatge de la diversitat i la solidaritat generacional. La família, basada en relacions interpersonals sanes, inclusives i democràtiques, ens ofereix possibilitat de refugi, de sustentació social i de potencialitat per al futur.

La família com a recer, com a nucli d'afectes protectors davant dels riscos que ens esperen fora del cau. La gestió de la COVID-19 va reforçar també aquesta idea. Mesos d'estricta confinament físic a la llar per a protegir-nos del perill exterior. Obviant que és comú que el perill hi siga també a dintre.

No són molt comunes les propostes de política familiar al nostre país. L'abús ideològic que el franquisme feu de la família no ha ajudat (Valiente, 1996, 1997). A més a més en el cas dels casos triats a penes van tenir repercussions en la vida de les famílies valencianes, la segona perquè va arribar tard i no s'ha arribat a implementar, la primera perquè la seua aplicació va ser breu i va ser més de discurs que de fets. No obstant, ambdues transmeten la intenció de marcar els marges d'allò acceptable i cap d'aquestes qüestiona que el realment acceptable és tenir una família.

2. LA DIVERSIFICACIÓ DE LES FORMES FAMILIARS

Ben cert és que les formes familiars sobre les que organitzem la nostra convivència han variat en els darrers anys. La família tradicional burgesa caracteritzada per una estricta diferenciació jeràrquica entre gèneres i generacions construïda sobre els ciments de la distinció clara entre l'esfera pública i la privada, no ha desaparegut, però la seua hegemonia està esvaint-se. I amb aquesta la certesa que suposava poder comptar amb uns paràmetres culturals clars amb els quals interpretar el món i guiar el comportament.

Són moltes les transformacions sociodemogràfiques que mostren un canvi en la percepció i vivència de les relacions familiars. L'indicador conjuntural de fecunditat (fills/es per dona) ha passat dels 2,91 el 1975 a l'1,19 el 2022, en el cas de les dones d'origen migrant un 1,37. Aquest fet conflueix amb un endarreriment de l'edat de les dones per a ser mares per primera vegada, passant dels 25,23 anys el 1975 als 31,45 anys el 2022, amb diferències segons origen: 32,27 anys en el cas de les mares espanyoles i 28,26 anys les d'origen estranger.⁷

⁷ La font de les dades incloses en aquest apartat és l'INE.

El percentatge de filles i fills nascuts de mare no casada al País Valencià és de 48,63 % el 2022. Unes xifres que han augmentat de manera considerable des del 2000 quan es situava en un 15,95 % i el 1975 era d'un exigu 1,71 %. El canvi ha sigut notable i mostra la progressiva pèrdua d'importància que en els darrers anys ha experimentat el matrimoni considerat com a únic vincle legítim per a la relació de parella i, sobretot, per a la procreació. De fet, ens casem en menor mesura. La taxa de primonupcialitat (primers matrimonis per 1.000 habitants) ha descendit notablement en el període 1976-2022 passant del 15,10 ‰ al 6,01 ‰ (un 10,8 ‰ en el 2000). Un matrimoni que, a més a més, es dona a edats més avançades; tant en homes com en dones l'edat mitjana en el cas del primer matrimoni s'ha incrementat en deu anys, dels 24 anys en el cas de les dones i dels 26,5 anys en el cas dels homes el 1976, a superar la trentena el 2022: 34,10 i 36,2 anys respectivament.

La dissolució del vincle matrimonial mitjançant el divorci també és un bon indicador del canvi cultural entorn de les pràctiques de convivència familiar. De fet l'increment de la divorcialitat en els últims anys és molt important i així el 0,5 ‰ de la taxa bruta de divorci de 1985 s'ha convertit en un 1,8 ‰ el 2022.

En conclusió, ens casem menys (tot i que hi ha qui repeteix) i ho fem més majors. La cerimònia del matrimoni cada vegada passa menys pel ritus religiós (un 85 % dels matrimonis celebrats el 2022 foren civils), però són cerimònies constitutives cada vegada més de l'expressió d'una identitat individual. Les ruptures d'unions no són excepcionals, al contrari. Tenim menys fills i filles dels quals tenir cura i ens convertim en mares i pares a una edat més avançada. Els fills i les filles de mare no casada s'han incrementat vertiginosament en els darrers anys. També ha proliferat la tecnologia de la reproducció amb la construcció com un dret la maternitat i paternitat, entre molts altres canvis.

A pesar de totes aquestes transformacions en la nostra vida, continuem vivint al si d'un nucli familiar. Al País Valencià la forma d'organitzar la nostra convivència és fonamentalment familiar. De fet, segons el Cens de Població 2021 (INE), un 69,42 % de les llars valencianes són familiars. A més a més un 57,81 % són llars on conviu només un nucli familiar. Poc més d'un terç, doncs, són llars unipersonals o bé llars multipersonals sense cap vincle familiar. Però hem de tenir en compte que gran part de les llars unipersonals estan formades per persones de 60 anys i més, un 54 %, més que la mitjana espanyola (51,1 %). En definitiva, el vincle familiar és majoritari, tot i que canvien els mots amb els quals ens adrecem a les diverses formes de convivència familiar (famílies reconstituïdes, famílies monoparentals,

unions de fet, famílies homoparentals...). A més per part d'aquestes formes de convivència es reivindica el seu tarannà familiar.⁸ Volen ser família.

No sembla doncs que la transformació que en les darreres dècades han experimentat les relacions familiars i de parentiu hagen fet minvar la seua importància per a les persones. No debades, siga quina siga la manera d'organitzar aquestes relacions, s'han de fer responsables d'una quantitat ingent d'activitats que impacten de ple en el benestar de les persones. Per exemple, són les famílies les responsables de l'alimentació dels seus membres. De l'aspecte econòmic i físic (obtenir aliments), però també de l'aspecte temporal (fer compatibles horaris a pesar d'un mercat laboral altament demandant) i de vetllar per la salut present i futura (assegurar una dieta de qualitat per a la qual es requereixen recursos econòmics, però també capacitat d'accés i descodificació de la informació). La pandèmia ens va mostrar de manera descarnada el paper que juguen els parents a l'hora de protegir la integritat de les persones que viuen en residències de majors, vigilant no només la qualitat sinó fins i tot la quantitat de menjar que se'ls dona o la freqüència amb què s'atenen els seus requeriments d'higiene. I són també les famílies les que asseguren una bona vida a les filles i fills des de la tria (i pagament) de l'escoleta, l'escola posteriorment, les activitats extraescolars o donar suport en el dia a dia escolar. O com marca la diferència en la qualitat de vida d'una persona jove poder accedir a un habitatge de la família. O simplement tenir una parella amb qui compartir les despeses de l'habitatge.

Podria ser interminable l'enumeració de tasques que sustenten la nostra quotidianitat i que dibuixen les nostres condicions de vida de les quals és responsable la família. La pervivència de la família es sustenta precisament en la centralitat del nucli familiar com a agent de provisió de la cura, és a dir, de totes aquelles activitats fonamentals per a la sostenibilitat de la vida les quals continuen pivotant sobre les relacions familiars (Durán, 2018), siga quina siga la seua forma. Tot i els canvis, encara avui quan més nodrides i sòlides siguen aquestes xarxes major i millor accés al benestar hi tindrem (Naldini, 2003). Però aquestes relacions, com ens han demostrat nombroses autores estan construïdes sobre el treball gratuït o mal pagat de les dones.

⁸ Denominar-se família és una de les reivindicacions primeres per part de les associacions de famílies monoparentals.

3. CONCLUSIONS

En les darreres dècades, els contorns familiars han experimentat un canvi vertiginós al País Valencià i a la resta de la societat occidental. Malgrat els canvis, la família esdevé el nucli de la nostra vida doncs és el nucli de les cures enteses de manera ampla.

Cooper (2020) en la seua anàlisi dels valors familiars als Estats Units ens mostra com neoliberalisme i neoconservadurisme han funcionat amb motivacions diferents, però amb un mateix propòsit: mantenir la família com l'element primordial del benestar de les persones. És a dir que el benestar siga com més va més dependent dels recursos (econòmics, però també temporals i emocionals, hi afegiria) de la família i no de l'Estat. I la necessitat de blindar la pervivència d'aquesta família.

El familiarisme que travessa el benestar al nostre país com a part integrant del que s'ha vingut anomenant règim de benestar sudeuropeu i que van definir en el seu temps autores com Saraceno (1995) suposa també una sort de privatització de benestar que es fonamenta en la clara intersecció d'eixos de desigualtat: classe social, gènere i també de forma de convivència. La precarietat vital a la qual es veuen abocades una gran part de les famílies monoparentals són una bona exemplificació d'aquesta intersecció i eternitza la desigualtat a través de les condicions materials en la qual crien les filles i fills (Flaquer, Almeda i Navarro, 2006; Obiol, Castelló i Verdeguer, 2016). No només això, el malestar amb què breguen cada dia posa en qüestió el mateix procés d'individualització; escapar de la família normativa biparental té un cost massa elevat si la teua posició de gènere i classe no et protegeix.

D'altra banda, i qüestionant la freqüent romantització de la família com a lloc de protecció, hem de tenir en compte l'elevat grau de violència que pot contenir la família. Des de relacions de xantatge i control social pels requeriments de cura basats en el gènere i la generació (Obiol, 2014) fins els casos més extrems de violència física i sexual (Chollet, 2022; Gotvy, 2023; Lewis, 2023). Uns fets que no fan estrany que hi apareguen propostes d'abolició de la família (Lewis, 2023).

Sense endinsar-me en aquest debat, la complexitat del qual és inabastable per al format i propòsit d'aquesta publicació, sí que volia aportar algunes idees arrelades a la realitat valenciana per a la reflexió. El canvi familiar al País Valencià és innegable, però no ha acabat ni amb la centralitat de la família en les nostres vides ni tampoc amb les relacions de desigualtat en què es sustenta.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Cooper, Melinda (2020). *Los valores de la familia. Entre el neoliberalismo y el nuevo social-conservadorismo*. Traficantes de sueños.
- Chollet, Mona (2022). *Reinventar el amor: Cómo el patriarcado sabotea las relaciones heterosexuales*. Paidós.
- Durán, María Ángeles (2018). *La riqueza invisible del cuidado*. Universitat de València.
- Flaquer, Lluís (2000). *Les polítiques familiars en una perspectiva comparada*. La Caixa.
- Flaquer, Lluís; Almeda Samaranch, Elisabet, i Navarro, Lara (2006). *Monoparentalitat i infància*. Fundació La Caixa.
- Gotby, Alva (2023). *Ellos lo llaman amor. Una política de las emociones*. Verso Libros.
- Lewis, Sophie (2023). *Abolir la familia. Un manifiesto por los cuidados y la liberación*. Traficantes de Sueños.
- Naldini, Manuela (2003). *The family in the Mediteranean welfare states*. Frank Cass.
- Obiol, Sandra (2014). La transformación de la familia: el caso de los trabajadores del sector textil-confección valenciano. *REIS*, 145, 127-146.
- Obiol, Sandra; Castelló, Rafael, i Verdeguer, Inmaculada (2016). Famílies monoparentals i treball remunerat: una anàlisi des del País Valencià. *Arxius de Sociologia*, 34, 79-98.
- Perelló, Fátima (2006) El pluralismo de las formas familiares y la quiebra de las viejas adscripciones de género: interdependencia y límites. Presentación de la compilación de artículos de les Jornades Internacionals «Estructures familiars i relacions de gènere per al segle XXI». *Arxius de Ciències Socials*, 15, 7-23.
- Saraceno, Chiara (1995). Familismo ambivalente y clientelismo categórico en el Estado de bienestar italiano. En Sebastian Sarasa i Luis Moreno (comp.), *El Estado del bienestar en la Europa del Sur*, vol 7. CSIC, 261-88.
- Tasa Fuster, Vicenta i Uribe Otalora, Ainhoa (2009). Protección y promoción de la familia como obligación de los poderes públicos. Políticas públicas de maternidad y familia. A Abril, Ruth (coord.) (2009). *Informe sobre Políticas Públicas de Atención Social a la maternidad*. CEU Universidad Cardenal Herrera.
- Valiente, Celia (1996). Olvidando el pasado: la política familiar en España (1975-1996). *GAPP*, 5-6, 151-162.
- (1997). Las políticas de cuidado de los niños a nivel nacional en España (1975-1996). *Papers. Revista de Sociologia*, 53, 101-136.

El cambio de jornada escolar en la ciudad de Valencia

*Daniel Gabaldón-Estevan, Juan Antonio Romero,
Borja de Madaria Escudero i José Manuel Rodríguez Victoriano*
Departament de Sociologia i Antropologia Social

A nivel municipal, en el curso 2019-2020, se contabilizaron veintinueve centros con jornada continua de los noventa y tres públicos correspondientes a las etapas de infantil y primaria en la ciudad de Valencia lo que supone que aproximadamente uno de cada tres centros públicos de estas etapas cuenta con jornada continua. La tabla siguiente muestra los valores medios de los centros públicos en una serie de variables (clase social de origen, índice de ocupación, alumnado de origen extranjero o con beca comedor), que nos permiten una caracterización de los centros en función la jornada, partida o continua.

TABLA 1
*Caracterización de los centros educativos públicos de la ciudad de Valencia
en función del tipo de jornada. Valores relativos*

	<i>Jornada partida</i>	<i>Jornada continua</i>
Origen social clase baja	18,14 %	30,26 %
Origen social clase media-baja	29,61 %	48,26 %
Origen social clase media	20,85 %	16,56 %
Origen social clase media-alta	18,79 %	4,92 %
Origen social clase alta	12,61 %	-
Índice de ocupación	93,26 %	78,66 %
Alumnado de origen extranjero	9,23 %	24,43 %
Alumnado con ayuda comedor	17,49 %	53,52 %

Fuente: Rodríguez-Victoriano *et al.*, 2023.

La tabla pone de manifiesto que existe una relación entre el origen social del alumnado y la incidencia de un tipo u otro de jornada. Así, en Valencia ciudad, el agregado de los centros con jornada continua presenta una mayor proporción de alumnado de clases sociales baja y media baja (un 30 % más de alumnado con este perfil) que los centros públicos con jornada partida. Y los centros con jornada partida concentran un mayor número de alumnado de clases sociales alta y media alta (un 26,5 % más de alumnado con este perfil) que los centros públicos con jornada continua. Estos datos son congruentes con los de ayuda de comedor que indican que algo más de la mitad del alumnado está becado en los centros con jornada continua frente a menos de uno de cada seis en los centros públicos con jornada partida. La apreciación es importante porque en otras regiones de modelo mixto como la de Madrid, también se ha apreciado que la incidencia de la jornada continua se asocia con niveles socioeconómicos bajos y peores resultados académicos (Hospido *et al.*, 2019). La explicación más plausible es que es en estos centros donde el profesorado cuenta con mayor capacidad de influir en madres y padres que a su vez son menos conscientes de los posibles perjuicios del cambio de jornada en la salud y educación de sus hijas e hijos.

Por otro lado, la tabla también muestra que los centros públicos del municipio de Valencia que cuentan con jornada continua tienen un menor índice de ocupación, bien por menor demanda, bien por tratarse de centros CAES que escolarizan a alumnado con necesidades educativas especiales y que genera reserva doble de plaza. Además, son también estos centros los que escolarizan en mayor medida alumnado de origen extranjero, en parte debido a que las vacantes absorben la matrícula viva que se genera tras el plazo ordinario de matrícula. En cualquier caso, se observa que uno de cada cuatro alumnos es de origen extranjero en los centros con jornada continua frente a uno de cada diez en los de partida. Esto pone de manifiesto que es en los centros de alta complejidad donde primero se implanta la jornada continua o compactada.

1. LA JORNADA CONTINUA EN CENTROS CON POBLACIÓN MÁS VULNERABLE

La tendencia a implantar la jornada continua en los centros de alta complejidad choca con las recomendaciones de expertos, quienes coinciden en señalar que es justo el alumnado en desventaja el que más puede beneficiarse de mejoras educativas derivadas de la implantación de programas de recuperación para

alumnos más lentos o aumento del tiempo de enseñanza en escuelas con una alta proporción de estudiantes desfavorecidos. Tanto es así que se ha estimado que el alumnado de contextos socioeconómicos desfavorecidos se beneficia hasta un tercio más de este tipo de incrementos en el tiempo de enseñanza (Lavy, 2010, citado en Gromada y Shewbridge, 2016: 33). Pero por esa misma razón son esos estudiantes los más vulnerables cuando las medidas adoptadas van en perjuicio de la calidad de la enseñanza.

No está de más recordar aquí que el origen socioeconómico determina en buena medida el grado de desventaja que pueda tener el alumnado, efecto que se prolonga a lo largo de su vida: «el origen socioeconómico de los individuos [...] tiene un persistente efecto en sus competencias, logros, expectativas y oportunidades educativas, desde la infancia hasta la edad de la jubilación». (Cebolla-Boado y col., 2014)

El que sean justamente los centros de especial complejidad y cuyas familias tienen menos recursos para compensar las desigualdades que no alcance a compensar la escuela, los que en mayor medida organizan su docencia en jornada compactada nos sugiere un futuro poco halagüeño para esta población escolar en particular y para la escuela pública en su conjunto, en la medida en que aumenta la brecha entre la red escolar de centros públicos y concertados ampliando la lista de desagavios al ámbito del rendimiento educativo y la salud de los escolares.

En la investigación «El mapa escolar de valencia» se realizaron dieciocho etnografías escolares en nueve centros y veintitrés entrevistas con los representantes del Consejo Escolar Municipal. Varias de las anotaciones de las etnografías de dicho proyecto muestran claramente algunas de las cuestiones que venimos discutiendo como la del cansancio al final de la mañana ya incluso en jornada partida: «A los niños les cuesta un poco trabajar, parecen distraídos, pero hay que tener en cuenta que es la clase justo antes de la hora de comer». Veamos a continuación cómo se posicionan los diferentes actores del consejo escolar en este debate.

2. EL POSICIONAMIENTO DE LOS ACTORES EN EL CONSEJO ESCOLAR MUNICIPAL

Por su parte, en las entrevistas realizadas con los representantes de directores de centros públicos destaca el posicionamiento de una directora de un centro que ha optado por implantar la jornada continua. En un primer momento la entrevista

trata el asunto como una cuestión entre intereses de adultos: «perquè les activitats tenen de ser gratuïtes, d'oferta obligatòria i els pares no tenen obligació de vindre, l'únic que tenen l'obligació és de les nou fins a les dos». Centrando la pregunta hacia los padres (—Però per als pares continua sent com era abans...?) la respuesta es: «No, millor ...millor perquè abans eixien... fins a l'any passat eixien a les 16.30 i els divendres a les 15 i ara eixiran tots els dies a les 17... millor, el pare deixa el xiquet a les nou i pot anar a arreplegar-lo a les cinc». Lo que pone blanco sobre negro que las anteriores conquistas laborales del profesorado en cuestión horaria siempre se hicieron a costa del interés de parte de las familias. Nos referimos al adelanto de la salida en media hora, a las 16.30, en lugar de a las tradicionales 17.00 y la conocida como la jornada formativa de los viernes, en la que se eliminaba la sesión de tarde de los viernes con el pretexto de tener un espacio para la formación simultánea de los docentes en el centro. Las justificaciones tienen un valor contextual y tiende a desaparecer cuando ya se ha conquistado la mejora, así ya ni se menciona la jornada formativa del profesorado en el centro en cuestión: «Els mestres acaben a les 15 i després a la vespra tenen torns de guàrdia... totes les reunions que tenien a migdia les farem per les vesprades i hi ha guàrdies», «la jornada continua era simplement i senzillament *algo* que s'havia implantat perquè... perquè el professorat volia una millora... nosaltres el nostre horari és un horari còmode...nosaltres... bé, ara vorem... no és que siga un horari bonic... no? com a funcionaris que som podríem fer de 8 a 15 i anar-nos-en a casa... eixa és la jornada continua...».

La implantación del horario además se hace simultáneamente en todo el centro, para todo el alumnado sin tener en cuenta siquiera el ciclo: «provem-lo... açò i damunt que s'ha ficat l'aula de dos anys... este any... també d'experimental». Solo en el caso de los más pequeños parece que hay un intento de mantenerles al margen: «els alumnes de dos anys que dinaran a les 12.30 quan terminen de dinar estaran dormint... perquè són bebès que no han complit els dos anys». El resto se adaptará sin problemas o con algún arreglo menor, «però sí que és veritat que en infantil sí que ha d'haver un descans de 15 minuts perquè sinó no poden rendir i els altres... *pos* ja se vorà».

Destacamos el recurso a la *experimentalidad* como caballo de Troya de estas experiencias, ya que siempre se puede volver a la situación original si no funciona el experimento, al menos en teoría: «si la, la jornada continuada no ha funcionat i no hi ha hagut uns avanços que demana la... la normativa ho demana...i a més demana eh...la Conselleria ens avaluarà trimestralment... si no hi ha hagut avanços i no ha aprofitat se pot tornar a... se pot demanar que no, que no hi haja continua».

Más adelante la directora expresa ciertas reservas respecto a posibles consecuencias o efectos en el aprendizaje o la salud de los menores: «la meua opinió, després del pati ja costa... jo pense que a la una del migdia els xiquets estaran morts i cansats», «després del pati però sí que és veritat que a la millor les assignatures troncales, les instrumentals *pos* costarà... i hi ha molts estudis... jo sé que ells estan cansats... jo he preguntat a les escoles d'Alacant que porten la jornada continuada i sí que és veritat que per exemple els d'infantil a la una tenen de parar 15 minuts perquè no, no, no poden, no rendeixen».

Pero tampoco se puede obviar a quién se debe la dirección de un centro: «però... jo davant d'un claustre que ha votat de 27 membres, 24 sí i tres no...*pos* tinc de mira[r] lo que diu el claustre». Todo ello refrendado por el voto favorable de las familias que se benefician del doble horario de recogida: «lo que diuen els pares que han votat que sí... però els pares lo que miren *és* que entren a les nou i ixes a les cinc... no els demanes més perquè m'han dit: “ai què bé! *pos* aixina...” i altres m'han dit: “ui a les dos *és* obligatori... i ja no fa falta que vinga per la vesprada?” “no” “*pos* ja no tornarà, me ve molt bé perquè me'l puc [em] portar a fer altres activitats”».

Lo que sí que parece claro es que la renuncia a la tarde como período lectivo y la concentración en sesión única se convierte en una quimera incluso para quienes apoyan el cambio:

jo pense que deuen estar cansats... però bé... a lo millor els xiquets ens sorprenen... home se procurarà... quan fem l'horari ara... ara l'equip lectiu farà l'horari entre juliol i setembre... *pues* procurarem ficar totes les instrumentals si se pot, sempre les fiquem a primera hora del matí... perquè es quan més... també perquè hi ha estudis que diu[en] que a les nou de matí estan dormint i el nivell de sucre i tot això també... tampoc... però bé que se procura que se fiquen les instrumentals avanç de les 11.30 del matí i les altres, *pos* després... ja vorem... ja [ho] avaluarem...

Incluso desde la dirección de un centro que no ha optado por la continua los peros se ponen en la normativa que regula la oferta de extraescolares gratuita:

això ha de ser gent que ho tinga molt clar que la jornada continua és molt millor que la partida... jo no ho tinc clar... no defenc ni l'una ni l'altra eh? Ací en esta escola, per exemple, no ens ho hem plantejat lo de la jornada continua... per què? Perquè les condicions que han posat són inassumibles... això d'activitats gratuïtes totes les vesprades, per a tots els xiquets de l'escola... qui fa activitats gratuïtes que tinguen qualitat? Ningú, ningú... activitats gratuïtes i de qualitat... això existeix... qui fa gratuïtament coses de qualitat... jo perquè vinguen dos persones ací a

cuidar d'estos xiquets sense tindre cap especialització, sense tindre... només que voluntarietat... la voluntarietat té un preu i és que el tercer dia... desapareixeran... això és un tema complicat.

Por su parte el alumnado, al menos el de enseñanzas medias parece compartir el argumento de los beneficios de la compactación:

porque no es lo mismo levantarte una hora antes, hacer todas tus clases, llegar a casa, comer tranquilo, descansar un poco y tener toda la tarde para estudiar... O levantarte, ir a instituto, llegar a casa a comer porque te tienes que ir otra vez y eso, claro, si llegas a comer porque si nos encontramos con un caso de estos como los que decíamos antes de los distritos que eh... le toca irse a no sé dónde pues hay veces que ni siquiera les da tiempo a llegar a casa para comer.

El testimonio pone de manifiesto también la falta de infraestructura de comedores en la enseñanza secundaria y los costes en tiempos de acceso a los centros en el modelo de distritos amplios o único.

Pero la mirada más preocupante es la que observamos en voz de las madres y padres representantes en el consejo escolar. Nos confirma que los partidarios de la jornada continua han ganado el debate desde el momento en que los detractores aceptaron sus términos. Esto es, en el debate de la jornada no se discuten cuestiones sobre aprendizaje o la salud de los menores, y la única discusión posible es acerca de cómo se estructura ese tiempo de la tarde ahora liberado de clases: «por eso una de las... debates más complicados que ha habido este año ha sido el tema de la jornada continua porque nosotros considerábamos que la jornada continua va orientada a cerrar los centros cada vez antes, una experiencia que además se ha visto en otras comunidades autónomas» y que se ratificaría incluso desde FAMPAs:

FAMPA lo dijo desde el principio, no es que no queramos la continua, lo que no la queremos es sin que se garanticen condiciones para que el alumnado pueda quedarse... que la jornada continua no se convierta en un mecanismo de segregación indirecta de nuevo para las familias más desfavorecidas. Si a mí tú me garantizas que la escuela va a estar abierta hasta las cinco de la tarde con actividades gratuitas de calidad, yo no tengo ningún problema en que el profesorado acabe sus clases a las tres.

Es un tiempo además que ya no es responsabilidad de los docentes porque ellos ya han finalizado su jornada laboral a las 15.00 h, así que la pelota comienza

a rebotar del tejado de los ayuntamientos al de las AMPA y vuelta a la conselleria: «Pero claro, en otros países que esto no ha sido un conflicto, porque la Administración ha garantizado esas actividades», «Entonces yo [de] eso estoy encantada, de que el profesorado acabe su trabajo a las tres de la tarde, pero yo creo que se me garantice que a mí se me garantice que mis hijas van a seguir teniendo un espacio de socialización educativa en la escuela pues hasta... lo más posible», «Conselleria, por ejemplo, delegaba en el Ayuntamiento la... la posibilidad de que se hicieran actividades por la tarde, o sea que se hiciera jornada continua, pero que el Ayuntamiento se encargara de abrir el centro por la tarde. Claro el Ayuntamiento le ha dicho que [...] no tenían ni capacidad ni dinero para asumir pues que las escuelas permanecieran abiertas por la tarde. Con lo cual ha quedado la pelota en manos de las AMPA. Si la AMPA puede, la... organiza actividades. ¿Qué no puedo? Pues se cierra». Y con este ir y venir se sepulta definitivamente el debate del bienestar del menor, el único que tendría legitimidad suficiente para estructurar el horario escolar.

Hay una excepción en la voz que mantiene todavía una enmienda al cambio por cuestiones pedagógicas: «que m'estàs dient que el xiquet pot descansar fins a les 3 i quan arriba [a] les 3 està fet pols i no sap res... i a la una sí, a la una sí... jo ho dubte, eh... si a les 12 tots sabem que estan cansats...». Pero es, claramente, la excepción que confirma la regla.

Aquí además se produce lo que se ha venido en llamar el síndrome de Estocolmo de los padres respecto de las demandas del profesorado, que no lo olvidemos, son los guardianes de sus hijos y, más aún, los que les darán la llave de la vía meritocrática: «Centros que querían defender la jornada única y entonces apoyaban esa defensa ante el hecho [de que] el profesorado quiere reciclarse, el profesorado quiere tiempo para acudir a cursos, acudir no sé qué, acudir a no sé cuántos, y yo entonces estaba de presidenta ese centro y decir: "No hay ningún problema"».

De tal manera que muchas veces más que en el fondo, la tensión se muestra en las formas: «jo potser que tinga clar que tu tens uns interessos particulars, però tu a l'altra mama i a l'altre papa que has anat, que no t'ha vist mai a les nou menys quart del matí en el carrer perquè sempre esteu dins, si esteu ja... que estàs fent donant-li paperetes... i dient-li lo que ha de votar el dia de les eleccions... de les votacions... em pareix fortíssim».

Por su parte el representante en el Consejo Escolar Municipal de la organización sindical más representativa, se muestra abiertamente en contra de la jornada continuada: «estoy en contra de la jornada única... sobre todo en los sectores de edades más bajas educativos...», «...creo que para los niños y las

niñas es una jornada agotadora... sobre todo en las edades... eh... menores... el colegio tiene que ser también un centro al que ellos quieran ir... tú no puedes meter a un niño... incluso en secundaria desde las 8 de la mañana hasta las dos de la tarde dándoles clase» o «vamos, la jornada continuada me parece de verdad caótico... por el alumnado... me parece que los niños no tienen por qué recibir constantemente en un período tan largo información, información, educación, educación... hay que conjugar ambos aspectos... mi sindicato está en contra de la jornada continuada. A mí me parece que no, que no es bueno... y nadie me ha demostrado lo contrario, nadie me ha demostrado lo contrario». Además, las pausas deben obedecer a criterios pedagógicos: «descanso porque es bueno pedagógicamente... un período de descanso eh...».

Aunque también rompe una lanza por el profesorado en tanto que no son los únicos docentes que la piden o que la tienen: «son los profesores los únicos que quieren la jornada continuada, un profesor de secundaria puede tener las tardes libres... eh... el de primaria no...», como se observa, es en el agravio comparativo con otros cuerpos de profesores donde la demanda coge más fuerza entre el colectivo de maestros.

Por su parte, los representantes sindicales de la concertada no solo parecen abrazar el modelo de jornada continua, al menos como anhelo, sino que además dan un paso más en la medida que le dan la vuelta a la tortilla y ahora son la gran cantidad de extraescolares las que justifican que se comprima la jornada en sesión reducida o continua:

soc conscient que fer una jornada reduïda... perdó, una jornada intensiva per a moltes famílies pot ser un tant problemàtic sempre que no es done cobertura... una cobertura plena a poder mantindre els fills i [les] filles en el centre educatiu per simplement... vamos per motius laborals del pare i la mare... *entonces* jo considere que seria molt interessant a títol personal... considere que seria molt interessant una jornada intensiva perquè crec que la realitat escolar és que hi ha un número enorme de xiquets i xiquetes que fan activitats extraescolars [...] aixina que si la jornada fora intensiva, ja acabarien els xiquets a una determinada hora encara els quedaria un marge de dia important per a fer eixes possibles activitats extraescolars, fer els deures etcètera, no? tindré unes hores d'oci... per tant jo personalment pense que... eh... afavorix el... el... l'estructura de funcionament dels xiquets diàriament el que disfrutaren de jornada intensiva...

Lo que sí que deja claro, a pesar de que la justificación sea que hace falta tiempo para las extraescolares, es que la decisión ha de recaer en el profesorado «és a dir, el dia a dia de l'educació en el centre mateix, per lo tant el professorat

del centre seria... jo crec que un sector dins del centre que el seu pronunciament deuria tindre una consideració important...» o «Però per una altra banda, jo pense que és una cosa on el professorat de cada centre deuria tindre l'opinió del professorat de cada centre, deuria ser relevant alhora de prendre decisions en esta matèria» como si no lo fuese en el modelo implantado.

3. CONCLUSIONES

1. La escasa evidencia científica apunta a que la jornada continua es peor y más perjudicial para el alumnado que la partida. El talón de Aquiles es la falta de más estudios confirmatorios, pero en ningún caso se han presentado estudios contradictorios.
2. La Administración educativa valenciana promueve un cambio de organización horaria por la puerta de atrás, esto es, escudándose en una autonomía de los centros que ella misma otorga en los temas y bajo las condiciones que estima oportuno, y planteándolo como un modelo experimental del que luego no rinde cuentas.
3. Paradójicamente, el colectivo más reticente si se tiene en cuenta el interés del menor, al menos en lo discursivo, viene del colectivo de directores de centros públicos y de sindicatos. Tanto las familias como el alumnado o el profesorado de la concertada han comprado mayoritariamente el argumento de que las horas lectivas pueden ser compactadas en horario *matinal* sin perjuicio para el alumnado siempre que se encuentre un «arreglo» para las tardes.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Cebolla-Boado, H.; Radl, J., y Salazar, L. (2014). Aprendizaje y ciclo vital. La desigualdad de oportunidades desde la educación preescolar hasta la edad adulta. Fundación La Caixa.
- Gromada y Shewbridge (2016). Student Learning Time A Literature Review, OECD Education Working Papers, No. 127, OECD Publishing.
- Hospido, L.; Crespo, L.; Fernández, M., y Montalbán, J. (2019). ¿Qué sabemos sobre el efecto del tipo de jornada escolar sobre el rendimiento educativo? En *Indicadores comentados sobre el estado del sistema educativo español*. Fundación Europea Sociedad y Educación.

Rodríguez-Victoriano, J. M.; Martínez Junquero, L., y de Madaria Escudero, B. (eds.) (2023). La reproducción de las desigualdades sociales en el sistema educativo. El mapa escolar de Valencia: Políticas de zonificación, libertad de elección y segregación escolar. Universitat de València.

Transformacions i disputes al voltant del patrimoni col·lectiu

Claus des de la docència, la recerca i la transferència
en antropologia social a la Facultat de Ciències Socials

*Teresa Vicente Rabanaque, Albert Moncusí-Ferré
i Beatriz Santamarina Campos*
Departament de Sociologia i Antropologia Social

1. INTRODUCCIÓ

Fa poc més de vint-i-cinc anys, impulsada per l'antiga Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, aterrava a la Universitat de València la Diplomatura de Turisme. La seua concepció va ser multidisciplinària i va donar cabuda a l'antropologia social i cultural gràcies a la matèria de patrimoni cultural. L'assignatura, de caràcter troncal, va ser impartida per primera vegada en el curs acadèmic 1998-1999. Més tard, amb l'arribada del Grau en Turisme i del doble Grau en Turisme i Administració i Direcció d'Empreses, se'n va reajustar el contingut i se'n van reduir les hores lectives. En formació de postgrau, durant els cursos 2007-2008 i 2008-2009, també es va impartir una matèria de patrimoni, amb contingut antropològic, al Màster universitari en Direcció i Planificació del Turisme; una formació que tot seguit va desaparèixer. El valor del coneixement antropològic del patrimoni cultural va ser, doncs, reconegut inicialment de manera matisada pel que es pot interpretar com un pas lògic en un context d'imposició d'una visió instrumental i mercantilista del patrimoni. Més recentment, el 2009, arrencava a la Facultat de Ciències Socials el Màster oficial en Gestió Cultural amb un mòdul optatiu dedicat al patrimoni etnològic i la cultura popular.

En aquests anys, el professorat de l'Àrea d'Antropologia Social i Cultural de la Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València ha dut a les aules els grans canvis en la visió i en la concepció patrimonial, sobre els quals ha estat co-

neixedora tant en la recerca com en la transferència. En aquest temps, l'anomenat patrimoni cultural ha donat cabuda al denominat patrimoni immaterial avalat per l'Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura (UNESCO). Aquesta institució ha plasmat especialment el seu rol com a legitimadora dels processos patrimonials amb la confecció de dues llistes separades: el Patrimoni Mundial (patrimoni cultural i natural) i el Patrimoni Cultural de la Humanitat (patrimoni intangible). Així, en la *Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural*, aprovada a París el 1972, es reconeixia que alguns llocs de la terra posseïen «un valor universal excepcional» i que, per això, havien de formar part del patrimoni comú de la humanitat, a través de la llista de Patrimoni Mundial (PM). Res es deia d'altres formes patrimonials. Més de trenta anys després, el 2003, la institució celebrava la Convenció sobre la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial, que representava un gir dràstic en les seues polítiques en reconèixer els béns immaterials a través de la llista de Patrimoni Cultural de la Humanitat (PCI). Aquest canvi té una importància enorme.

Amb la seua especialització en l'àmbit dels processos de patrimonialització, la UNESCO juga un paper ideològic fonamental (Meskell i Brumann, 2015). La definició dels béns i les categories patrimonials, la seua tipificació i la seua sistematització, està regida per una maquinària que podem anomenar *unesquiana*. Els seus dictàmens i oblits configuren una realitat patrimonial emparada per la majoria dels països, no exempta de crítiques. El panorama és senzill: hi ha països amb el suport de la institució que compten amb un ampli PM o PCI, mentre altres són ignorats sense cap reconeixement. L'oportuna configuració de l'organisme, constituïda per Estats membres, manifesta les diferents posicions hegemòniques (Meskell *et al.*, 2015).

La instauració de les llistes va desembocar en una competició entre països per aconseguir la marca UNESCO, en el context de l'expansió del turisme o de l'anomenada «democratització del turisme». El 2006, amb la posada en marxa de la llista de PCI, s'iniciava una nova pugna. En el seu origen estava present la necessitat d'equilibrar la balança en l'atles del Patrimoni Mundial (PM), molt mediat per l'eurocentrisme o l'occidentalisme (Labadi, 2007). La UNESCO, amb el PCI, pretenia en bona part remeiar l'absència d'allò immaterial i la distribució global asimètrica patrimonial, i dibuixar, així, noves polítiques geopatrimonials (Frey, *et al.*, 2013; Santamarina, 2013). Tampoc és sobrer subratllar que la normalització dels referents immaterials va coincidir en el temps amb el desenvolupament del que Haskel i Westlake (2017) van anomenar «capitalisme sense capital», que consisteix en una orientació del sistema econòmic hegemònic envers els actius

intangibles. En suma, l'arribada del PM, amb el desplegament del turisme, i més tard del PCI, amb l'economia dels intangibles, va segellar la unió entre patrimoni i turisme. El resultat ha sigut el creixement exponencial dels processos d'activació patrimonial en les versions —material, immaterial i natural— que configuren avui les categories *unesquianes*.

L'antropologia social té una llarga trajectòria de recerca en el camp patrimonial, sobretot amb la institucionalització del patrimoni immaterial com un conjunt que arreplega béns anteriorment inclosos en categories com folklore, cultura popular o patrimoni etnològic. Tot i la importància que han pres aquests elements en els darrers temps, preval una concepció reduccionista del patrimoni cultural que reforça el valor innat d'elements de l'alta cultura i que presenta «béns culturals» com a independents d'un patrimoni «natural». Aquesta dissociació, juntament amb la diferenciació entre material/immaterial o tangible/intangible, s'ha consolidat en bona mesura arran del paper de la UNESCO en la legitimació del règim patrimonial avui hegemònic, que inclou tres formes (material, immaterial i natural). En coherència amb la mirada holística que caracteritza l'antropologia social, en aquest text optem per no fer classificacions, sempre jeràrquiques, i el denominarem «patrimoni col·lectiu», de manera inclusiva i globalitzant.

En aquest capítol, darrere d'aquesta introducció, en primer lloc, atendrem a com hem assistit a una transformació en el patrimoni col·lectiu que ha derivat en una definició neoliberal del patrimoni que l'ha encapsulat en la marca UNESCO. En segon lloc, ens acostarem a l'estreta vinculació entre patrimoni col·lectiu i turisme, repassarem les múltiples tensions, les disputes i les controvèrsies actuals al voltant de les activacions patrimonials. En tercer lloc, exposarem la manera de plantejar la matèria des de la nostra disciplina. Un apunt sobre recerca i transferència donarà peu a les conclusions.

2. MARCA UNESCO: DEL PATRIMONI IDENTITARI A SUCUMBIR AL MERCAT

El 1972 la UNESCO formulava la seua pròpia interpretació de la globalització, amb la *Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural*. En el seu preàmbul, el text incorporava un canvi fonamental en la manera de presentar el patrimoni col·lectiu, en admetre com a entitat pròpia un «patrimoni mundial de la humanitat». La definició del segle XIX de patrimoni col·lectiu mutava el seu subjecte i el seu espai, de manera que començava a caminar un patrimoni

global, com a mínim, paradoxal. El subjecte portador n'era un ens abstracte (la humanitat) i l'espai s'esborrava desterritorialitzant-se. L'esquelet identitari de les formes patrimonials vuitcentistes es fracturava i apareixia una cosmocultura articulada en una enunciació complexa pel seu caràcter universalista i per la seua jerarquització implícita. La nova producció metacultural (Kirschenblatt-Gimblett, 2004) va pivotar sobre el perill de no preservar, de manera conjunta, un PM considerat, des d'aleshores, de tota la «humanitat». Les crítiques no trigaren a arribar per la seua pretensió d'establir valors universals, béns públics globals i portadors mundials (Herzfeld, 2004; Palumbo, 2010). Censures al marge, volem subratllar, davant del nostre interès amb el vincle amb el turisme, com les llistes van perdre el seu significat inicial de protegir el patrimoni col·lectiu «en benefici de la humanitat». Avui la conservació, protecció o salvaguarda semblen el menys important, al temps que entren en joc diversos capitals en les declaratòries (Ashworth i Van Der, 2006; Merckell, 2015).

La convenció del 72 suposà una transformació clau en les polítiques econòmiques geopatrimonials perquè amb ella apareix la marca *World Heritage*. Lai i Ooi (2015) assenyalen l'impacte del segell PM en els territoris, en ser reconeguts i valorats per la insígnia, i Fyall i Rakic (2006) parlen del seu efecte imant. Efectivament, amb el PM es donava pas a la mercantilització dels béns, de manera que naixia una marca potent reforçada per la UNESCO a través de l'ús prolífic de qualificatius (únic, valor universal, etc.) per a remarcar la seua grandària, donant entrada al turisme i a l'explosió patrimonial (Grätzer, *et al.*, 2015; Santamarina, 2023). I ho feia coincidint amb l'expansió, ja imparabile, del sector turístic. En els anys setanta del segle XX, apareixerà el turisme de masses propi de les societats de consum; i aquest turisme es construirà tant com un dret com un negoci (Bertoncello, 2002; Duterme, 2008; Soneiro, 1991). En les dècades següents, les sol·licituds de destins culturals donaren lloc a l'anomenat turisme cultural. En aquest procés, la marca UNESCO esdevindrà una crida llaminera per a impulsar nous espais turístics (Hall i Piggin, 2003; Espeso, 2019; Ryan i Silvano, 2011).

Després de l'arribada del PCI el 2003, hem assistit a un creixement de les candidatures de béns immaterials patrimoni de la humanitat. L'emergència del tercer esperit del capitalisme (Boltanski i Chiapello, 2002) ha provocat una creixent sol·licitud de la marca patrimonial i dels béns intangibles, fet que s'ha traduït, per un costat, en una bombolla patrimonial (Bendix, 2009) i, per un altre costat, en una carrera globalitzada per entrar en els circuits privilegiats del mercat patrimonial. El capitalisme postfordista i la filosofia neoliberal han situat allò immaterial en el centre de les polítiques (Del Mármol i Santamarina, 2019). El

valor material ha anat desapareixent en favor del que s'ha definit com immaterial i que s'ha erigit ara en un instrument fonamental del sistema, articulat envers. Així, les polítiques de la UNESCO lliguen amb el mercat.

3. PATRIMONI I TURISME: UNA RELACIÓ CLAU, DUTA A LES AULES

La indústria turística ha superat totes les previsions després de l'aturada provocada per la COVID-19. Actualment, el turisme cultural és el que més beneficis genera dins d'un sector turístic en què el patrimoni és un important actiu (Espeso, 2019). L'expansió del turisme i l'obsessió pel PM i, després pel PCI, han anat en paral·lel (Korstanje, 2019). Encara que no hi ha acord sobre l'impacte directe de la marca UNESCO en l'augment del turisme, la idea mateixa de la seua relació afegeix directament valor al lloc (Grätzer *et al.*, 2015; Hall i Pigginn, 2003). El segell UNESCO té conseqüències. Ja d'entrada s'ha d'assumir que l'experiència universalista es basa en un desenvolupament econòmic fonamentat en el turisme (Benhamou, 2010). En els últims anys, el patrimoni col·lectiu i el turisme han experimentat una espectacular transformació. Les activacions han proliferat en totes les esferes locals, nacionals i internacionals, i les seues regulacions s'han vist transformades. Les administracions han fomentat plans patrimonials buscant el seu ressò mediàtic per a entrar en els circuits turístics (Ryan i Silvanto, 2011). L'anhelada «distinció» ha afermat la tasca de la UNESCO com a sustentadora del règim patrimonial hegemònic. Hui, el patrimoni col·lectiu és utilitzat per entrar al mercat global turístic i per a ascendir-hi posicions a través de la marca UNESCO. El consum basat en allò autèntic, cada vegada més demandat (Jiménez-Esquinas i Sánchez-Carretero, 2018; Santamarina i Moncusí, 2015) ha pres forma gràcies al màrqueting patrimonial. Una pràctica que està desenvolupant-se des que, el 72, irrompé en l'agenda política. L'èxit del patrimoni col·lectiu passa per transformar-lo en una font d'ingressos, tot un perill en clau de mercantilització. Les primeres advertències sobre el risc del binomi patrimoni/turisme maridat sobre el capital econòmic de grans empreses i Estats va encendre totes les alarmes. A més, les greus petjades en els sistemes i la gestió *unesquiana* del PM i PCI han alertat sobre la seua paradoxa (Cochrane i Tapper, 2006; Ruiz i Pulido, 2015). La UNESCO declara per a conservar o salvaguardar i, sovint, la declaració porta a la desprotecció davant l'allau de turistes.

Tot plegat constitueix l'eix principal de debat amb l'estudiantat tant del Grau de Turisme i doble Grau de Turisme i Administració i Direcció d'Empreses, com

del Màster oficial en Gestió Cultural. En ambdós casos, resulta molt clarificadora una pràctica consistent a fer una foto imaginària del referent cultural que consideren que representa millor el patrimoni col·lectiu. La posada en comú posterior de les seues seleccions és il·lustrativa de la percepció que impera en l'estudiantat. En aquest sentit, no sorprèn que els resultats, any rere any, segueixen la línia d'un procés històric i sociocultural que, com hem vist, ha privilegiat el reconeixement del patrimoni cultural. L'elecció de béns materials i, principalment, sota la categoria del monument historicoartístic, és majoritària entre l'alumnat de grau. En canvi, varia significativament en l'assignatura del màster, Investigació, gestió i difusió de la patrimonialització etnològica i la cultura popular. Aquesta diferència té a veure amb el fet que la dinàmica, en aquest cas, es desenvolupa després d'unes sessions introductòries, però també hi juga un paper important el perfil d'un estudiantat molt divers quant a la formació prèvia de grau i que, en alguns casos, compta amb formació o experiència prèvia en la gestió de projectes de patrimoni immaterial.

Tant en el grau com en el postgrau, se suscita una reflexió sobre l'ampliació conceptual i legislativa des del patrimoni cultural-natural cap a l'immaterial. Aquest recorregut permet comprendre la idoneïtat d'assumir la nomenclatura de patrimoni col·lectiu, articulada en una mirada integradora i holística que pretén superar les limitacions associades a les classificacions anteriors. En el curs de grau, molt més extens en crèdits, es desenvolupa un treball especialment detallat. Per assolir els objectius teòrics al voltant del procés de construcció i reproducció patrimonial, així com de la demanda creixent de turisme cultural, s'ha desenvolupat un acurat programa de pràctiques. Mitjançant diversos recursos (bibliogràfics, audiovisuals...) i tècniques d'investigació (com l'observació participant), l'estudiantat analitza la realitat actual del binomi turisme-patrimoni des d'un model pedagògic cooperatiu, basat en la configuració d'equips de treball, i des d'una visió crítica que ressitua el focus en el dinamisme inherent als processos socioculturals. Tot plegat suscita reflexions sobre els conflictes derivats de la interrelació d'agents i interessos que intervenen en el procés patrimonial des de lògiques i posicions de poder desiguals. En relació amb aquests desequilibris, i des de la nostra consideració, mereix especial atenció la pràctica en què indaguen en les diferents tipologies de béns declarats per la UNESCO, arreplegats en les categories de Patrimoni Mundial –que inclouen béns culturals, naturals i mixtos– i la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat. Després de buidar les dades de cadascuna d'aquestes llistes i de sintetitzar-les gràficament, fan una anàlisi quantitativa (atenent al nom de

resultats per continents i, dins d'aquests, dels principals països beneficiats amb les nomenclatures *unesquianes*) i qualitativa (basada en la descripció, comparació i interpretació de les dades anteriors). La combinació de metodologies permet que s'adonen de les asimetries que han generat aquests segells globalitzadors (en clau mundial o de la humanitat, que en aquest cas ja hem assenyalat que no poden entendre's com a sinònims). L'acumulació d'actius patrimonials dibuixa un mapa global amb zones sobrepatriomonalitzades i infrapatriomonalitzades que ens parlen, en darrera instància, dels desequilibris d'un Nord i Sud Globals (Vicente, Calero i Santamarina, en premsa). En el context de radicalització de la modernitat, d'un món globalitzat i neoliberal (Boltanski i Chiapello, 2002) en què assistim a un consum patrimonial sense precedents, les llistes *unesquianes* confirmen les diferències polítiques, econòmiques i socioculturals que privilegien un «mapa de l'excel·lència» (Santamarina, 2013) des d'una perspectiva eurocèntrica.

La simultaneïtat de patrimonis globals i locals, reflectida sota el neologisme d'allò *glocal*, es tracta a classe a partir de l'anàlisi de notícies, entrevistes, articles d'investigació o projeccions documentals per a comprendre la seua repercussió en el turisme i en la ciutadania, analitzant fenòmens de plena actualitat com la massificació turística, les transformacions en els usos i funcions dels barris, la gentrificació urbana com a conseqüència de l'especulació immobiliària, o les diferents estratègies de resistència. Enfront de la mirada clàssica cap a la conservació i difusió d'un patrimoni monumental, s'aprofundeix en els impactes que comporta la pèrdua de valors immaterials lligats a la identitat, de les formes de vida i sociabilitat o del teixit associatiu d'un territori.

En el cas del màster, aquesta visió dinàmica i processual es plasma en el mateix nom de la matèria ja que, en lloc de referir-se a «patrimoni» es refereix a «patrimonialització». Els continguts teòrics es completen amb la programació de seminaris que compten amb la intervenció d'especialistes i amb rutes patrimonials i turístiques, en què es coneixen processos de participació aplicats a l'àmbit patrimonial. A més, l'estudiantat s'aproxima a l'experiència directa respecte a la preparació i presentació de candidatures a la UNESCO, com és el cas de l'expedient de declaració de les Falles com a Patrimoni Immaterial de la Humanitat. Els vuit anys de distància que separen la concessió d'aquest reconeixement, que va arribar el 2016, permeten fer balanç de les conseqüències d'aquesta declaració, dels compromisos assumits i de les obligacions que requereix el seu manteniment.

4. CONCLOEM I SEGUIM: RECERCA I TRANSFERÈNCIA

Volem cloure aquest text començant amb un breu apunt sobre la recerca i la transferència que, en matèria de patrimonialització, s'ha desenvolupat a la nostra Facultat, amb tres components: la implicació de diversos actors, en la docència; els projectes d'investigació, i la col·laboració amb l'Administració. Sobre el primer, el coneixement sobre el patrimoni, amb l'enfocament crític ací plasmat, no és només fruit d'un desvetllament al si de l'acadèmia. Actors socials d'institucions i de la societat civil tenen un paper significatiu a les nostres aules. El Centre d'Estudis Fallers, el Museu de la Festa d'Algemesí, el Museu Faller i, sobretot, l'Etno (Museu Valencià d'Etnologia) i especialistes com Tono Herrero o Josep Vicent Frechina han compartit amb l'estudiantat la seua experiència i la seua visió sobre els processos de patrimonialització.

Quant als projectes d'investigació, hem compartit socialment una mirada que va del patrimoni cultural com a etiqueta prefigurada per a la venda, a la patrimonialització com a procés assumit col·lectivament que posa sobre la taula aspectes de la vida compartida, des de l'assumpció del valor que en suposa la selecció. La posada en marxa de l'Arxiu de la Memòria Oral Valenciana. Museu de la Paraula (treballant amb l'equip del Museu Valencià d'Etnologia), les recerques sobre els usos de la Plaça de Bous de València («La Plaça de València»), sobre els usos i sistemes de pesca local en l'Albufera («Pescar en la memòria»), sobre els coneixements a la serra Calderona («Cobijarse en la Tierra y la Montaña»), i els projectes I+D Metròpolis Glocalizadas. El Caso de València (dirigit per Josepa Cucó) i GOBERPARK (dirigit per Beatriz Santamarina), la participació al projecte Diversitours o la redacció de l'informe inicial per a la proposta de declaració de l'apicultura com patrimoni immaterial plasmen un esforç per impregnar el camp de coneixement i intervenció de l'anomenat «patrimoni cultural» d'una mirada oberta a la pluralitat de significats i de referents, que interroga la societat valenciana sobre el seu passat, present i futur, a través dels usos, pràctiques, coneixements, creences i valors d'una pluralitat d'actors. Es tracta de contribuir al fet que el patrimoni, lluny de ser construït i valorat com una mercaderia, puga ser-ho com un conjunt de béns compartit i construït col·lectivament pel seu valor d'ús, en transformació. L'organització de jornades i congressos (en especial, en col·laboració amb el Museu Valencià d'Etnologia i amb l'Associació Valenciana d'Antropologia) ha fet d'aquesta transferència una labor coral.

Finalment, la consolidació institucional del patrimoni com a camp de polítiques ha comportat la definició d'un marc legislatiu que ha atorgat a la Universitat un

paper clau. En particular, la Llei 4/1998 de juny, de patrimoni cultural valencià la defineix com un òrgan consultiu, una atribució que s'ha mantingut en les seues posteriors modificacions. Així, professionals de l'antropologia de la Universitat de València hem respost a la petició de fer informes per a declaracions de bé d'interès cultural immaterial, incorporant-hi la visió crítica que caracteritza el nostre enfocament, i estem presents en la Comissió Tècnica per a l'Estudi i Inventari del Patrimoni Immaterial per a funcions assessores i consultives.¹ Si, per un costat, ens han demanat la certificació de processos que es desenvolupen en el marc d'una definició hegemònica de patrimoni, per un altre costat, els nostres informes han apel·lat al reconeixement necessari de la pluralitat d'actors i a la consideració de les pràctiques patrimonialitzades en un context més ampli.

En definitiva, en aquests vint-i-cinc anys, els que signem aquest text, junt amb altres col·legues, hem anat entrelligant la docència, la recerca i la transferència, com a formes de contribuir al reconeixement social de la patrimonialització com un procés que obri la porta a incidir en un futur no bastit sobre la mercantilització de vestigis idealitzats del passat, sinó sobre la reflexió crítica del que suposa la selecció plural de béns, per a un futur sostenible.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Ashworth, Gregory John, i Bart JM van der Aa. (2006). «Strategy and policy for the world heritage convention: goals, practices and future solutions». En Anna Leask i Alan Fyall (eds.), *Managing world heritage sites*, 147-158. Elsevier, <<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.02.003>>.
- Bendix, Regina F. (2009). «Heritage between Economy and Politics: An Assessment from the Perspective of Cultural Anthropology». En Laurajane Smith i Natsuko Akagawa (eds.), *Intangible Heritage*, 253-269. Routledge, <<https://doi.org/10.1177/1461444812469598>>.
- Benhamou, Françoise (2010). «L'inscription au patrimoine mondial de l'humanité». *Revue Tiers Monde* (2): 113-130, <<https://doi.org/10.3917/rtm.202.0113>>.

¹ Ordre 19/2016, d'1 de juny, de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, per la qual es constitueix una comissió tècnica per a l'estudi i inventari del patrimoni immaterial (DOGV 7800, 08.06.2016).

- Bertoncello, Rodolfo (2002). Turismo y territorio. Otras prácticas, otras miradas. *Aportes y transferencias*, 6(2): 29-50.
- Boltanski, Luc, i Chiapello, Ève (2002). *El nuevo espíritu del capitalismo*. Akal.
- Cochrane, Janet, i Tapper, Richard (2006). Tourism's contribution to World Heritage Site management. *Managing world heritage sites*, 97-109.
- Del Mármol, Camila, i Santamarina, Beatriz (2019). Seeking authenticity: Heritage and value within the intangible economy. *Journal of Mediterranean Studies*, 28(2): 117-132.
- Duterte, Bernard (2008). «Expansión del turismo internacional: ganadores y perdedores». *Turismo, identidades y exclusión* 8, 11.
- Espeso-Molinero, Pilar (2019). Tendencias del turismo cultural. *Pasos. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 17(6), 1101-1112, <<http://riull.ull.es/xmlui/handle/915/17838>>.
- Frey, Bruno; Pamini, Paolo, i Steiner, Lasse (2013). «Explaining the World Heritage List: an empirical study». *International Review of Economics*, 60(1), 1-19, <<http://dx.doi.org/10.1007/s12232-013-0174-4>>.
- Fyall, Alan, i Rakic, Tijana (2006). The future market for World Heritage sites. En Anna Leask i Alan Fyall (eds.), *Managing world heritage sites* 159-175. Routledge, <<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.02.003>>.
- Grätzer, Matus; Rengard, Martin, i Terlouw, Frank (2015). *The World Heritage as a Brand: Case study of World Heritage brand usage by sites and their stakeholders in context of Sweden and Denmark*. Disponible en: <<http://www.divaportal.org/smash/get/diva2:821916/FULLTEXT01.pdf>>.
- Hall, Michael, i Piggin, Rachel (2003). World Heritage sites: managing the brand. En Alan Fyall i Brian Garrod (eds.), *Managing visitor attractions: New directions*, 203-219. Routledge.
- Herzfeld, Michael (2004). *The Body Impolitic: Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value*. University of Chicago Press.
- Jiménez-Esquinas, Guadalupe, i Sánchez-Carretero, Cristina (2018). Who owns the name of a place? On place branding and logics in two villages in Galicia, Spain. *Tourist Studies*, 18(1), 3-20, <<https://doi.org/10.1177/1468797617694728>>.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara (2004). Intangible Heritage as a Metacultural Production. *Museum International*, 56(1-2): 52-65, <<https://doi.org/10.1111/j.1350-0775.2004.00458.x>>.
- Korstanje, Maximiliano E. (2019). Lo no-patrimoniable es invisible a la vista: la obsesión moderna por el Patrimonio Turístico. *El periplo sustentable*, 36: 432-446.

- Labadi, Sophia (2007). Representations of the nation and cultural diversity in discourses on World Heritage. *Journal of Social Archaeology*, 7(2): 147-170, <<https://doi.org/10.1177/1469605307077466>>.
- Lai, Shevren, i Ooi, Can-Seng (2015). Branded as a World Heritage city: The politics afterwards. *Place Branding and Public Diplomacy*, 11(4): 276-292, <<https://doi.org/10.1057/pb.2015.12>>.
- Meskeell, Lynn, i Brumann, Christoph (2015). UNESCO and new world orders. En Lynn Meskeell i Christoph Brumann (eds.), *Global Heritage: A Reader*, 22-42. John Wiley i Sons.
- Meskeell, Lynn, Claudia Liuzza, Enrico Bertacchini i Donatella Saccone (2015). Multilateralism and UNESCO World Heritage: decision-making, States Parties and political processes. *International Journal of heritage studies*, 21(5): 423-440, <<https://doi.org/10.1080/13527258.2014.945614>>.
- Palumbo, Berardino (2010) Sistemi tassonomici dell'immaginario globale. Prime ipotesi di ricerca a partire dal caso UNESCO. *Meridiana* 68: 37-72.
- Ruiz Lanuza, Agustín i Pulido Fernández, Juan Ignacio (2015). El impacto del turismo en los Sitios Patrimonio de la Humanidad. Una revisión de las publicaciones científicas de la base de datos Scopus. *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 13(5).
- Ryan, Jason, i Silvanto, Sari (2011). A brand for all the nations: The development of the World Heritage Brand in emerging markets. *Marketing Intelligence i Planning*, 29(3), 305-318, <<https://doi.org/10.1108/02634501111129266>>.
- Santamarina, Beatriz (2013). Los mapas geopolíticos de la UNESCO: entre la distinción y la diferencia están las asimetrías. *Revista de Antropología Social* 22: 263-286, <https://doi.org/10.5209/rev_RASO.2013.v22.43191>.
- Santamarina, Beatriz (2023). The Global Competition of the Intangible. UNESCO as a Producer of Heritage Brands. *Heritage i Society*, 16(3), 251-270.
- Santamarina, Beatriz i Albert Moncusí (2015). El mercado de la autenticidad: las nuevas ficciones patrimoniales. *Revista de Occidente* 440-441: 93-112.
- Soneiro, Javier (1991). *Aproximación a la geografía del turismo*. Síntesis.
- Vicente Rabanaque, Teresa; Calero Valverde, Ángela, i Santamarina Campos, Beatriz (en premsa). El patrimonio de la UNESCO como catalizador de desigualdades: un análisis desde los ODS. En Marisa Vázquez de Agredos i Sergio Maruenda (coords.), *Sostenibilidad curricular en arte y humanidades. Las universidades como motor de cambio ecosocial: sostenibilidad curricular 2023*. Tirant lo Blanch.

Trabajo social en la Universitat de València

Pasado, presente y futuro*

José Vicente Pérez-Cosín y María Amparo Martí Trotonda
Departament de Treball Social i Serveis Socials

1. INTRODUCCIÓN

Con objeto de contribuir al conocimiento académico en particular y a la divulgación hacia la sociedad sobre la evolución del trabajo social y los servicios sociales hemos querido aportar nuestro grano de arena para ayudar a transferir el conocimiento de nuestra disciplina con más de cien años de historia.

Tratamos la posición que ha representado el trabajo social en la sociedad de los siglos XX y XXI, desde su ámbito internacional hasta acercarnos a la realidad española y poniendo el foco en nuestra Universidad. Queremos poner en evidencia la evolución creciente de nuestra área de conocimiento desde su aprobación en España, su posterior incorporación a las universidades y su crecimiento en la Universitat de València. Destacaremos el origen, su evolución en los últimos cuarenta años, el impacto que nuestra área tiene actualmente en el contexto nacional, los logros conseguidos y las perspectivas de futuro.

La disciplina del trabajo social inicia su andadura en el ámbito académico internacional a principios del siglo XX en la New York University (Moix, 1991). Desde su inicio como área académica ha tenido dos tradiciones mayoritarias: la tradición americana (la anglófona preponderante y la latina minoritaria) y la tradición europea (la francesa con vocación profesional y la alemana con vocación académica). La evolución del trabajo social en España, se dividió entre la tradición latinoamericana de la *reconceptualización* y la tradición europea de

* Este documento se realiza en homenaje a nuestra mentora, compañera y amiga Dra. Rosario Alonso, cuyo compromiso con nuestra disciplina superó lo estrictamente profesional y nos llevó a compartir muchas de las palabras que aquí se leen.

origen francófono. En la década de los sesenta, tiene su origen la formación de las trabajadoras sociales españolas, la disciplina destacaba por una clara vocación de servicio y de ayuda social, sin pretensiones académicas. Pero en los últimos cuarenta años, coincidiendo con el reconocimiento del título universitario oficial y sobre todo desde la publicación del libro blanco por parte del Ministerio de Educación (ANECA, 2005), el trabajo social en la vida académica ha tenido un impacto creciente. Destacando el incremento de las líneas de investigación, la presencia de investigadores de alto nivel académico y la relevancia notable del área del trabajo social y los servicios sociales de nuestra Universidad en el ámbito nacional.

Los logros del área de conocimiento del trabajo social de la Universitat de València son muchos: van desde su origen en una escuela universitaria adscrita; su posterior conversión en una sección departamental dentro del Departamento de Sociología y Antropología Social; la posterior creación de un Departamento de Trabajo Social y Servicios Sociales, para finalizar consensuando el interés común de dos escuelas universitarias que confluirían en la formación de la actual Facultad de Ciencias Sociales.

Las perspectivas de futuro del área del trabajo social en la Universitat de València son muy positivas no solo por los logros conseguidos hasta hoy, sino por la calidad de la formación impartida y sobre todo por el incremento de su capacidad de investigación (Garcés, 2017). Merced al relevo generacional que se ha ido gestando desde hace más de dos décadas, su personal docente e investigador ha conseguido una plantilla estable con 42 investigadoras e investigadores reconocidos en el ámbito nacional e internacional.¹

Este proceso que parece conocido por todas y todos, no lo es tanto. El área del trabajo social es «nueva» en el ámbito académico y su impacto investigador es reciente (Karsz, 2004; Beddoe, 2011). En este sentido, debemos dejar constancia de la visibilidad de nuestra área de conocimiento para mejorar la transferencia de la universidad hacia la sociedad. Y sobre todo para reivindicar la vanguardia del trabajo social de la Universitat de València en el contexto nacional e internacional. La participación del trabajo social en las grandes instituciones internacionales forma parte de su historia, aunque no es conocida por la ciudadanía, ni por el resto de áreas académicas universitarias y es otra de las motivaciones que nos hacen acometer nuestra contribución al conocimiento de las ciencias sociales

¹ Fuente: <<https://producciocientifica.uv.es/unidades/9268/investigadores>>.

aprovechando el vigesimoquinto aniversario de la creación de nuestra Facultad en la Universitat de València.

2. ¿QUÉ ES TRABAJO SOCIAL? LA EVOLUCIÓN DE UNA PROFESIÓN DE AYUDA, SUS ORÍGENES Y SU IMAGINARIO SOCIAL

Es difícil encontrar en los manuales de trabajo social un consenso explícito sobre los orígenes del trabajo social. Para situarnos en los orígenes, y establecer un proceso de aproximación al nacimiento de lo que es un grupo profesional o corporación representativa de los trabajadores sociales nos apoyamos en un clásico, Durkheim (1991), en el prefacio de la segunda edición de su tesis doctoral *De la división del trabajo social*, sitúa el origen de la ayuda mutua en las colectividades profesionales de los artesanos romanos, que después de un largo período de ausencia provocado por la edad media, volvió a resurgir durante el desarrollo preindustrial de las ciudades, con la aparición de los pósitos de apoyo familiar en caso de enfermedad o desgracia mayor.

Posteriormente, en el período preindustrial, encontramos mayor consenso entre los autores. Aquellos que han dedicado sus esfuerzos e investigación sobre las sociedades anglófonas como Moix (1991) y Hill (1992), sitúan los orígenes de trabajo social en la era victoriana, amparándose en la revolución industrial, y sobre todo en la división social en clases, entre ricos y pobres. Aquellos que han investigado los orígenes del trabajo social en Francia como Castel (1995), Ratter-Garcette (1996) y Bueno (1997), sitúan asimismo la industrialización como marco histórico social de referencia, pero dan mayor importancia al proceso de construcción social inspirado en los movimientos sociales y la profesionalización de la acción social.

En nuestra opinión, ambas visiones de los orígenes del trabajo social la anglófona y la francófona, representan dos tradiciones culturales: la republicana, en Francia presidida por el concepto de *solidaridad*; y la liberal, de los Estados Unidos de Norteamérica presidida por el concepto de *caridad*. Ambas tradiciones, han inspirado dos visiones paralelas de la evolución del trabajo social durante largo tiempo.

En el contexto latinoamericano, Ander-Egg (1992) y Kisnerman (2005), sitúan el origen del trabajo social a finales del siglo XIX y principios del XX como consecuencia de las condiciones sociopolíticas provocadas por la crisis económica, la aparición del socialismo, las organizaciones obreras (sindicatos) y la consecuente

demanda de intervención del Estado por parte de la clase trabajadora. En nuestra opinión, la inspiración de estos autores está fijada en los precursores estadounidenses, en especial desde la aparición de la obra *Diagnosis social* de Richmond (2008), pasando posteriormente a la influencia funcionalista norteamericana en contraposición al movimiento crítico de la *reconceptualización*, propio de la ideología marxista en el contexto social y cultural de la América Latina.

En el contexto español, citamos los trabajos de Estruch y Güell (1976), Álvarez-Uría (1993), Bueno (2005), Sarasa (1993), De la Red (1993) y Miranda (2004), quienes establecen tres grandes períodos históricos en torno a la evolución del trabajo social: el nacimiento como respuesta a las necesidades surgidas de la revolución industrial; la etapa entre guerras con la presencia de la ideología del movimiento obrero sindical como respuesta a las crisis económicas de las posguerras y el desarrollo como consecuencia del cambio en el pensamiento social que tiende hacia la solidaridad, a través de las políticas sociales y la implantación del Estado de bienestar en Europa.

En nuestra opinión, la construcción social de la situación de la pobreza en las sociedades industriales, tenía dos grandes metas: por un lado, la detección y satisfacción de las necesidades humanas; y de otro lado, el control de la mendicidad abusiva. En este sentido los procesos de asistencia social, tenían dos acciones simultáneas: acciones dirigidas hacia la persona y acciones dirigidas hacia la sociedad de la época. Esta última cuestión, la identificamos con la corriente teórica denominada patología social (Clemente, 1992), que hace culpable al individuo de todas sus desgracias, además de responsable de su situación y objeto de la caridad como ayuda graciable de carácter privado en la mayoría de las ocasiones. Este proceso histórico de cambio social, lo entendemos como el pasó de la limosna privada al subsidio público, siendo este el origen y la diferenciación, entre la caridad cristiana y la filantropía laica.

3. ¿CÓMO SE CONSTRUYE EL ÁREA DE CONOCIMIENTO EN TRABAJO SOCIAL? SU TRANSLACIÓN A LA REALIDAD UNIVERSITARIA ESPAÑOLA

Siguiendo a Feu y Rubiol (2014), la primera escuela en Barcelona se crea bajo la influencia de la mejor tradición del servicio social católico europeo, y se adscribe a la UCISS (Unión Católica Internacional de Servicio Social). Esta escuela, que depende del Comité Femenino de Mejoras Sociales, responde a la necesidad de

cualificar a las personas que dirijan las Obras Sociales de este organismo y recibe la denominación de Escuela de Asistencia Social para la Mujer.

En 1939, después de la Guerra Civil, se crean dos escuelas, una en Barcelona y otra en Madrid, ambas bajo la influencia de la Iglesia católica y respondían a las directrices del nacionalcatolicismo. Su denominación es muy elocuente: Escuela para el Hogar y Obras Sociales Femeninas, la de Barcelona con dependencia de la Acción Católica de la Sección Femenina, y Escuela de Formación Familiar y Social, la de Madrid (Alonso y Vallina, 1990).

Hasta la segunda mitad de los años cuarenta no se crea ninguna escuela más. Por esas fechas aparece en Barcelona la primera escuela para hombres, denominada Escuela de Trabajo Social para Hombres, y también, la Escuela de Visitadoras Sociales Psiquiátricas (Estruch y Güel, 1976). Es a través de esta última institución como llegan a España las influencias del servicio social norteamericano. Por esta razón, esta última escuela depende a la vez de la Sección Femenina y de la Cátedra de Psiquiatría de la Universitat de Barcelona. Con relación a la primera se tiene poca información.²

Hasta 1957, solo había cinco escuelas de trabajo social en España: tres en Barcelona y dos en Madrid. Desde esa fecha y a lo largo de la década de los sesenta se produce una eclosión de escuelas. En un período corto de ocho años (entre 1957 y 1965) se crean veintisiete escuelas, que totalizan treinta y dos en 1965. En los cuatro años siguientes aparecen diez escuelas más y a finales de 1969 hay cuarenta y dos escuelas en España, todas ellas responden al ideario católico. Esta etapa finaliza con el reconocimiento oficial de los estudios en 1964.

Después de que por decreto se reconociera y se regularan los estudios, se crea la escuela oficial, la única que depende del Ministerio de Educación. Se sitúa en Madrid y tiene a su cargo la responsabilidad de efectuar la convalidación de los títulos que se expiden en cualquier escuela privada de las existentes en España. Es decir, para obtener el título oficial de asistente social, una vez hechos los estudios en la escuela correspondiente, el alumnado tenía que hacer un examen de reválida bajo el control de la Escuela de Madrid. Esta reválida oficial para la obtención del título desaparecerá en 1983 con la incorporación de los estudios a la universidad.

La situación cambia a partir de 1964, se da el reconocimiento de los estudios de asistente social por medio de un decreto del Ministerio de Educación que daba

² Según indican Estruch y Güel, no se dedicaba a la formación exclusiva de asistentes sociales y se desconoce la trayectoria posterior a su creación.

rango oficial a los estudios y se regulan los requisitos de acceso, la duración de la carrera, el contenido de los estudios y el nivel del título obtenido.

En la década de los setenta se inicia un período de reivindicaciones por parte de las escuelas y de los profesionales. La reclamación obedece a la necesidad de mejorar el nivel de los estudios, a nuestro juicio por dos motivos básicos: por una parte, mejorar la preparación profesional que permitirá ofrecer respuestas más adecuadas a la demanda social y romper con la línea benéfico-asistencial.

En la primera mitad de la década de los años ochenta resulta más fructífera y el resultado es que en julio de 1980 se da el visto bueno al «Anteproyecto para la elaboración de las directrices de planes de estudios de las Escuelas Universitarias de Diplomados en Trabajo Social», en cuya elaboración colaboraron de forma oficial las escuelas y los colegios profesionales.

Con la Ley orgánica 11/1983, de 25 de agosto, de reforma universitaria (LRU), se inicia un proceso para la reforma de la Universidad y de la enseñanza superior en nuestro país. Será en 1983 cuando a través de una orden ministerial se reclasifican los estudios quedando incluidos entre los títulos universitarios de primer ciclo. En este sentido las profesionales del trabajo social pasarían a denominarse diplomados y diplomadas en Trabajo Social, y los centros en los que se impartirían los estudios, Escuelas Universitarias de Trabajo Social.

Tres cuestiones importantes merecen un comentario. Primero, se cambia oficialmente y definitivamente la denominación de asistencia o asistente social por la de trabajo o trabajador social, lo que implica un cambio de concepción de la práctica profesional. Segundo, se cambia la orientación de los estudios, puesto que se plantea la formación desde una perspectiva de los derechos sociales dentro del marco que ofrece un Sistema de Servicios Sociales, tratando de erradicar las connotaciones benéfico-asistenciales. Y tercero, se trata de abrir caminos para que el trabajo social alcance, por méritos propios, un puesto equiparable al de cualquier otra disciplina dentro de la comunidad universitaria.

Con la promulgación del Real Decreto 1497/1987, de 27 de noviembre, por el que se establecen directrices generales comunes de los planes de estudio de los títulos universitarios de carácter oficial y de validez en todo el territorio nacional, se propicia la apertura de la integración de nuestra titulación en la universidad. Todo el profesorado con la titulación de asistente social tenía que convalidar sus estudios con una formación universitaria. Es decir, debían obtener la titulación de diplomadas, la normativa propuso dos posibles vías de obtención: una prueba escrita sobre un temario cerrado o dos, a través de un trabajo de investigación que se debía defender públicamente para cumplir con la LRU.

Durante los años 1987 y 1988, se formaliza la petición oficial de creación del área de conocimiento y de la licenciatura en Trabajo Social. La creación de un área de conocimiento específica tiene especial importancia por dos razones: por una parte, es la llave para la configuración y el reconocimiento de un cuerpo de conocimiento propio. Y, por otra parte, permite que diplomados y diplomadas accedan a los cuerpos del funcionariado docente (profesores titulares de escuela universitaria)

En 1990 se aprueban las directrices de los planes de estudios y el área de conocimiento específica en trabajo social y servicios sociales. En resumen, la década de los setenta es la de la reivindicación de la reclasificación de los estudios, la de los ochenta la de los logros de esas viejas aspiraciones con la incorporación de los estudios a la enseñanza universitaria en 1983. Y el año 1990 es el del reconocimiento oficial del trabajo social como materia específica por la comunidad universitaria, con la creación del Área de Conocimiento de Trabajo Social y Servicios Sociales, facilitando el reconocimiento del trabajo social como campo de docencia e investigación con contenido específico.

Siguiendo a Martín y De la Fuente (2013) con la finalidad de adaptarse al cambio, la Red de Centros y Departamentos en 2004 elaboró un libro blanco para fijar las bases del título de Grado en Trabajo Social, que fue elaborado como un trabajo colectivo que alcanzaría un gran consenso en todas las EUTS de España. El documento definitivo del libro blanco del Grado en Trabajo Social, fue aprobado por la Conferencia de Centros y Departamentos de Trabajo Social el 4 de julio de 2006 (ANECA, 2005).

En Valencia (1996) durante el primer congreso de EUTS se configuró una estructura académica a modo de conferencia permanente para organizar los llamados congresos académicos del área de trabajo social con una periodicidad bianual y con carácter rotativo para que todas las universidades de España tuvieran la posibilidad de organizar un evento de nivel nacional en el ámbito académico donde tratar los temas de interés común. En la tabla siguiente se describen.

TABLA 1
Relación de congresos de Escuelas de Trabajo Social de España (1996-2012)

<i>Año</i>	<i>Título del congreso</i>	<i>Lugar</i>
1996	I Congreso Trabajo Social, Servicios Sociales y Política Social	Universitat València
1998	II Congreso Globalización y Trabajo Social	Universidad Complutense Madrid
2000	III Congreso Cambio Social: Relaciones Humanas, Nuevas Tecnologías. Enfoques para una Formación de Futuro	Universitat Barcelona
2002	IV Congreso Los Desafíos de la Violencia: Un Compromiso del Trabajo Social por una Sociedad más Justa	Universidad Alicante
2004	V Congreso Es Posible otro Mundo	Universidad Huelva
2006	VI Congreso Trabajo Social en la Europa del Siglo XXI	Universidad Zaragoza
2008	VII Congreso Una Europa Social y Plural	Universidad Granada
2010	VIII Congreso Derecho a la Ciudad, EUTS de Gijón	Universidad Oviedo
2012	IX Congreso El Trabajo Social ante los Desafíos de un Mundo en Cambio	Universidad Jaén

Fuente: <<https://auets.es/index.php/cifets>>, consulta: 20/04/2024.

A partir de 2012 los congresos estatales o nacionales del área de conocimiento elevaron su calidad incorporando a este tipo de evento académico la internacionalidad como valor e impacto científico. En este sentido a partir el 2014 los congresos nacionales o estatales se transformaron en Congresos Internacionales de Facultades y Escuelas de Trabajo Social (CIFETS) y tuvieron una doble denominación, como describimos a continuación. Así en 2014 el I congreso internacional coincidía con el X congreso nacional y así sucesivamente.

TABLA 2
Relación de Congresos Internacionales del área de trabajo social en España (2014-2024)

<i>Año</i>	<i>Título del CIFETS</i>	<i>Lugar/Universidad</i>
2014	El Trabajo Social ante el Reto de la Crisis y la Educación Superior	Murcia (U. Murcia)
2016	Respuestas Transdisciplinares en una Sociedad Global: Derechos Humanos e Innovación Social	Logroño (U. Rioja)
2018	El Trabajo Social en un Mundo en Transformación ¿Distintas Realidades o Nuevos Relatos para la Intervención?	Bilbao (U. Deusto)

<i>Año</i>	<i>Título del CIFETS</i>	<i>Lugar/Universidad</i>
2021	Trabajo Social en la Era Digital: Ética y Cuidados	Valencia (U. València)
2024	Con-ciencia del Trabajo social, en Tiempos de Transiciones Globales	Málaga (U. Málaga)

Fuente: <<https://auets.es/index.php/cifets>>, consulta: 20/04/2024.

Actualmente existe una estructura que integra a todas las universidades públicas y privadas en las que se imparte el título de trabajo social, representadas a través de las/los decanas/os de las facultades y de las/os directoras/es de los departamentos y centros universitarios adscritos, creada en 2020, la Asociación Universitaria Española de Trabajo Social (AUETS), como organismo que ostenta la representación institucional del área de conocimiento de trabajo social en España, dando forma jurídica a la Conferencia de Decanos/as y Directores/as e Trabajo Social de la cual surge. La sede oficial de la AUETS³ reside en la Facultad de Ciencias Sociales de la Universitat de València y su impulso se debe al liderazgo del Dr. Francisco Ródenas quien hasta hace poco tiempo ha sido su presidente.

En el ámbito internacional, las facultades y departamentos de Trabajo Social de España, entre las que se incluye las de la Universitat de València son socios de la Asociación Europea de Escuelas de Trabajo Social-EAASS (European Association of Schools of Social Work - EASSW), de la Asociación Internacional de Escuelas de Trabajo Social AIETS (International Association of Schools of Social Work - IASSW) y de la Federación Internacional de Trabajo Social - FITS (International Federation of Social Workers-IFSW), lo que nos permite mantener abiertos los vínculos de relación y actualización con los mejores referentes dentro de la docencia e investigación del trabajo social a nivel mundial.

4. ¿CUÁNDO SURGE EL CONOCIMIENTO ACADÉMICO DEL TRABAJO SOCIAL EN LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA? EVOLUCIÓN DEL ÁREA DE TRABAJO SOCIAL Y SERVICIOS SOCIALES

La historia del Departamento de Trabajo Social y Servicios Sociales, se inicia mucho antes de que la Junta de Gobierno de la Universitat de València aprobara su

³ <<https://auets.es/index.php/quienes-somos/la-auets>>.

creación en 1993. Su historia se remonta, a muchos años atrás, su constitución es la formalización de una lucha durante décadas por parte profesionales del trabajo social que siempre creyeron que su disciplina tenía que ser universitaria y pública.

Los estudios de trabajo social públicos en Valencia tienen su origen en la Diputación Provincial, el 20 de agosto de 1985 se autoriza la creación de la Escuela Universitaria de Trabajo Social (EUTS), adscrita a la Universitat de València-Estudi General. Es a partir del Decreto 204/1985 de 23 de diciembre del Consell de la Generalitat Valenciana, cuando finalmente se autoriza la creación de la Escuela Universitaria de Trabajo Social (EUTS), adscrita a la Universitat de València, tras recibir el informe favorable preceptivo de la Universidad y del Consejo de Universidades. La gestión pública se realiza desde un Organismo Autónomo Local (OAL) que gestionara la escuela universitaria desde su patronato y cuyos representantes formaban parte de las tres administraciones públicas implicadas.

La EUTS comenzará su andadura en el curso 1985-1986, con una gran incertidumbre. Este fue un curso más corto debido a que la puesta en marcha de la titulación requería de muchas gestiones previas por lo que comenzó con retraso debido a la configuración y aprobación del plan de estudios, la asignación de locales y la contratación del profesorado. Esto último requería la selección de los docentes por una comisión mixta institucional, presidida por la Universitat de València. Se incorporan en el primer grupo de docentes: Jordi Garcés, Rosario Alonso, Amparo Picazo, Enrique Berjano, Fátima Perelló, Vicente Zaragoza, Alicia Mazzola, María Teresa Yeves, Carmen Elías, Inmaculada Serra, Joan Lluch, Rafael Castelló y Marisa Vallina, quien asumiría la secretaria de la escuela. La primera directora de la EUTS fue la profesora Amparo Martínez, profesora titular de universidad adscrita al área de didáctica y organización escolar y se incorpora posteriormente como subdirector el profesor titular de universidad Narciso Sáez del área de psicología evolutiva, al finalizar la primera promoción en 1988 pasa a ser director durante un breve período. No debemos olvidar, en esta etapa de adscripción, a las personas que acompañaron a los docentes en la gestión administrativa de la EUTS. Personas como María del Carmen Cutanda y Dolores Peña, fueron las más significativas en esta etapa de adscripción. Ambas se comprometieron con el trabajo social hasta el punto de convertirse en profesionales activas hasta el final de sus carreras funcionariales.

La adscripción universitaria exigía que los profesores y las profesoras fueran al menos licenciados o licenciadas, para impartir docencia teórica y se reservó la docencia práctica para las que entonces eran asistentes sociales, imprimiendo el carácter fundamental de la formación práctica en el plan de estudios de tra-

bajo social y garantizando la adquisición de competencias para el ejercicio de la profesión. Durante la primera promoción (1985-1988) se producen nuevas incorporaciones de profesorado como: José Ramón Bueno, José Francisco Belda, Amparo Martí, M. José Hervás, María José De Rivas, Esther Escoda, Ana Poyatos y Pilar Rueda. Además de Rafael Aliena, Josefa Gómez, Paloma Escribá, Magdalena López y Lourdes Cortes, con estas incorporaciones se completa el equipo docente de la diplomatura en Trabajo Social durante su primera etapa.

Al final de la década de los ochenta y principios de los noventa, se desarrolla un período de trabajo intenso para el profesorado de nuestra diplomatura: la tarea tiene varios frentes. Un grupo tiene el cometido de conseguir el reconocimiento del área específica a nivel nacional y otros grupos se orientan a la integración plena de la EUTS en la Universitat de València. La integración se inicia con el rector Dr. Ramón Lapiedra y se culmina con el rector Dr. Pedro Ruiz.

Volviendo al proceso de integración de la EUTS en la Universitat de València y sus diferentes etapas, algunas de ellas fueron simultáneas y otras sucesivas. La integración se lleva a cabo a raíz del Decreto 117/1989 de 28 de julio, como sección departamental de trabajo social y servicios sociales dentro del Departamento de Sociología y Antropología. Este proceso no fue nada fácil, hubo que tomar muchas decisiones, y algunas de ellas traumáticas. Una de las primeras exigencias era que todo el profesorado de la EUTS adscrita debía integrarse en un departamento universitario como personal docente e investigador. La mayor parte del profesorado contaba con un departamento de referencia, pero no era el caso de las trabajadoras sociales.

En este proceso, el profesorado de trabajo social se marcó un objetivo de consenso, que todas y todos los que habían participado en la creación de la EUTS, si así lo decidían, debían integrarse en la universidad. Este propósito fue una tarea ardua y llena de sinsabores en algunos momentos, pero finalmente cumplieron con el objetivo marcado. Las adscripciones docentes debían reunir varios requisitos: uno, por supuesto, tener departamento y otro, tener un número suficiente de profesores universitarios para constituirlo.

Será en 1990 cuando el área de trabajo social y servicios sociales se adscribe provisionalmente al Departamento de Sociología y Antropología Social. Así sucedió también en otras universidades españolas; las adscripciones fueron muy variadas, algunas universidades optaron por integrar al profesorado de trabajo social en departamentos como Filosofía, Derecho, Psicología, etcétera.

En la Universitat de València, a lo largo de 1992, se convocan las plazas de profesoras y profesores titulares de Escuela Universitaria. Las trabajadoras sociales ya accedieron a las convocatorias del área de conocimiento específica.

En 1995 queda definitivamente constituido el Departamento de Trabajo Social y Servicios Sociales y se adscribe una unidad de gestión administrativa que acompaña al departamento recién creado, cabe mencionar las incorporaciones de María del Carmen Camps, José Vicente Sorrentino y Joaquín Sáez. Más tarde, ya con la creación de la actual Facultad de Ciencias Sociales, cabe destacar en la unidad de gestión administrativa adscrita a los departamentos de Sociología y Antropología Social y, Trabajo Social y Servicios Sociales a las personas que desarrollan con gran eficiencia su carrera funcional como: Sagrario Argudo, María Amparo Gallel, Pedro Iriarte, María Lina López y Josefina Zaballos.

Una vez constituido el Departamento de Trabajo Social y Servicios Sociales, el personal docente e investigador se planteó la necesidad de continuar creciendo académicamente para dotar al departamento de todas sus potencialidades: creación de grupos de investigación, títulos de posgrado, personal investigador en formación, creación de plazas de ayudantes para garantizar el relevo generacional, etcétera. Las personas que han dirigido este departamento hasta la actualidad siempre lo han impulsado con interés y dedicación tratando de crecer académicamente sin perder la identidad que nos caracteriza. Así desde su creación han dirigido el Departamento de Trabajo Social y Servicios Sociales las siguientes personas: Marisa Vallina, Paloma Escribá, Magdalena López, Josefa Gómez, Rosario Alonso, María José Hervás, Rafael Aliena, José Vicente Pérez, Francisco Ródenas y Joan Lacomba.

Respecto a la evolución de la EUTS, que se suprime por el Decreto 192/1999, de 19 de octubre, del Govern Valencià, a la vez que se crea la actual Facultad de Ciencias Sociales y desde su creación han sido directoras y directores de la EUTS de Valencia las siguientes personas: Amparo Martínez y Narciso Sáez en la etapa de adscripción; Teresa Yeves, Jordi Garcés y Magdalena López en la etapa de integración. Actualmente, después de veinticinco años de construcción de la actual Facultad de Ciencias Sociales contamos con el liderazgo de la actual decana Elena Mut, profesora titular de universidad adscrita al área de trabajo social y servicios sociales.

Será con el Real Decreto 1125/2003, de 5 de septiembre, por el que se establece el sistema europeo de créditos y el sistema de calificaciones en las titulaciones universitarias de carácter oficial y validez en todo el territorio nacional, conocido como Plan Bolonia (1999) la titulación de Trabajo Social se transforma de di-

plomatura a grado, y pasa de tres a cuatro años de duración y con el incremento de la carga docente de 180 a 240 créditos.

En la Universitat de València, el incremento de carga docente con la implantación del Grado en Trabajo Social supuso un punto de inflexión ya que posibilita a nuestro estudiantado seguir su formación universitaria en másteres universitarios y programas de doctorado vinculados al área de conocimiento específica como veremos a continuación. La formación académica para las trabajadoras y trabajadores sociales, desde este período, dio un giro importante porque tanto la formación de grado como la de posgrado se podrían realizar siguiendo la construcción de su conocimiento dentro del área académica del trabajo social y los servicios sociales.

La estructura docente del Departamento de Trabajo Social en la Universitat de València se compone en la actualidad de personal docente e investigador (PDI), más el personal investigador en formación (PIF) adscrito, según detalle de las tablas siguientes.

TABLA 3
Plantilla de Personal Docente e Investigador. 2024

<i>Categoría</i>	<i>N</i>
Catedrático/a de universidad	2
Titular de universidad	11
Profesor/a permanente laboral	9
Titular de escuela universitaria	4
Ayudante doctor/a	7
Profesor/a asociado/a	19
Profesor/a sustituto/a	1
Total	53

Fuente: <<https://www.uv.es/uvweb/departamento-trabajo-social-servicios-sociales/es/personal/profesorado-personal-investigador/personal-docente-investigador-1285860217459.html>>.

TABLA 4
Personal Investigador en formación. 2024

<i>Origen PIF</i>	<i>N.º</i>
Predoctoral Ministerio FPU	4
Predoctoral GVA-ACIF	1
Total	5

Fuente: <<https://www.uv.es/uvweb/departamento-trabajo-social-servicios-sociales/es/personal/profesorado-personal-investigador/personal-investigador-formacion-1285860217290.html>>.

5. LA IDENTIDAD DEL TRABAJO SOCIAL EN LA UNIVERSIDAD.

LA EVOLUCIÓN DEL MARCO ACADÉMICO HASTA LA ACTUALIDAD

Es importante contextualizar el trabajo social en la realidad sociopolítica del territorio de referencia (Llovet y Usieto, 1990; García y Sotomayor, 2017); esto es un hecho ampliamente consensuado. También se caracteriza por reflejar ante la sociedad un rol administrativo, burocrático y controlador, al menos así lo ven los actores sociales (Pérez-Cosín, 2007 y Deslauriers, 2010). A pesar de estos hándicaps sociales que alejan al trabajo social de su finalidad, objeto y principios debemos ser conscientes de lo que establece la Asamblea General de la Federación Internacional de Trabajadores Sociales (FITS) y la Asociación Internacional de Escuelas de Trabajo Social (AIETS)

Compartimos con Campos y Cardona (2018) la apuesta por una identidad proactiva que ponga de manifiesto dos cuestiones pertinentes: por un lado, la necesidad de motivar a los/as estudiantes de trabajo social en torno a despertar su interés por las cuestiones políticas y socioeconómicas que atañen a la sociedad de su tiempo; y por otro, la importancia de que esta participación en la esfera política esté avalada por investigaciones sociales, abogando por la interdisciplinariedad en la definición de los problemas, que integre la perspectiva de los/as trabajadores/as sociales como profesionales expertos/as en el componente social de dichos problemas.

Ante este escenario, el Departamento de Trabajo Social y Servicios Sociales de Valencia, construye su docencia en torno a ocho títulos de grado en el ámbito de las Ciencias de la Salud, Ciencias Sociales y Jurídicas.

TABLA 5
Relación de docencia asignada en títulos del grado. 2024

<i>Título</i>	<i>Facultad</i>
Grado en Enfermería	Enfermería y Podología
Grado en Criminología	Derecho
Grado en Educación Social	Ciencias Educación
Grado en Sociología	Ciencias Sociales
Grado en Trabajo Social	Ciencias Sociales
Programa doble titulación Derecho-Criminología	Derecho
Programa doble titulación Sociología-Ciencias Políticas y Administración Pública	Derecho
Programa doble titulación Sociología-Ciencias Políticas y de la Administración Pública.	Ciencias Sociales

Fuente: <<https://www.uv.es/uvweb/departament-treball-social-serveis-socials/ca/docencia-grau/graus-1285860218243.html>>, consulta: 20/04/2024.

Asimismo, el Departamento de Trabajo Social y Servicios Sociales también se implica en la docencia de titulaciones de posgrado, comprometidos con el valor de la interdisciplinariedad en la ciencia y la convicción de que todo el conocimiento es necesario para el progreso de la investigación (Vázquez, 2010), como se describe en la tabla 6.

Sin olvidar que para completar la formación universitaria de nuestros estudiantes debemos ofrecer acceso a los programas de doctorado. En este sentido, nos implicamos en los siguientes programas de doctorado con el objeto de formar a futuras investigadoras e investigadores en el contexto de nuestra área de conocimiento específica aportando nuestra capacidad investigadora a otras áreas afines (tabla 7).

TABLA 6
Relación de docencia asignada en títulos de posgrado. 2024

<i>Título</i>	<i>Facultad</i>
Máster Universitario en Técnicas Experimentales en Química	Química
Máster Universitario en Investigación, Tratamiento y Patologías Asociadas en Drogodependencias	Psicología y Logopedia
Máster Universitario en Nutrición Personalizada y Comunitaria	Farmacia y Ciencias de la Alimentación

TABLA 6
Relación de docencia asignada en títulos de posgrado. 2024 (continuación)

<i>Título</i>	<i>Facultad</i>
Máster Universitario en Atención Sociosanitaria a la Dependencia	Psicología y Logopedia
Máster Universitario en Bienestar Social: Intervención Familiar	Ciencias Sociales
Máster Universitario en Cooperación al Desarrollo	Geografía e Historia
Máster Universitario en Derecho y Violencia de Género	Derecho
Máster Universitario en Economía Social (Cooperativas y entidades no lucrativas)	Economía
Máster Universitario en Género y Políticas de Igualdad	Ciencias Sociales
Máster Universitario en Intervención Psicológica en Ámbitos Sociales	Psicología y Logopedia
Máster Universitario en Profesor/a de Educación Secundaria	Magisterio
Máster Universitario en Técnicas para la Gestión del Medio Ambiente y del Territorio	Geografía e Historia
Máster Universitario en Trabajo Social en el Ámbito Sanitario	Ciencias Sociales
Máster Universitario en Sociedad Digital	Ciencias Sociales

Fuente: <<https://www.uv.es/uvweb/departament-treball-social-serveis-socials/ca/docencia-postgrau/masters-universitaris-1285860217433.html>>, consulta: 20/04/2024.

TABLA 7
Relación de docencia asignada en programas de doctorado. 2024

<i>Nombre del Programa</i>	<i>Facultad / Centro</i>
Ciencias Sociales	Ciencias Sociales
Desarrollo Local y Cooperación Internacional	Instituto Interuniversitario Desarrollo Local
Estudios de Género y Políticas de Igualdad	Instituto Universitario Estudios de las Mujeres
Promoción de la Autonomía y Atención Sociosanitaria a la Dependencia	Psicología y Logopedia
Diseño, Gestión y Evaluación de Políticas Públicas de Bienestar Social ⁴	Instituto Universitario de Políticas de Bienestar Social

Fuente: <<https://www.uv.es/uvweb/escola-doctorat/ca/programes-doctorat/area-ciencies-socials-1286285062267.html>>, consulta: 20/04/2024

⁴ Este programa de doctorado está dirigido por el Dr. Francisco Ródenas como coordinador de la Comisión Académica adscrito al Departamento de Trabajo Social y Servicios Sociales.

Continuando con las directrices de mejora para el área de conocimiento y con el interés de promocionar y desarrollar la capacitación de investigadoras e investigadores en la Universitat de València algunos investigadores del área específica lideran no solo grupos de investigación acreditados, sino que además lideran institutos universitarios e interuniversitarios con impacto internacional.

TABLA 8
Relación de grupos de investigación liderados desde trabajo social

<i>Referencia</i>	<i>Nombre del Grupo</i>	<i>Investigador principal</i>
GIUV2013-058	Grupo de Investigación en Migración y Cooperación al Desarrollo	Dr. Joan Lacomba Vázquez
GIUV2014-202	Desigualdades Socioeconómicas y Políticas Públicas con Perspectiva de Género	Dra. Gabriela Moriana Mateo
GIUV2015-241	Grupo de Investigación en Estudios Sociales, Intervención e Innovación - Gesinn	Dr. José Javier Navarro Pérez
GIUV2016-322	Grupo de Investigación en Políticas de Bienestar Social - Polibienestar	Dr. Jorge Garcés Ferrer
GIUV2017-379	Grupo de Investigación sobre Cohesión Social y Dinámicas Locales - SOCIAL-COM	Dr. José Vicente Pérez-Cosín
GIUV2023-549	Grupo de Investigación sobre la Acción para el Cambio (Eco)Social Transformador	Dr. Sergio Belda Miquel

Fuente: <<https://www.uv.es/uvweb/uv-noticias/es/sala-prensa/informacion-corporativa/directorio/grups-recerca/grups-investigacio-1286030298678.html>>, consulta: 20/04/2024.

El impacto que implica la dedicación docente e investigadora de todas las personas que formamos parte del área de conocimiento específica de trabajo social y servicios sociales se puede consultar accediendo a las fichas personales y a los repositorios académicos, tanto internos (RODERIC) como en las bases de datos más relevantes del ámbito internacional (ORCID, SCOPUS, GOOGLE SCHOLAR, DIALNET METRICS, etc.). La dedicación constante, la voluntad de crecer y el trabajo continuado siempre formarán parte de la identidad de este grupo humano.

TABLA 9
Relación de institutos universitarios de investigación liderados desde trabajo social

Web	Denominación	Director o directora
https://www.uv.es/iued	Instituto Universitario de Estudios de las mujeres (IUE)	Dra. Gabriela Moriana Mateo
https://www.polibienestar.org/	Instituto de Investigación en Políticas de Bienestar Social (POLIBIENESTAR)	Dr. Jorge Garcés ⁵ Ferrer
https://www.uv.es/instituto-interuniversitario-desarrollo-local/es/instituto-interuniversitario-desarrollo-local.html	Instituto Interuniversitario de Desarrollo Local (IIDL)	Dr. José Vicente Pérez-Cosín

Fuente: <<https://www.uv.es/uvweb/universitat/ca/directori/instituts-investigacio-eri-1285846795127.html>>, consulta: 20/04/2024.

6. RETOS Y PERSPECTIVAS DE FUTURO PARA EL ÁREA DE CONOCIMIENTO DE TRABAJO SOCIAL Y LOS SERVICIOS SOCIALES

Los retos que debemos superar en el ámbito internacional tienen dos líneas de trabajo importantes. El primer reto tiene que ver con incorporarnos a la representación directiva dentro de las grandes instituciones como la FITS y la AIETS, cuestión que ya se está trabajando desde el equipo actual de la AUETS, con una implicación directa de los representantes de nuestra Universidad. Y el segundo reto se refiere a la elevación del impacto de nuestra de área de conocimiento en los *rankings* internacionales de las revistas científicas de alto nivel.

Las perspectivas de futuro para el trabajo social y los servicios sociales en el ámbito internacional se dirigen a afrontar grandes cuestiones de interés mundial (Lima, Pastor y Verde, 2017). La primera cuestión, es seguir desarrollando un trabajo social con enfoque de derechos humanos. La segunda cuestión, continuar

⁵ Apuntamos como ejemplo una muestra de las referencias acumuladas de alto impacto para nuestra área de conocimiento a través de la productividad científica de nuestro investigador más relevante, así se pueden leer a través de las fuentes consultadas: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/autor?codigo=187816>>; <<https://orcid.org/0000-0001-7830-6948>>; <<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7005449632>>; <<https://scholar.google.com/citations?user=-cNltSEAAAAJ>>; <https://es.wikipedia.org/wiki/Jordi_Garc%C3%A9s_Ferrer>.

con el trabajo social territorializado a favor de la igualdad y contra la violencia, con diseño urbano sostenible integrado, con calidad de vida urbana y también calidad en el ámbito rural, poniendo énfasis en la gobernanza local, los actores sociales y el protagonismo de las comunidades locales. En resumen, centrar el debate en torno a la nueva Agenda 2030 para el desarrollo sostenible (ODS) y la nueva Agenda Global del trabajo social, la ecología y el medio ambiente, las buenas prácticas comunitarias, el trabajo social crítico y contextualizado en su entorno de investigación, acción y participación. Y la tercera cuestión, es la perspectiva feminista, el género, la igualdad de oportunidades, así como la desigualdad, la exclusión y la violencia machista (García y Jaraíz, 2018).

Desde nuestra perspectiva, compartimos con Alonso (2004); Ahmed (2005); Marchioni (2014); Gimeno y Álamo (2018) que, en el ámbito nacional el enfoque del área de conocimiento específica en trabajo social tiene como línea de acción prioritaria el trabajo social comunitario. Debemos introducir el diseño del conocimiento compartido (diagnósticos comunitarios, investigaciones participativas, planes de inclusión y cohesión social), dando especial relevancia a las necesidades y a las prioridades del territorio con una programación transparente y flexible. Estos cambios en la intervención están incidiendo ya en las universidades, nacen de los resultados de nuestras investigaciones (Pérez-Cosín, 2022) y responden a las demandas de nuevos perfiles profesionales emergentes con presencia en los territorios. El trabajo social comunitario debe dirigir sus líneas de acción en tres dimensiones. La primera, hacia el tercer sector para que abandone la sectorialización en beneficio del enfoque comunitario, mejorando la atención a la población diana. La segunda, hacia el desarrollo de la participación ciudadana en todos los territorios recurriendo a mecanismos formales o informales como propuesta política de actuación ciudadana consciente. Y la tercera, hacia los tomadores de decisiones (clase política), incorporando la orientación comunitaria en las políticas públicas, favoreciendo una mayor horizontalidad en sus decisiones y abandonando los compartimentos estancos y las políticas locales de campanario (Zamanillo y Martín, 2011).

En el ámbito docente, las perspectivas de futuro para el área de trabajo social y servicios sociales de la Universitat de València, tiene dos líneas claras de acción que implican nuestro liderazgo. La primera línea de acción es la reciente aprobación⁶ por la ANECA del título de Máster Universitario de Trabajo Social en el ámbito

⁶ <https://www.uv.es/pop/docs-M/INFORMES/RESOLUCION/2271_RES.pdf>.

sanitario que tiene carácter interuniversitario⁷ y cuenta con la participación de ocho universidades españolas dentro del arco mediterráneo coordinadas por la Universitat de València y gestionado desde la Facultad de Ciencias Sociales. La segunda línea de acción tiene que ver con el proceso de reverificación del Grado en Trabajo Social una demanda emergente que lleva varios años aplazada y requiere del consenso de todos los departamentos y áreas de conocimiento implicadas en nuestra Facultad. Es necesario atender las reivindicaciones del área de trabajo social y servicios sociales para equilibrar nuestra presencia en el contexto de las titulaciones que se imparten en la Facultad de Ciencias Sociales, poniendo en plano de igualdad a todas las áreas de conocimiento adscritas, sin mantener desigualdades injustificadas.

Durante las dos últimas décadas, el personal del área de trabajo social y servicios sociales ha dedicado sus esfuerzos al desarrollo de la gestión de la investigación y al desarrollo del impacto científico de nuestra área. A partir de ahora, debemos aprovechar el liderazgo de nuestra decana, para sumar esfuerzos en la línea de acción del párrafo anterior.

Estamos seguros que conocer el pasado, reconocer los logros del presente y confiar en el relevo generacional de las personas que lideraran el área de trabajo social y servicios sociales en el futuro, nos hará sentirnos orgullosos del trabajo realizado.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez-Uría, Fernando (1993). La crisis del Trabajo Social. *Claves*, 34, 49-53.
- Ander-Egg, Ezequiel (1992). *Introducción al trabajo social*. Siglo XXI.
- ANECA-Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad Académica (2005). Análisis de la situación de los estudios correspondientes o afines en Europa. *Libro blanco. Título de Grado en Trabajo Social*.
- Ahmed, Karim (2005). Trabajo social comunitario para una ciudadanía activa. *Documentos de Trabajo Social: Revista de Trabajo y Acción Social*, 34, 6-31.
- Alonso, Rosario (2004). Proceso metodológico en trabajo social comunitario. *Servicios Sociales y Política Social*, 66, 37-62.

⁷ <https://www.uv.es/pop/docs-M/INFORMES/MEMORIA/2271_MV.pdf>.

- Alonso, Rosario, y Vallina, María Luisa (1990). Las funciones del trabajador social en los servicios sociales básicos, Comunicación, *III Congreso Nacional de Psicología Social*, septiembre 1990. Santiago de Compostela.
- Beddoe, Liz (2011). Investing in the future: Social workers talk about research. *British Journal of Social Work*, 41, 557-575.
- Bueno Abad, José Ramón (1997). Les représentations sociale de l'inadaptation et les étudiants de Travail Social. *Collegue Internationale de Psychologie Cognitive*. Valencia.
- Bueno Abad, José Ramón (2005). *El proceso de ayuda en la intervención psicosocial*. Editorial Popular.
- Campos-Vidal, José Francisco, y Cardona-Cardona, Josefa (2018). El desarrollo del trabajo social en sus orígenes: el caso de los Estados Unidos, una lectura crítica. *Trabajo Social Global - Global Social Work*, 8(14), 56-79.
- Castel, Robert (1997). *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Piados.
- Clemente, Miguel (1997). *Psicología social aplicada*. Pirámide.
- De la Red, Natividad (1993). *Aproximaciones al trabajo social*. Consejo General de Colegios Oficiales de Diplomados en Trabajo Social y Asistentes Sociales.
- Deslauriers, Jean Pierre (2010). Los conocimientos en trabajo social: elogio del eclecticismo. *Trabajo Social Global. Revista de Investigaciones en Intervención Social*, 1(1), 39-58.
- Durkheim, Emile (1991). *De la división del trabajo social*. Akal.
- Estruch, Joan, y Güel, Antoni M. (1976). *Sociología de una profesión. Los asistentes sociales*. Ediciones 62.
- Garcés Ferrer, Jorge (2017). *Carta a las ciencias sociales*. El conocimiento interdisciplinar como generador de la innovación social: discurso de investidura como doctor *honoris causa* por la Universitat Jaume I, Castellón de la Plana.
- García-Domingo, Marta, y Sotomayor-Morales, Eva (2017). El rol del profesional del trabajo social en una coyuntura de crisis: oportunidades de la adaptación a un contexto cambiante. *Trabajo Social Global - Global Social Work. Revista de Investigaciones en Intervención social*, 7(12), 47-68.
- García Herrero, Gustavo, y Jaraíz, Germán (2018). ¿Qué trabajo social para qué sociedad? Desigualdad, necesidades, políticas y retos. En *Construyendo sociedad, construyendo profesión: desarrollo ético, social y técnico: Actas III Congreso Trabajo Social de Aragón, 28 al 30 de septiembre de 2017, World Trade Center, Zaragoza, 2018*, 59-78.

- Gimeno-Monterde, Chaime, y Álamo-Candelaria, José Manuel (2018). Trabajo social comunitario: hacia unas políticas públicas sostenibles. *Trabajo Social Global - Global Social Work*, 8(14), 167-194.
- Goffman, Erwin (1987). *Internados. Ensayos sobre la situación social de los enfermos mentales*. Amorrortu-Murguía.
- Feu, Monserrat, y Rubiol, Gloria (2014). *Les associacions d'assistents socials i el Col·legi de Treball Social de Catalunya. 80 anys d'associacionisme professional (1934-2014)* Col·lecció: Monogràfic, núm. 9. Edita: Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya.
- FITS y AIETS-Federación Internacional de Trabajadores Sociales y Asociación Internacional de Escuelas de Trabajo Social (2000). *Definición de trabajo social*. Asamblea General de Montreal (Canadá). Recuperado de <<http://ifsw.org/>>.
- Hill, Ricardo (1992). *Nuevos paradigmas en trabajo social. Lo social natural*. Siglo XXI.
- Karsz, Saul (2004). *Pourquoi le travail social?* Dunod.
- Kisnerman, Natalio (2005). Aproximándonos al construccionismo, en pensar el trabajo social. *Una introducción desde el construccionismo*, 112-124. Lumen-Humanitas.
- Lima, Ana; Pastor, Enrique, y Verde, Carmen (coord.) (2017). *Comunidades sostenibles. Dilemas y retos desde el trabajo social*. Thomson-Reuters.
- Llovet, Juan José, y Usieto, Ricardo (1990). *Los trabajadores sociales, de la crisis de identidad a la profesionalización*. Ed. Popular, SA.
- Martín, María del Carmen, y De la Fuente, Yolanda (2013). Trabajo social en el Espacio Europeo de Educación Superior: el caso español. *Documentos de Trabajo Social: Revista de Trabajo y Acción Social*, 53, 91-107.
- Marchioni, Marco (2014). De las comunidades y de lo comunitario. *Espacios Transnacionales*, 3, 112-118.
- Miranda Aranda, Miguel (2007). El compromiso de la ciencia. Conocimiento y técnica en el trabajo social, *Revista Internacional de Ciencias Sociales y Humanidades*, vol. XVII, 2, 10-30.
- Moix, Manuel (1991). *Introducción al trabajo social*. Trivium.
- Pascal, Henri (1992). Ciencias humanas y trabajo social. En C. De Robertis, *Metodología de la intervención en trabajo social*. El Ateneo.
- Pérez-Cosín, José Vicente (2007). Trabajo social: globalización y posmodernidad, *Revista Internacional de Ciencias Sociales y Humanidades*, vol. XVII, 2, 153-175.
- Pérez-Cosín, José Vicente (2022). Hacia la consolidación del sistema valenciano de bienestar social. En Rodríguez del Pino y Abellán López (coord.), *Vínculos*

entre el sistema autonómico y las Ciencias Sociales: Cuarenta años de Estatut en la Comunitat Valenciana, 49-58.

Rater-Garcette, Christine (1996). *La professionnalisation du Travail Social*. L'Harmattan.

Richmond, M. E. (2008). *Diagnóstico social*. Siglo XXI y Consejo General de Colegios de Diplomados en Trabajo Social.

Robertis, Cristina de (1986). *Le Travail Social individuel et collectif dans la vie locale*. ESF.

Sarasa, Sebastián (1993). *El servicio de lo social*. IMSERSO.

Vázquez, Octavio (2010). Las revistas de trabajo social en España. *Trabajo Social Global. Revista de Investigaciones en Intervención Social*, 1(1), 103-126.

Zamanillo, Teresa, y Martín, Maribel (2011). La responsabilidad política del trabajo social. *Trabajo Social Global*, 2(3), 97-115.

La posició de la pregunta en les ciències socials

Vint-i-cinc anys —que no són res— de sociologia crítica

a la Facultat de Ciències Socials

*José Manuel Rodríguez-Victoriano, Pura Duart, Maria Poveda,
Antonio Santos i Rafael Xambó*

Departament de Sociologia i Antropologia Social

Lluny d'arruïnar els fonaments de la ciència social, la sociologia dels determinants socials de la pràctica sociològica és l'única base concebible per a una possible llibertat davant d'aquests determinants. I només a condició que el sociòleg asseguere el ple ús d'aquesta llibertat, tot sotmetent-se contínuament a aquesta anàlisi, podrà produir una ciència rigorosa del món social que, lluny de condemnar els agents a la gàbia de ferro d'un determinisme rígid, els ofereisca els mitjans de presa de consciència profundament alliberadora.

PIERRE BOURDIEU (2024)

1. LA POSICIÓ DE LA PREGUNTA I LES UTOPIES REALISTES

Les ciències socials articulen dues posicions bàsiques: la posició de la resposta i la de la pregunta. La primera es manté en continuïtat amb l'ordre social imposat per l'actual model neoliberal del sistema capitalista. Les seues pràctiques teòriques s'actualitzen a les revistes de pagament indexades al Journal Citations Report, al buit de la *gran teoria* de Talcon Parsons o, amb els nous recursos del big data i la intel·ligència artificial, la precisió sense sentit (social) de l'empirisme abstracte de Paul Lazarsfeld. Les pràctiques de recerca promouen la rendibilitat de la innovació mercantil. Des de les seues càtedres i grups de recerca —liderats pels respectius padrins i padrines— la sociologia de la resposta tendeix a confirmar la ideologia dominant; eleva a la categoria científica aquesta sociologia espontània del carrer

que ens adverteix que «les coses són així i no poden ser d'una altra manera». Les pràctiques docents promouen la condició clientelar de l'estudiantat i la seua professionalització tecnocràtica. I tot això, si és possible, en el marc dels Objectius del Desenvolupament Sostenible.

Des de la posició de la pregunta, les ciències socials s'interroguen pels fonaments de l'ordre social dominant, es pregunten per les relacions i els intercanvis basats en l'explotació, per les noves formes de poder i dominació, per l'emergència dels nous totalitarismes, la creixent desigualtat i les crisis socials, polítiques i ecològiques a què està donant lloc el sistema capitalista. En les seues pràctiques docents i investigadores se separen de les lògiques de poder dominants, per poder objectivar-les, explicar-les, comprendre-les i interpretar-les i, en última instància, contribuir modestament, a la seua transformació progressista. La modalitat d'aquesta impugnació alterna les posicions reversiva i subversiva. La primera, per deixar al descobert, des de la coherència teòrica i l'observació, la lògica dominant de l'ordre social; la segona, va més enllà, tendeix cap a la subversió de la lògica de la dominació en mostrar que la llei en què es funda és essencialment «injusta» perquè no «ajusta» a la realitat.

La posició de la pregunta en ciències socials, com ha assenyalat Erik Olin Wright (2010), entén la seua condició científica com una eina imprescindible per al coneixement sistemàtic sobre com funciona el món. S'hi designa com a social i emancipadora per destacar que l'emancipació humana depèn de la transformació del món social i no només de la vida interior de les persones. La ciència social emancipadora no es limita a mostrar el patiment de les persones i les desigualtats que estructuren la vida social, sinó que, amb el diagnòstic, descriu com el patiment i la desigualtat resideixen en les propietats específiques de les estructures socials i les seues institucions. Posteriorment, en un segon moment, imagina alternatives viables; i, conclou, tractant de comprendre els obstacles, possibilitats i dilemes de la transformació atenent els seus contextos sociohistòrics concrets. El propòsit moral que anima la producció d'aquest coneixement i des del qual busca la construcció d'«utopies reals», es fonamenta, com va observar Zygmunt Bauman en *Modernitat i Holocaust* (2006), en el deure cap a l'«Altre», que no l'obligació. Un deure que precedeix tot interès, que ens constitueix com a subjectes responsables de l'Altre en la relació intersubjectiva i que no espera reciprocitat. Fomentar el comportament moral en la investigació social implica resistir-s'hi i qüestionar les autoritats socials dirigides a afeblir-lo. Quan la ciència social no té en compte l'essencial responsabilitat humana per l'altre, esdevé una ciència acadèmica irresponsable.

La Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València va allotjar des del seu inici la posició de la pregunta de la mà de la sociologia crítica que compartien una part rellevant del professorat de Departament de Sociologia i Antropologia Social censat a la Facultat des dels seus primers moments. Posteriorment, aquest grup ha estat present, primer en més i després en menys mesura en les tasques docents, de recerca, de compromís i transferència social de la nostra Facultat. Resumir la trajectòria de la sociologia crítica en aquests darrers vint-i-cinc anys en quatre mil paraules, potser és una tasca adequada per a l'última versió del ChatGPT, però per a aquells i aquelles que l'exercim ens desborda. A les pàgines següents ens limitarem a donar notícia de tres qüestions: el seu vincle originari amb l'herència del primer Departament de Sociologia de l'antiga Facultat d'Econòmiques; les activitats que a manera de seminaris o de projectes de recerca van desbordar el marc acadèmic, van sortir al carrer i es van vincular amb altres actors i moviments socials de la societat valenciana i, finalment, aquelles altres activitats que des de l'acadèmia van resistir els embats de la neoliberalització universitària de la primera dècada del present segle. Les seues principals eines d'interrogació i crítica es van produir en el context europeu del Pla Bolonya (2008) i en la societat espanyola amb el conegut com a decret Wert (2012). El decret va prendre el cognom d'un polític que va ocupar el Ministeri d'Universitats amb el president de govern que va posar en marxa l'ANECA el juliol del 2002 i, l'any següent, va formar part de la coalició de països que van declarar la guerra a l'Iraq. Els primers cartells que van penjar de les aules i els despatxos de la recent estrenada Facultat van condemnar aquesta acció i s'hi podia llegir un rotund «No a la guerra!».

Assemblea contra el decret Wert, febrer 2013.

2. DE LA CRÍTICA SOCIOLÒGICA A LA SOCIOLOGIA CRÍTICA

El poder consiste en apropiarse del azar, ser inexplicable e impredecible, y atribuir la norma, poder explicar y predecir. El orden social atribuye a aquellos que, por ser objeto del poder, deben ignorar, un saber ilusorio que cubre la realidad de lo que ignoran, que, en particular oculta el hecho del poder y su brutalidad. El saber, distribuido espontáneamente justifica al poder, racionalizándolo, ante los que lo padecen, para que actúen razonablemente, de modo eficaz, para que las relaciones de poder se reproduzcan, pero sin poner en cuestión el hecho y el derecho de esas relaciones.

JESÚS IBÁÑEZ (1979)

La facultat va assumir el llegat de la crítica sociològica procedent d'aquell primer Departament de Sociologia de la Facultat d'Econòmiques del campus de Blasco Ibáñez. Les investigacions durant la dècada dels setanta i la primera meitat dels vuitanta del segle passat van mostrar la perplexitat sociològica d'un país emmordassat per la dictadura franquista (Josep Vicent Marqués), van analitzar els seus moviments socials de resistència (Josep Vicent Marqués, Ernest Garcia, Salvador Salcedo...), la lluita de classes, l'estructura social, la dinàmica de la seva població, els conflictes lingüístics (Damià Mollà, Rafael Ninyoles), la sociologia de l'educació (Gonzalo Anaya, Ernest Garcia, Olga Quiñones). Aquestes línies de recerca crítica es van completar a la segona meitat dels vuitanta i al llarg de la dècada següent, ja a la nova Facultat d'Econòmiques del campus de Tarongers amb una sociologia crítica que va aprofundir en línies anteriors com la sociologia de l'educació (Pura Duarte, Artur Aparici, Ana Martí, Olga Quiñones, Antonio Benedito, José Manuel Rodríguez) i va incorporar noves perspectives. Així, des de la investigació feminista es va analitzar la situació de les dones (Maria Poveda, Olga Quiñones, Pura Duarte, Fàtima Perelló, Ana Martí, Carmen Montalbá), la sociologia ecològica (Ernest García, Mara Cabrejas, Pura Duarte, Ignacio Lerma, José Manuel Rodríguez, Marina Requena), la precarització de la joventut (Josep Vicent Marqués, Pura Duarte, Fàtima Perelló, Ernest García, Antonio Santos, José Manuel Rodríguez), la sociologia de la comunicació (Rafael Xambó, Emma Gómez Nicolau, Xavier Ginés, Joan Torres-Palomares), les actituds lingüístiques i el mercat editorial (Rafael Xambó i Andreu Tobarra) o la sociologia del treball (Antonio Santos, Maria Poveda i David Muñoz).

El context acadèmic de la universitat espanyola en aquests darrers vint-i-cinc anys s'ha caracteritzat per canvis de gran impacte en la política universitària i en la

vida de tots els estaments de la comunitat universitària. Resumits en una frase, es podrien enquadrar en el procés de neoliberalització de les universitats. Alguns han anomenat aquest procés com capitalisme acadèmic (Slaughter i Rhoades, 2004)

Qualsevol que hagi conegut de prop l'evolució de la universitat els darrers vint-i-cinc anys deu haver experimentat personalment la reorientació de la universitat cap a una hegemonia del seu perfil econòmic i instrumental. La reforma universitària, coneguda com a procés de Bolonya, que es va enlairar a la dècada de 1990, va lligar la destinació de la universitat a les orientacions generals de política econòmica de la Unió Europea, sent la universitat una de les peces que portaria a «una economia competitiva dinàmica i fundada en el coneixement» tal com preconitzava el Tractat de Lisboa.

En paral·lel, la universitat va passar a ser gestionada sota els criteris de la flamant Nova Gestió Pública de tall neoliberal, que va promoure una concepció i un model de gestió d'allò públic seguint criteris empresarials: convertint els alumnes en clients, els professors en recursos humans, transfigurant els òrgans de govern de la universitat com a consell d'administració i reduint la universitat a la funció de proveïdora d'un servei mercantil —el títol— que ha de ser rendible.

Dues són les transformacions que millor il·lustren aquesta tendència empresarialitzadora i mercantilitzadora de la universitat que marquen la nostra experiència de treball docent en aquests darrers vint-i-cinc anys.

La primera és la difusió d'un argot empresarial que ha inundat els discursos dels màxims representants acadèmics de la universitat: «programes d'excel·lència», «plans estratègics», «qualitat», «competències», «avaluació», «fires d'ocupació», «càtedres d'empresa», «competència a l'àmbit global», són expressions extretes de les seves declaracions i que coincideixen plenament amb el llenguatge de la consultoria empresarial. El discurs de gestió empresarial s'ha oficialitzat a la Universitat de València en aquestes dues darreres dècades. El poder de les paraules depèn del poder que acumule qui les pronuncia i les que avui més es repeteixen en boca dels qui gestionen les universitats no han estat creades al món universitari, sinó al de l'empresa.

La segona de les transformacions fa referència a les eines concretes que han acompanyat aquesta revolució terminològica i de les representacions que acabem de descriure. Aquestes eines concretes han estat ideades al món de l'empresa i implantades a l'espai universitari de cara a introduir esquemes competitius. Les tres eines principals han estat (i són):

- La mesura de la productivitat de la investigació mitjançant la *bibliometria i els índexs d'impacte*. Aquesta mesura ha anat acompanyada d'incentius

econòmics al professorat, vinculats a la promoció i la distribució del prestigi.

- *L'avaluació de la qualitat* de titulacions, docència i investigació per part de les noves agències d'avaluació de la qualitat.
- *Els rànquings universitaris*, que converteixen les universitats en organitzacions competitives, sotmeses a criteris de classificació externs i que condicionen finançament, continuïtat i prestigi.

Aquestes eines noves han contribuït a percebre, pensar, codificar i convertir l'espai universitari en un espai de competició definit en termes empresarials. Com ha estat possible que en una institució on no prevalien aquests criteris competitius hagen guanyat tant de terreny en poc temps?

Aquest procés d'implantació de mecanismes d'avaluació i bibliometria va ser dissenyat per les agències de qualitat de la universitat que, a Espanya, va venir de la mà de la Llei orgànica d'universitats (LOU) a partir del 2001, que ja incloïa l'Agència Nacional d'Avaluació (ANECA) que es desenvoluparia immediatament, també, a escala autonòmica. Posteriorment, s'hi van redefinir els sexennis de recerca com a criteri de distinció entre el professorat que obrien i tancaven portes.

El principal instrument avaluador va ser la mesura de la productivitat dels professors mitjançant la bibliometria i els índexs d'impacte elaborats per les empreses més grans del món editorial acadèmic. Fonamentalment, els índexs de WoS i Scopus van fixar els factors d'impacte de les revistes considerades prioritàries per a la concessió d'acreditacions i sexennis. A més de la bibliometria, els projectes de recerca competitiu i el finançament, la mobilitat internacional enquadrada en convocatòries i la comunicació de resultats a congressos van completar el nou model de mesura de la productivitat investigadora del professorat.

En aquest procés, la docència va quedar en un segon pla: un/a professor/a podria fer classes meravelloses i ser reconegut i apreciat pels alumnes, però si no col·locava articles a les esmentades revistes o no feia estades de recerca en universitats estrangeres, mai no obtindria una promoció.

No sabem si la bibliometria ha portat resultats excel·lents de recerca, però sí que sabem que ha despertat l'astúcia i els tripijocs del professorat: trossejar el material per publicar de manera que surten diversos articles, la qual cosa ha anat generant una inflació de papers, inassumible i estressant per a qui pretenga estar-hi al dia; publicar encara que la investigació no estigués conclosa i els resultats fossen escassos o poc sòlids; preferència per investigacions breus, que puguin permetre publicar amb rapidesa; autoplagi, plagi, autocites, creació de

xarxes de cites; creació de guerres de cites, no esmentar possibles competidors; publicar preferentment articles perquè això és el que indexen WoS o Scopus, els llibres puntuen menys i donen més feina; no publicar més que a les revistes que puntuen, etcètera. Manejar bé aquestes martingales bibliomètriques podria permetre arribar fins i tot a les instàncies més altes de govern universitari.

La imposició de totes aquestes pautes per l'ANECA amb prou feines va provocar mobilitzacions o protestes entre el professorat, al contrari, han creat formes de govern d'un mateix entre el professorat, en les quals cada professor/a ha anat ajustant la seva vida acadèmica, la seva carrera en dirien alguns, a aquesta nova governamentalitat competitiva i de promoció individual. El lèxic del docent ha estat envaït per la soporífera gramàtica de l'acreditar, avaluar, calcular, comparar, coordinar, classificar, visibilitzar, promocionar. Tot i estar en desacord, la majoria del professorat ha seguit tot aquest procés, vivint-lo de forma alienant, però pagant el preu per la promoció i els sexennis.

El preu ha estat el d'un deteriorament progressiu de la comunitat de treball acadèmic, avui a penes existent, tan sols funcionen les estratègies individuals. El preu també ha estat alt quant a un seguit d'efectes molt corrosius sobre la feina de docència i investigació. Atiar aquesta pulsio al rendiment ha corroït el producte del treball i té efectes implacables sobre el cos i la vida de tots els docents universitaris. La penetració del treball a la vida personal, l'estrès, els problemes de manca de reconeixement pel possible fracàs en aquests entorns competitius es vincula amb la depressió i amb la precarització de la salut laboral. Les investigacions més conservadores ja reconeixen aquests nous riscos emergents, però el pitjor encara ha d'arribar a mesura que aquesta precarització de la salut s'estenga a esferes existencials. Per això, estan destinades a agreujar-se les «ferides ocultes» de la universitat neoliberal, com les anomena Rosalind Gill (2015) en un article insuperable, on segueix el rastre insà de la construcció del subjecte modelic de la neoliberalització universitària.

Els diagnòstics més recents no auguren cap optimisme d'acord amb la terminologia que utilitzen molts especialistes per nomenar la universitat cap a la qual ens ha portat el camí del capitalisme acadèmic: *Dark Academia* (Fleming, 2021); *Toxic University* o *Zombie University* (Smyth, 2017); *Gig Academy* (Kezar, De Paula i Scott, 2019) o la més recents d'*Uber University* (Briziarelli i Martínez, 2021). No els falta raó a aquests apel·latius foscos i inquietants sobre la universitat actual, la qual ha perdut bona part de les seves funcions tradicionals, relacionades amb la recerca de la veritat científica, per a esdevenir sovint en un actor econòmic a la recerca de la rendibilitat econòmica, que tantes vegades genera marcs de

precarietat. Potser si fóssem capaços de qüestionar aquest model des de l'arrel, i les administracions adoptassen una postura menys seguidista de la universitat neoliberal, es podria recuperar part del sentit comú.

Alguns dels signants d'aquest article, participem al col·lectiu Indocentia que ha tractat durant aquests vint-i-cinc anys de denunciar els mals de la universitat neoliberal que acabem de resumir. Poden revisar-se amb detall a Fernández Savater (2016).

D'altra banda, el context sociopolític que recorre aquests vint-i-cinc anys a la Facultat de Ciències Socials i a la societat valenciana s'inicia i acaba amb dos governs del PP. El primer, encapçalat per Eduardo Zaplana, havia guanyat per majoria absoluta i, el segon, encapçalat per un deixeble de Zaplana, Carlos Mazón el govern del qual està sustentat per un altre partit d'extrema dreta que inclou els sectors més negacionistes i postfeixistes de la societat valenciana. En el context social, durant aquest període, van tenir lloc les mobilitzacions estudiantils contra el Pla Bolonya: el nostre estudiantat va ocupar l'edifici de la Facultat que compartíem amb Dret. El degà d'aquesta darrera facultat va sol·licitar la intervenció de la policia per a desallotjar l'estudiantat, mentre a fora alguns professors de sociologia i el mateix degà de la Facultat de Ciències Socials els fèiem costat. És ben simbòlic i aclaridor que, ben a prop, dins del campus es produïa el botellot de cada dijous que les autoritats acadèmiques i governamentals consentien. Policia

«Aulas al carrer», maig 2013.

per als crítics, tolerància amb la diversió alienant. És el temps també de la crisi provocada per la Gran Recessió del 2008 i el 15M (2011). En el context internacional, aquests vint-i-cinc anys han vist alçar-se les Primaveres àrabs al nord d'Àfrica, les mobilitzacions planetàries dels Indignats. Hi va arribar la pandèmia de la COVID-19, la invasió d'Ucraïna i el genocidi de la població palestina per l'Estat d'Israel.

3. DELS SEMINARIS I ACTIVITATS DELS TRES SEMINARIS INTERNACIONALS DE SOCIOLOGIA CRÍTICA 'JESÚS IBÁÑEZ' AL MANIFEST SOBRE LA PANDÈMIA EL 2020

Pensar sociológicamente, con toda consecuencia, en definitiva, es pensar dialécticamente (por más que el actual conservadurismo academicista pretenda hoy desprestigiar y excluir del lenguaje teórico al termino «dialéctica», a veces incluso por aquellos mismos que en otros tiempos hicieron el uso más dogmático del término.

ALFONSO ORTÍ (2007)

Els seminaris i les activitats que s'han organitzat per part del grup esmentat des de la sociologia crítica van ser molt nombrosos i han intentat donar resposta a aquestes realitats que acabem d'esmentar. Probablement, caldria destacar els seminaris de sociologia crítica, pels quals van passar gairebé tots els sociòlegs que compartien aquesta orientació crítica a la sociologia de l'Estat espanyol. Els seminaris atreïen considerablement l'alumnat i els docents de ciències socials i es van organitzar amb una continuïtat biennal a les primeres edicions.

El maig del 2003 va tenir lloc el I Seminari de Sociologia Crítica, dedicat a la investigació qualitativa. Va comptar amb la presència de dos grans mestres de la sociologia crítica espanyola, Alfonso Ortí i Àngel de Lucas, així com dels representants més emblemàtics d'aquesta primera generació: el Col·lectiu IOE, Cristina Santamarina, Miguel Marinas, Fernando Conde, Luis Enrique Alonso o Javier Callejo. El seminari va incloure un taller sobre l'obra de Pierre Bourdieu a càrrec de la professora argentina Alicia Gutiérrez.

El II Seminari de Sociologia Crítica, celebrat al maig del 2005, es va dedicar a l'anàlisi de la globalització neoliberal, amb sessions específiques dedicades a l'epistemologia feminista i la transformació social. Al costat de Natividad Corral, Fàtima Arranz, Cristina Santamarina, Enrique Martín Criado o José Luis Moreno

Pestanya van intervenir, entre d'altres, Alberto Moncada, president de Sociòlegs sense Fronteres, i Fernando Álvarez-Uría. La sessió inaugural del seminari es va centrar en les mirades crítiques sobre la realitat, unes mirades en què vam voler creuar l'enfocament d'un novel·lista Juan José Millás, a qui li van demanar que parlés de la ciència; d'un sociòleg, Luis Enrique Alonso, a qui li van sol·licitar que parlés de literatura i d'un matemàtic, Llorenç Ferrer, a qui li van demanar que parlés de sociologia. Tot i que finalment van explicar-se sobre el que els va semblar més convenient, la proposta de creuament de mirades va resultar provocativa per trencar les fronteres en el coneixement.

El III seminari es va centrar en les transicions del capitalisme i les seues resistències i va incloure algunes sessions específiques sobre tecnociència i nanotecnologies, amb el sociòleg brasiler Paulo Martins i el professor de la Universitat Politècnica Vicent Garcés i un taller dedicat als processos de recerca i transformació social. Com ja hem esmentat, els seminaris van tenir una acollida excel·lent entre les primeres promocions d'estudiants de sociologia, que en alguns casos van participar activament en l'organització i van incloure activitats de treball amb diferents moviments socials valencians.

Juntament amb aquests seminaris es van fer al llarg d'aquests anys moltes més activitats i sessions de treball per seguir el ritme de canvis socials que en aquest període hem viscut. Pel seu interès, convindria destacar la sessió que sota el títol «Democratitzar la democràcia» va comptar amb el professor de Ciència Política Joan Subirats i el sociòleg italià Giovanni Allegretti als quals es va convidar a pensar sobre la participació ciutadana i els pressupostos participatius. Coincidint amb les mobilitzacions del 15M en què van participar molts estudiants de sociologia i alguns professors a les places, es van organitzar una sèrie de conferències i debats sobre comunicació i moviments socials en les quals van participar periodistes, professors i activistes (David Fernández, Victor Sampedro, Pascual Serrano, Raúl Zibechi). L'any 2011 també es va posar en marxa la Universitat Lliure de Benimaclet per part d'alguns professors d'aquest grup i es van propiciar xerrades i debats oberts a tot el barri amb presència majoritària d'estudiants.

Seguint aquesta breu enumeració d'actes acadèmics, esmentarem el seminari en línia sobre la pandèmia de la COVID-19 que vam realitzar el 2020. Hi van participar, l'ecofeminista Yayo Herrero, l'epidemiòleg Javier Padilla i el sociòleg Fernando Conde. Aquell seminari, travessat per l'impacte de la pandèmia, va servir per reflexionar sobre el paper de les universitats en temps de crisi i va donar lloc a un manifest que fou promogut per un col·lectiu de docents de la Facultat i signat per més de dos-cents docents de les universitats públiques de l'Estat

espanyol. El manifest, titulat «La Universitat pública al servei de les necessitats socials: ciència i docència amb consciència ciutadana», recollia resumidament els arguments següents.

Primer, destacava la importància que la investigació científica a les universitats públiques, juntament amb la docència, contribuïssen al benestar i a la llibertat col·lectiva. La ciència ha d'anar acompanyada d'una consciència ciutadana que promoga la participació en les decisions sobre els seus fins i els usos socials. S'hi criticava la manca de preparació per a la pandèmia de la COVID-19, resultat de passar per alt els advertiments científics i per les polítiques de retallades en sanitat i de privatització que han debilitat els serveis públics.

Centrant-se en la darrera dècada, el manifest recollia la idea que les retallades també havien afectat greument les universitats públiques, tot precaritzant les condicions laborals i adoptant un model neoliberal de rendibilitat mercantil en la investigació i la gestió. La pandèmia va exacerbar aquestes deficiències i va fer evident la necessitat d'abandonar aquest model i tornar a una universitat compromesa amb la transformació progressista de la societat.

El manifest conclouïa que, davant la crisi civilitzatòria, accelerada per la pandèmia, resultava imperatiu posar els recursos docents i investigadors al servei de les demandes ciutadanes, tot habilitant recursos telemàtics i procediments de comunicació per a escoltar i respondre aquestes necessitats de l'alumnat i de la societat en conjunt. S'hi emfatitzava la idea que, després del confinament, no es tornés a les mateixes orientacions sociopolítiques i econòmiques que havien posat en evidència el pitjor de l'epidèmia, i era responsabilitat de la comunitat universitària obrir camí cap a una universitat millorada en capacitat docent i investigadora, consciència ciutadana i compromís social.

I conclouïem: «Entre l'atmosfera d'incerteses, temors i esperances que ens envolta aquests dies s'obre pas una certesa: quan acabi el nostre confinament no tornarem al mateix món. De nosaltres depèn, des d'avui mateix, que la commoció que travessem òbriga el camí cap a una universitat pública que millori en capacitat docent i investigadora i, també, en consciència ciutadana i en compromís amb la transformació social».

La preocupació per l'ascens de l'extrema dreta al nou context mundial ens va portar a organitzar una sèrie de xerrades; tres centrades en l'acció i els discursos de l'extrema dreta (Miquel Ramos, Anna López i Jordi Borràs), una sobre el racisme (Moha Gerehou), i una més sobre la corrupció (Rodrigo Terrasa). La corrupció fa més permeable el discurs de l'extrema dreta entre les classes populars, en activar la vella consigna franquista que «tots els polítics són igual», un

discurs que permet a l'extrema dreta presentar-se com una alternativa a la política democràtica representativa.

El futur del sistema capitalista ja és aquí, travessa el nostre present multipliant les crisis. No coneix els seus límits. Expulsa les diferències o les extermina mitjançant les guerres. El seu poder i la seva crueltat ens espanten. Vivim mals temps per a la crítica, la posició de la resposta campa a plaer pels campus universitaris i emmordassa les preguntes. Les noves generacions inicien la carrera cap a la precarització laboral atacades amb el pal de la competitivitat i al·lucinades amb la pastanaga de l'excel·lència. Com va observar Jesús Ibáñez (1985), a propòsit de la reflexivitat social i les paradoxes que comporta, quan alguna cosa és necessària i impossible cal inventar noves dimensions, cal canviar les regles del joc.

Avui més que mai, és urgent enfrontar, mitjançant les eines de la imaginació sociològica, aquesta realitat; tornar a pensar i recórrer els camins oberts per diverses fonts de saviesa, coneixement científic i transformació ecosocial. Hem de contribuir a la construcció d'«utopies reals» que reinventen els nostres vincles amb la natura i enfronten el desnonament programat dels nostres vincles socials. Alternatives no tòpiques que puguin permetre enfrontar un futur amenaçat simultàniament pels conflictes interns a la societat humana i pels externs derivats de la relació d'explotació amb la natura; alternatives que possibiliten formes democràtiques i justes d'autocontrol. Per això, cal recuperar de l'oblit que serem la nostra memòria comuna, la nostra història compartida com a col·lectiu universitari i ciutadà. Esperem que aquestes línies servisquen per a eixe propòsit. Busquem ara, retornar l'hospitalitat, la cura i el mestratge que vam rebre dels pioners de la sociologia crítica valenciana quan nosaltres entràrem a la universitat, a les joves generacions de col·legues actuals. Us convidem a continuar als meandres de la sociologia crítica. Per a nosaltres ha pagat la pena. Avui sabem que aquest camí té sentit, té cor.

No és que tot anirà bé, sinó que podria anar-hi raonablement bé. No cal pertànyer a una raça d'arcàngels per a no cometre genocidis o posar fi al tràfic de persones. Els qui neguen una cosa tan sensata són els fantasiosos. No hi ha res més quimèric que suposar que el món continuarà tal i com el coneixem.

Esperança sense optimisme, TERRY EAGLETON (2016)

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bauman, Z. (2006). *Modernidad y Holocausto*. Ediciones Sequitur.
- Bourdieu, P. (2024). *Las trampas de la investigación. Cómo detectar los límites, prejuicios y puntos ciegos en las ciencias sociales*. Siglo XXI Editores.
- Briziarelli, M., i Martínez Guillem, S. (2021). «‘Uber’ University and Labor Recomposition. Struggling Notes on (Dis)organized Academia». En B. Dolber, M. Rodino-Colocino, C. Kumanyika i T. Wolfson, T. (eds.), *The Gig Economy: Workers and Media in the Age of Convergence* (pp. 124-137). Routledge. DOI: 10.4324/9781003140054
- Fernández-Savater, A. (2016). Disciplinar la investigación, devaluar la docencia: cuando la Universidad se vuelve empresa. *El Diario.es*, 19 de febrero de 2016, <https://www.eldiario.es/interferencias/disciplinar-investigacion-devaluar-docencia-universidad_132_4146167.html>.
- Fleming, P. (2021). *Dark Academia. How Universities Die*. Pluto Press.
- Gill, Rosalind (2015). Rompiendo el silencio: las heridas ocultas de la universidad neoliberal. *Arxius de Ciències Socials*, 32, <<http://roderic.uv.es/handle/10550/49033>>.
- Ibáñez, J. (1979). *Más allá de la sociología*. Siglo XXI.
- Ibáñez, J. (1985). *Del algoritmo al sujeto*. Siglo XXI.
- Ibáñez, J. (1994). *El regreso del sujeto*. Siglo XXI.
- Ortí, A. (2007). Veinticinco años después: el oficio del sociólogo en la España Plural. *Revista Española de Sociología (RES)*, 7.
- Slaughter, S., i Rhoades, G. (2004). *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State and Higher Education*. The Johns Hopkins University Press.
- Smyth, J. (2017). *The Toxic University. Zombie Leadership, Academic Rock Stars and Neoliberal Ideology*. Palgrave-Mcmillan.
- Wright, E. O. (2010). *Construyendo utopías reales*. Editorial Akal.
- Kezar, A.; DePaola, T., i Scott, D. T. (2019). *The Gig Academy. Mapping Labor in the Neoliberal University*. Johns Hopkins University Press.

Des-naturalitzant el cos, trajectòries dels estudis sociològics sobre corporalitats socials

*Arantxa Grau i Muñoz, Aina Faus-Bertomeu, Elisabet Marco Arocas,
Luis Robledo Díaz i Joan Torres Palomares*

Grup COSiDES

Departament de Sociologia i Antropologia Social

L'epistemologia feminista ens ha ensenyat que el valor que li reconeixem a una ciència no depén, intrínsecament, de la seua potencialitat explicativa de la realitat, sinó que aquest obeeix també a les estructures i relacions de poder en les quals els marcs de coneixement es veuen immersos (Fox Keller, 1995). Aquesta afirmació seria aplicable, així mateix, a les àrees d'interès en què s'estructura una disciplina científica i també ho seria a les preguntes que, des d'aquests camps, es consideren pertinents i necessàries. En aquest capítol pretenem desvelar les coordenades que han operat en els silencis que la sociologia ha dedicat a l'anàlisi dels cossos, en un intent de justificar la pertinença del gir crític que COSiDES, en tant que grup d'investigació, proposa com a aproximació a l'estudi sociològic de les corporalitats socials.

1. DES DE LA SOCIOLOGIA DEL COS A LA SOCIOLOGIA DE LES CORPORALITATS. LIMITACIONS D'UNA MIRADA NATURALITZADORA I INDIVIDUALITZADORA

La literatura científica situa el naixement d'allò que avui coneixem com a sociologia del cos als anys vuitanta del segle passat. Certament, es tracta d'un camp d'estudi jove a la nostra disciplina, però seríem ingènues si pensàrem que la desatenció que els hem prestat als cossos des de la sociologia rau, únicament, al seu origen recent. Tal com avançàvem adés, hi ha alguna cosa més que explica que, dels 39 comitès d'investigació de la Federació Espanyola de Sociologia (FES), cap d'ells

porte el nom de sociologia del cos i, molt menys, el de sociologia de les corporalitats. En aquest apartat intentarem desgranar algunes raons que s'amaguen al darrere d'aquest buit.

Bryan Turner (1994) ha donat compte, als seus textos, d'aquelles premisses fundadores de la teoria social que han suposat que, des dels seus orígens, les corporalitats no es trobaren al centre d'interés d'aquesta. La primera té a veure amb el marc analític cartesià que dissocia naturalesa i cultura com a entitats estables i diferenciades. La preeminència de l'explicació ontològica del cos que descansa en una lectura somàtica, va implicar que el cos-organisme es pensés des de la natura i que, per tant, el seu coneixement s'atorgués a disciplines afins a una epistemologia de tall positivista (Lupton, 2019). L'acció social s'interpretava des-carnada i el cos s'assimilava a l'organisme, una entitat anatomicofisiològica que dissonava en les conjectures de les ciències socials. La segona de les premisses, imbricada en aquesta primera, té a veure amb la separació cognitiva entre racionalitat i emotivitat. El cos es va entendre com quelcom extern a l'actor social, diu Turner (1994), a l'agent creador de signes i significats, però amb capacitat decisòria; la ment racional és considerada, encara avui, *locus* de l'acció (seguint la distinció weberiana entre acció i comportament) condició que vela el paper dels sentiments i de les emocions en l'activitat humana (Bericat, 2000).

Continuant amb aquesta línia, una teoria que fa referència al cos físic com a sistema orgànic, no pot ser mai una teoria reticular sinó, ben al contrari, aquesta orbita necessàriament en una idea atomitzada del cos-subjecte. I és ací on troba la sociologia un altre revulsiu incòmode que justifica el descart del cos com a objecte legítim de coneixement. A les autories clàssiques de la sociologia els interessaren les estructures com a configuracions on s'esdevenen els ajustos i desajustos socials. La materialitat que amarrava el subjecte al context social se situava a un nivell meso o macrosocial, i no pas a un nivell microsocial que, si hagués sigut així, hagués desplaçat l'atenció a l'estudi del subjecte-cos. Serien autories com les d'Erving Goffman (1981) i la seua provocació de la consciència sociològica davant la significació dels cossos en interacció; Pierre Bourdieu (2016) que entengué el cos com la materialització més indiscutible del gust de classe o Michel Foucault (1983) que feu referència a una política del cos en connivència amb règims disciplinaris, base de l'origen i el desenvolupament de les institucions modernes, entre altres, els qui ens oferiren ferramentes per comprendre que les corporalitats són expressions de les societats perquè, al mateix temps, les dinàmiques socials són part d'aquelles. En paraules de Mari Luz Esteban (2004), que el cos és nus i estructura d'acció.

Arribades a aquest punt, i alhora que articulem la nostra proposta crítica, resulta fonamental entendre que l'evidència convençuda amb la qual actualment ens referim al cos com a fet biològic, no és sinó el resultat d'un llarg procés de *natura*-lització que ha aconseguit esborrar la seua dimensió política, biopolítica, diria Foucault (2002). L'assumpció d'una perspectiva crítica ha de treballar, en primer lloc, amb una noció de corporalitat en tant que entitat social, centre de processos de producció i reproducció social; en segon lloc, ha de superar la distinció irrefutable entre cos/emocions per comprendre que una sociologia del cos ha de ser, necessàriament, una sociologia de les emocions (Scribano, 2012). El cos que actua, que fa, que es relaciona, és un cos que desitja, que sent, que es veu encarnadament travessat per la realitat social.

Des d'aquest vessant crític el nostre és un intent de depassar el dispositiu teòric de «cos» per apropar-nos al de «corporalitats». Les aportacions que, des de la sociologia, s'han fet a l'estudi de les corporalitats en els darrers vint-i-cinc anys ens ajuden a fer aquest avanç. Fem sociologia de les corporalitats justament, perquè la idea de corporalitat al·ludeix a un procés inconclús constitutiu i constituent de les dinàmiques socials; seguint l'al·legoria de Gerard Coll-Planas (2012), perquè la carn és metàfora.

Autories diverses, entre elles Sarah Nettleton (2013) i el mateix Turner (1994) han apuntat cap a la teoria feminista com el motor de canvi de direcció de la teoria social envers l'anàlisi de les corporalitats. La teoria feminista és la que ha portat el gènere, la racialització, la generació, la sexualitat, el capacitisme... com a eixos de comprensió dels processos socials que modelen els cossos, els classifiquen, els llegeixen i hi articulen dissidències. Sostenir que la biologia no és destí —frase clàssica atorgada a Simone de Beauvoir— implica desestabilitzar els marcs explicatius fonamentats en l'essencialisme binari (femení/masculí; racialitzada/no racialitzada; capaç/incapaç; jove/vella; home/dona...) i fer-ho des de la resistència davant els ordres hegemònics. Les corporalitats socials s'han de llegir des d'una dimensió bioquímica, però aquesta no pot aclaparar la seua dimensió social (Wilson, 2015). El projecte feminista d'estudi de les corporalitats necessita discutir amb els esquemes taxonòmics biomèdics aportant una perspectiva interseccional que, com diu Ochy Curiel (2017), ha de servir-nos per a superar el determinisme biològic prescriptiu de l'alteritat.

L'epistemologia feminista ha estat també la que ha fet saltar l'alerta davant les estratègies efectives de la ciència androcèntrica per descartar les emocions com objectes de coneixement possibles. Les dicotomies androcèntriques que tradicionalment han definit la ciència, han descansat en la separació entre allò racional

(neutral, objectiu i imparcial) i allò emocional, la ciència i la creença, la raó i el sentiment (Longino, 2017), i també han estat creuades per una epistemologia colonitzant que fa que les emocions, però també els sabers, no siguin reconeguts de la mateixa manera (Espinosa-Miñoso, 2014). Les experiències i narratives que donen forma a les distintes corporalitats que conviuen en una societat responen a esquemes culturals-cognoscitius, però també a una dimensió emocional. Ara bé, una perspectiva que atenga la diversitat corporal no pot quedar-se en les formes legítimes de corporalització, sinó que ha de constituir una proposta que entenga que els coneixements i les emocions *altres* han de ser col·locades a l'epicentre dels interrogants sociològics.

La dissociació amb què s'han pensat les categories analítiques d'agència i estructura social, constitueix un teló de fons que ha esdevingut clàssic en el pensament sociològic. Argumentàvem abans que el tractament del cos com a entitat individualitzada en contrast amb la concepció sistèmica de l'estructura, podria ser explicativa també del desinterès de la sociologia per la corporalitat. El gir epistemològic que ens porta a la sociologia de les corporalitats, assumeix el diàleg en negociació entre estructura i agència, siga aquesta agència subjectivada o col·lectivitzada. Els processos d'articulació de les subjectivitats són processos d'itinerari corporal on les emocions tenen un paper cabdal (Mora, Llombart i Albertin, 2017). Fer aquesta afirmació no implica descuidar l'estructura material ni la contingència històrica, ni tampoc sumar-se a una proposta neoliberal que concep el cos com una marca personal de disseny propi (Gálvez, Tortajada y Willem, 2017), sinó que suposa superar la connotació de dada precultural de la qual parla la perspectiva clàssica de la medicina o la psicologia. Els cossos s'han de pensar com a projectes que es lliuren en coordenades d'incertesa (Missé i Parra, 2023), en constricció-negociació amb un ordre sociocultural que els marca des de les vigilàncies institucionals (persona negra, home coix, dona gran, intersex, transsexual, migrant...). Però els cossos (de)mostren també resistències, les corporalitats dissidents posicionades en la subjugació fan propostes renovades des de les vides pròpies o des d'agències col·lectives activistes, contribuint a eixamplar els punts de fuga d'un ordre social que es presenta i es percep com a infrangible. L'estudi sociològic de les corporalitats no pot descuidar aquestes dissidències.

Els debats que han tingut lloc a propòsit dels estudis de les corporalitats els darrers vint-i-cinc anys, ens porten a articular una proposta que descanse en les corporalitats, les subjectivitats i les dissidències. I és amb aquest menester que es crea el grup de recerca Corporalitats Socials, Subjectivitats i Dissidències, o seguint les seues sigles i com ens agrada anomenar-lo, COSiDES.

2. L'ESTUDI DE LES CORPORALITATS DES DEL GRUP COSIDES

A la tardor de 2023, la Universitat de València formalitza el grup COSIDES,¹ que es configura a partir de professorat procedent del Departament de Sociologia i Antropologia Social amb trajectòries investigadores independents però amb un camp d'estudi i un mode d'entendre'l compartit. Aquesta convergència no es produeix d'un dia per l'altre, sinó que s'ideja en un procés gradual marcat per col·laboracions puntuals, debats informals i experiències compartides. D'entre aquestes podem destacar la participació d'algunes investigadores de l'equip directiu al CI34, Sociología de las Sexualidades, de la FES, des d'on va organitzar-se el Congreso Jovenxs Investigadorxs en Sociología de las Sexualidades (2021); el disseny d'un qüestionari sobre sexualitat amb perspectiva de gènere destinat a població jove de Catalunya per a l'Agència Catalana de la Joventut (2021), la participació al projecte internacional Acciones y Políticas Inclusivas Universitarias para la Población LGBTI+ en Países Iberoamericanos, així com a diversos congressos (FES, ESA, SEE, COCA...) i la publicació d'articles a revistes de renom (*RES*, *Papeles del CEIC*, *Encrucijadas*) i de capítols de llibre (Tirant lo Blanc, Dykinson). Tot i això, la fita que marcarà el camí cap a convergència del grup és el procés de publicació del llibre *Sociología de la salud: salud, malestar y sociedad desde una mirada crítica* (Tirant lo Blanch, 2022), en què participen tots els membres. Aquest no només obrirà un debat teòric sinó també generarà sinergies en els projectes de recerca.

Les discussions al grup sobre el posicionament epistemològic que havia de posar en relació la comprensió social dels cossos, han culminat amb el consens de cinc suposats teòrics que des de COSIDES entenem com a principis rectors en les nostres recerques.

El primer d'aquests es concreta en la «desconstrucció dels cossos», és a dir en desafiar la visió tradicional del cos com a entitat purament fisiològica; així es revela i reconeix que les corporalitats no són simplement entitats físiques i neutrals, sinó que estan imbuïdes de significats, símbols i expectatives culturals que varien en els contextos socials. Les expectatives i les normes sobre el cos dicten com se suposa que els individus han de mirar, comportar-se i presentar-se, així modelen com els individus es perceben a si mateixos i com són percebuts per la resta de

¹ COSIDES GIUV2023-561 El grup disposa d'una web pròpia: <<https://www.uv.es/corporalitats-subjectivitats-dissidencies-cosides/ca/grup-investigacio/presentacio.html>>.

persones. Aquestes adscripcions culturals dicten ideals de bellesa, masculinitat o feminitat i, fins i tot, el que es considera un cos normatiu, desitjable o saludable.

Derivada d'aquesta qüestió, subratllem la «natura relacional de les subjectivitats» en posar de manifest que la comprensió i les experiències dels individus sobre si mateixos estan configurades per les seues interaccions socials i en processos d'autoreconeixement fluids i dinàmics. Les subjectivitats, per tant, no són fixes ni predeterminades, sinó que evolucionen a través de les interaccions amb les estructures socials, les normes i els discursos, reflectint la complexitat i la diversitat de les identitats. Des d'ací, assumim que, per exemple, la nostra comprensió de la nostra identitat de gènere pot estar influïda per les expectatives, les normes culturals i les interaccions amb altres persones que validen o desafien el nostre sentit del gènere, de la mateixa manera que un mateix individu pot experimentar transformacions en la seua identitat en vivenciar transicions com ara l'adolescència, la paternitat o la jubilació, entre d'altres.

Aquests plantejaments ens dirigeixen a posicionar-nos en el «paradigma de la interseccionalitat», des d'on reconeixem que els individus tenim diferents identitats socials com ara el gènere, l'edat, la sexualitat i la raça —entre d'altres— i, per tant, que les experiències corporals es formen per la intersecció de múltiples sistemes de dominació. Entenem, doncs, que les identitats no són meres categories descriptives sinó que es generen de manera relacional a partir de relacions de poder: algunes identitats són privilegiades i aporten avantatges, mentre que d'altres són estigmatitzades i estan sotmeses a discriminació i opressió (Hill Collins, 2015). Ser un home blanc, heterosexual i cisgènere en una classe socioeconòmica alta comporta una situació de privilegi social en relació amb ser una dona negra, transgènere i amb diversitat funcional.

El quart element que considerem, «l'anàlisi multinivell de la corporalitat», implica examinar la corporalitat a múltiples nivells: el nivell micro, que es centra en experiències individuals de corporalitat, i des del qual observem com els individus perceben, interpreten i experimenten el seu propi cos a la vida quotidiana; el nivell meso, on l'atenció es desplaça cap a les pràctiques institucionals i socials —com la medecina, l'educació, els mitjans de comunicació, la religió i la família— que mesuren les experiències corporals; i el nivell macro, des d'on analitzem com les estructures i els sistemes de poder, la desigualtat i la globalització influeixen en les pautes de salut i benestar i en les pràctiques corporals. Aquest enfocament multinivell ens permet una comprensió complexa i completa de com les corporalitats es configuren i com contribueixen als processos socials generals i com les polítiques públiques —especialment les de salut pública i de

política social— influeixen en l'experiència, l'expressió i els reconeixements de les corporalitats.

Adoptem aquest tipus d'anàlisi a les experiències i identitats corporals relacionades amb «el conflicte, la dissidència i les resistències», i avancem així el nostre darrer plantejament teòric. Ens interessa observar la resistència contra les normes i pràctiques opressives, així com els esforços creatius per redefinir i recuperar experiències i subjectivitats corporals. En atendre aquestes situacions, reconeixem i fem costat al conflicte i l'oposició a les normes i pràctiques opressives, potenciant les veus estigmatitzades i vulnerabilitzades i promovent la justícia social i l'equitat (Hill Collins i Bilge, 2019).

Aquesta perspectiva sociològica de la corporalitat proporciona a COSiDES un marc crític per entendre la interacció complexa i dinàmica entre cossos, identitats i estructures socials, i dona lloc a una comprensió més profunda de les experiències corporals, de les desigualtats socials i de les possibilitats de canvi i transformació social. Ens posicionem des d'aquesta mirada de les corporalitats perquè ens descobreix les maneres en què el poder opera dins i a través dels cossos; per a això ens ajudem d'una àmplia varietat de mètodes i tècniques de recerca social, tan tradicionals —com les enquestes i els grups de discussió— com innovadores com és la metodologia digital.

El curs 2023 ha representat un moment determinant per a la formalització de COSiDES, però també per a la consolidació donat el ventall ampli i diversificat d'activitats de recerca que s'han desenvolupat. Entre aquestes iniciatives destaca la culminació de dos projectes R+D successius sobre «Sexualitats on-line en la població jove valenciana», finançats per la Generalitat Valenciana (GV/2020/023 i CIGE 2021/045), i a través dels quals hem explorat els usos, significats, pràctiques i experiències sexuals mediades pels entorns i les ferramentes virtuals. En aquesta mateixa línia de la sociologia de les sexualitats hem organitzat també el I Congrés Internacional sobre Corporalidades Sociales, Subjetividades y Dissidencias, junt amb Egregius (2023). En aquesta primera edició hem comptat amb la participació de 129 persones, de catorze nacionalitats i amb un total de 112 ponències. També col·laborem activament amb la iniciativa «L'Armari de la Memòria» de la Generalitat Valenciana, recopilant memòria oral de persones LGTBI grans. I paral·lelament, s'ha prosseguit en la recerca des de la sociologia de la salut, amb l'elaboració de l'informe «Salut i habitatge. Una mirada sociològica a la realitat valenciana», en què indaguem en la manera com els diferents règims de tinença i l'accés a l'habitatge intervenen en la salut de les persones. A partir

d'aquestes activitats contribuïm a l'anàlisi i enteniment de les corporalitats i de les seues complexitats en els teixits socials que les configuren.

3. TEIXINT COMUNITAT: ACTIVITATS AL CAMPUS I MÉS ENLLÀ

En les darreres dècades, les societats han experimentat profundes i complexes transformacions socials, intricades i de gran abast. Les universitats, com a institucions simbòliques del coneixement i l'educació, no han estat immunes a aquest dinamisme. Per contra, s'han vist sotmeses a la influència d'aquests canvis constants, tant en la seua interacció amb l'entorn sociocultural com en la configuració interna de la seua comunitat universitària. Una metamorfosi social que s'expressa en desafiaments, però també en oportunitats per a la universitat, com a productora de coneixement i com a comunitat educativa.

Reflex d'aquests canvis i de la necessitat d'atendre les noves realitats i expectatives estudiantils són la incorporació d'eines i recursos digitals en els processos d'ensenyament-aprenentatge; l'impuls de la innovació educativa i metodologies actives; el foment de l'aprenentatge experiencial i pràctic; així com una major atenció a la internacionalització del currículum, entre d'altres. No menys important resulten els canvis a nivell social i cultural, especialment, l'atenció i la promoció de la pluralitat afectivosexual, familiar i de gènere, l'etnicocultural i la religiosa de les persones que formen part de la comunitat universitària.

Argumentàvem abans que la proposta de COSiDES, en tant que grup d'investigació, s'articula entorn del gir epistemològic que ens porta a la sociologia de les corporalitats. Cal assenyalar que els nostres objectius comprenen tant l'àmbit de la investigació com la formació de l'alumnat. El nostre compromís implica promoure un enfocament integral que no només impulse la investigació en aquest camp, sinó que proporcione oportunitats d'aprenentatge, implicació i creixement acadèmic per a tota la comunitat universitària. Si bé resulta essencial transferir el coneixement generat pel grup a través d'activitats formatives, en paral·lel a la formació curricular cal fomentar espais de reflexió i intercanvi d'idees, que permeten crear xarxes entre persones interessades, tant de l'àmbit acadèmic multidisciplinari, de l'activisme, de l'àmbit professional i del públic general no universitari.

Assenyalen Pichardo i Puche (2019) que la mateixa concepció epistemològica de la universitat encara present a l'àmbit acadèmic, constitueix una barrera per a la pluralitat de les persones i experiències que la conformen. La universitat,

entesa com un espai pur de coneixement, suposadament asexual, sense cossos, sense vulnerabilitats i sense subjectes posicionats, condiona en diversa mesura les experiències acadèmiques i laborals de les persones, de manera que constitueix una barrera per aquelles que no encarnen els estàndards de la normalitat. És per això que la nostra proposta formativa pretén subvertir aquesta barrera epistemològica, promovent activitats formatives que fomenten una cultura inclusiva, on les emocions i les vivències personals, les resistències i dissidències, no queden excloses de l'espai científic i acadèmic. Activitats que puguen plantejar i donar resposta a nous interrogants sociològics des d'una perspectiva crítica, on atendre diverses inquietuds i on l'alumnat no només siga concebut com a destinatari, sinó que hi participe i en forme part.

Aquesta última part del capítol, volem dedicar-la a les iniciatives i activitats formatives que hem fet en aquests darrers anys a la Facultat de Ciències Socials, que mostren la trajectòria conjunta que ha anat consolidant i donant forma als nostres interessos com a grup d'investigació i teixint xarxes fins al moment actual.

- El 1r Webminari sobre sociologia de les sexualitats, es va realitzar en el curs 2020-2021: «Identitats, cossos i desitjos. Nous reptes per a la sociologia de les sexualitats». En aquesta primera edició, la proposta gira entorn de la reflexió sobre conceptes claus i debats latents que toquen directament l'anàlisi sociològica de les sexualitats. Per a aprofundir en aquestes qüestions es va comptar amb la participació de Gerard Coll-Planas (Universitat de Vic): «Identitats, cossos i desitjos. Nous reptes per a la sociologia de les sexualitats»; Ignacio Pichardo (Universidad Complutense de Madrid): «Diversidad sexual e identidad de género en el ámbito laboral»; Paola Rubio Rodríguez (Universidad de Granada): «Trabajos sexuales: sistemas de control y de resistencia»; Andrea García-Santesmases (Universitat Oberta de Catalunya): «Deseos inquietantes: un análisis feminista sobre la asistencia sexual para personas con diversidad funcional»; José Octavio Hernández (Universidad Pablo de Olavide): «Encrucijadas metodológicas en el estudio del “putivagón” y el “metreo” en el espacio público de la Ciudad de México»; Arantxa Grau i Aina Faus (Universitat de València): «Xica busca xic? Xic busca xica? A propòsit de les categories sexo-genèriques en les Apps de trobades sexuals»; Isabel Ferrandis Armero (doctora en Antropologia Social i Cultural): «Homes de carn i pèl. Els ‘ossos’ de Barcelona des d'una mirada etnogràfica».

- En el curs 2021-2022 es va realitzar el 2n Webminari sobre sociologia de les sexualitats: «Cossos i sexualitats des d'una mirada interseccional». En el marc d'aquesta activitat, s'aborden les sexualitats des del paradigma analític de la intersexualitat, posant l'accent en els múltiples eixos de poder que travessen les experiències i pràctiques sexuals, desitjos i plaers. Per a aquest seminari, en línia i d'accés obert, comptarem amb Maria Rodó Zárete (Universitat de Barcelona), amb la ponència: «Interseccionalitat: geografies de les sexualitats»; Cèsar Torres Cruz (Universidad Nacional Autónoma de México): «La biomedicalización estratificada del riesgo sexual al VIH y al VPH en México», i Gloria Arancibia Clavel (psicòloga, màster en estudis LGTBIQ+ i escriptora): «La sexualidad de las mujeres trans en su proceso de transición».
- En el curs 2022-2023, tingué lloc el 3r Webminari sobre sociologia de les sexualitats: «Sexe en els espais públics, mecanismes de control dels cossos i dels plaers». En aquesta edició s'analitzà com es manifesten i es negocien les expressions de la sexualitat als entorns públics, així com els mecanismes de control i les resistències que operen en aquests espais. El webminari de caràcter mixt, presencial i en línia, d'accés obert² comptà amb Gerard Coll-Planas (Universitat de Vic): «Suor, sang i purpurina: rastrejant la diversitat sexual i de gènere pels carrers de Barcelona»; Martin Boy (CONICET): «Cuerpo, sexualidad y espacio: una trama de intereses y conflictos urbanos»; Marcela Otárola Guevara (Universidad de Costa Rica): «Subversiones en el espacio público como desafío a lo heteronormal»; Julieta Vartabedian (Universidad Complutense de Madrid): «Apropiaciones trans de los espacios públicos: entre el trabajo sexual, las migraciones y la búsqueda de un lugar seguro para la supervivencia».
- En el curs 2023-2024, s'ha realitzat el IV Webminari sobre sociologia de les sexualitats: «Marcs, mètodes, complexitats i controvèrsies». En aquesta ocasió hem posat l'èmfasi a explorar diferents enfocaments i eines metodològiques en l'estudi de les sexualitats, així com en la reflexió sobre les complexitats i els desafiaments que enfronten persones investigadores en aquest camp. Per abordar aquestes qüestions hem comptat amb la participació de Carmen Romero Bachiller (Universidad Complutense de Madrid): «¿Cómo pensar las disidencias sexuales y de género? Metodologías apócrifas y epistemologías queer»; Noemí Parra Abaunza (Universidad

² Activitat realitzada en el marc del projecte CIGE 2021/045. Generalitat Valenciana.

de las Palmas de Gran Canaria): «La aplicación del método biográfico narrativo interpretativo (BNIM) al estudio de las transiciones de género en la adolescencia», i Antonio Caballero Gálvez (Universidad Rey Juan Carlos): «Aproximaciones al cuerpo virtual. Herramientas metodológicas interdisciplinarias para lo estudio de las aplicaciones de citas online».

Aquests webminaris han facilitat la connexió d'una audiència diversa, investigadors, estudiants i membres del públic en general, persones i estudis provinents de diverses institucions, països i contextos. Juntament amb aquestes iniciatives, durant el curs 2023-2024 hem dut a terme activitats presencials al campus de la Facultat de Ciències Socials,³ especialment dirigides a la comunitat universitària però, també, obertes al públic no universitari.

- Conferència i debat: «Una epistemología de los derechos humanos. Reflexiones desde los estudios intersex». Amb aquesta proposta, Amets Sues (Escuela Andaluza de Salud Pública, grup d'investigació OTRAS. Perspectivas Feministas en Investigación Social) ens convida a qüestionar i repensar la nostra comprensió dels drets humans des d'una perspectiva intersex, posant l'accent en qüestions epistemològiques, metodològiques i d'ètica de la investigació.
- Conferència i debat: «Adolescents en transició. Explorar el gènere en temps d'incertesa». Amb aquesta jornada i de la mà de Miquel Missé i la seua última investigació (sociòleg, expert en gènere, sexualitat i polítiques LGTBI) explorem la realitat de les adolescències trans, un fenomen amb una visibilitat creixent i del que emergeixen múltiples debats i reptes, amb intenció de repensar noves maneres de promoure un millor acompanyament tant professional com de les famílies i de la societat en general que puga atendre la dimensió complexa i dinàmica d'aquests processos heterogenis.
- Conferència i debat: «LGTBFÒBIA i teràpies de conversió». Comp-tem amb la presència de Saúl Castro (politòleg, advocat i fundador de l'Associació Espanyola contra les Teràpies de Conversió), i a partir de la seua investigació i tasca professional ens endinsem a l'anàlisi i la reflexió de discursos i pràctiques patologitzadores i estigmatitzadores de corporalitats, sexualitats i identitats, de processos de subjecció, normalització i violència

³ Per al desenvolupament d'aquestes activitats, hem comptat amb el suport de Diversitats, el Vicerectorat d'Igualtat, Diversitat i Polítiques Inclusives, i de la Generalitat Valenciana.

de caire estructural. Abordem el fenomen de les anomenades, o mal anomenades, «teràpies de conversió» i la seua incidència al territori Espanyol.

- Conferència i debat: «Aquí es donde fluye la vida. De las utopías trans-feministas al comunismo reproductivo». A partir de les reflexions d'Ira Terán, s'exploren els debats contemporanis entorn de les limitacions i potencialitats de les tecnologies de reproducció, debatent-ne les possibilitats per transformar les estructures socials i polítiques futures cap a models que superen les actuals institucions burgeses i patriarcals.

El nostre propòsit en aquest capítol ha estat assenyalar quins són els debats i atzucacs teòrics i epistemològics heretats de les darreres dècades i vigents en la sociologia de les corporalitats. També ha estat el de mostrar com, des de COSIDES, pretenem contribuir a la mirada sociològica amb propostes crítiques que entenguen els cossos, i els ordres i pràctiques que els travessen, en tant que fenòmens socials. La nostra aposta és la de seguir aquesta línia en els futurs venidors i poder articular un espai per a la sociologia valenciana de les corporalitats.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bericat Alastuey, E. (2000). La sociología de la emoción y la emoción en la sociología. *Papers: Revista de sociología*, (62), 0145-176.
- Bourdieu, P. (2016). *La distinción: criterio y bases sociales del gusto*. Taurus.
- Coll-Planas, G. (2012). *La carn i la metàfora. Una reflexió sobre el cos a la teoria queer*. Ed. UOC
- Curiel, O. (2017). Género, raza, sexualidad: debates contemporáneos. *Intervenciones en estudios culturales*, 4, 41-61.
- Espinosa-Miñoso, Y. (2014). Una crítica descolonial a la epistemología feminista crítica. *El Cotidiano* (184), 7-12.
- Esteban Galarza, Luz, M. (2004). *Antropología del cuerpo: género, itinerarios corporales, identidad y cambio*. Bellaterra Edicions.
- Foucault, M. (1983). *Vigilar y castigar: nacimiento de la prisión*. Siglo XXI.
- Foucault, M (2002). *Historia de la sexualidad. El uso de los placeres*. Siglo XXI.
- Fox Keller, E. (1995). *Reflections on gender and science*. Yale University Press.
- Gálvez, A. C.; Tortajada, I., i Willem, C. (2017). Autenticidad, marca personal y agencia sexual: el posfeminismo lésbico en Youtube. *Investigaciones Feministas*, 8(2), 353-369.

- Goffman, Erving.(1981) *La presentación de la persona en la vida cotidiana*. Amorrortu.
- Hill Collins, P., i Bilge, S. ([2016] 2019). *Interseccionalidad*. Morata.
- Hill Collins, Patricia (2015). Intersectionality's definitional dilemmas. *Annual review of sociology*, 41, 1-20.
- Longino, H. E. (2017). Feminist epistemology. *The Blackwell guide to epistemology*, 325-353.
- Lupton, D. (2019) Lupton, D. (2019). Toward a more-than-human analysis of digital health: Inspirations from feminist new materialism. *Qualitative health research*, 29(14), 1998-2009.
- Missé, M., i Parra Abaunza, N. (2023). *Adolescentes en transición. Pensar la experiencia de género en tiempos de incertidumbre*. Bellaterra Edicions.
- Mora, E.; Llombart, M. P., i Albertin, P. (2017). Los contextos de vulnerabilidad de género del dolor crónico. *Revista Internacional de Sociología*, 75(2), e058-e058.
- Pichardo, J. I., i Puche Cabezas, L. (2019). Universidad y diversidad sexogenérica: barreras, innovaciones y retos de futuro. *Methaodos. Revista de Ciencias Sociales*, 7(1), <<https://doi.org/10.17502/m.rcs.v7i1.287>>.
- Scribano, A. (2012). Sociología de los cuerpos/emociones. *Revista Latinoamericana de Estudios sobre Cuerpos, Emociones y Sociedad*, 4(10), 91-111.
- Turner, B. S. (1994). Los avances recientes en la teoría del cuerpo. *Reis*, 11-39.
- Wilson, E. A.(2015). *Gut feminism*. Duke University Press.

Universidad y cooperación al desarrollo

La innovación docente entre la investigación y la transferencia

Ana Sales Ten

Departament de Treball Social i Serveis Socials

1. INTRODUCCIÓN

La cooperación al desarrollo se ha consolidado como un ámbito profesional que demanda una formación universitaria de excelencia, capaz de transmitir conocimientos y desarrollar competencias curriculares en diversos niveles. No obstante, esta área no está exenta de miradas críticas y evaluaciones que, en muchas ocasiones, priorizan los resultados cuantitativos sobre los cualitativos, y en las cuales los factores de viabilidad están fuertemente determinados por el alcance de estos.

En este sentido, es crucial entender la cooperación internacional como una estrategia para la gestión de políticas públicas y la promoción de la solidaridad ciudadana frente a las desigualdades e injusticias que afectan a ciertos países. Por ello, resulta pertinente que la formación universitaria en cooperación al desarrollo esté claramente alineada con los parámetros de la Agenda 2030 y los Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS) establecidos por las Naciones Unidas. Este enfoque está respaldado por numerosas publicaciones científicas. Existe una extensa literatura sobre este tema, pero destacamos dos referencias significativas: la guía para universidades elaborada por la Sustainable Development Solutions Network en colaboración con la Red Española para el Desarrollo Sostenible (SDSN Australia/Pacific, 2017) y el Proyecto EDINSOST, que busca integrar los ODS en la educación superior, presentando algunos de los primeros resultados del proyecto en un conjunto de grados (Sánchez, F. *et al.*, 2017).

La estructura de este capítulo se articula en torno a dos líneas de acción de la propia Universidad: (1) la promovida por el Servicio de Formación Permanente e Innovación Educativa, que lleva a cabo proyectos de innovación docente para fomentar la calidad, la innovación en el diseño, las metodologías de enseñanza, el

aprendizaje y la evaluación de la docencia, y (2) el compromiso de la Universitat de València para contribuir al cumplimiento de la Agenda 2030 para el desarrollo sostenible y el plan de acción mundial a favor de las personas, el planeta y la prosperidad, que también busca fortalecer la paz universal y el acceso a la justicia.

Esta contribución ofrece una reflexión basada en los resultados de la investigación docente sobre el modelo de referencia del Aprendizaje Servicio (ApS) crítico, que enfatiza la reflexión y la acción ante situaciones injustas (Mitchell, 2008), como las que se abordan en el ámbito de la cooperación al desarrollo. En este contexto, avanzar hacia la justicia social, con una mayor concienciación y empoderamiento de las comunidades, requiere apostar por una educación más crítica y reflexiva (Grau-Vidal, R. *et al.*, 2020), aspectos que se pueden enmarcar adecuadamente dentro de una pedagogía crítica.

2. MARCO DE REFERENCIA

2.1 *Contextualización del desarrollo*

Posicionar los Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS) en el ámbito de la cooperación al desarrollo requiere una revisión exhaustiva de las teorías y posiciones del desarrollo, dado que estas posturas teóricas están intrínsecamente vinculadas a las concepciones aportadas por las principales instituciones internacionales. Por lo tanto, sin pasar por alto la extensa literatura existente en este campo, es crucial recurrir a tratados, acuerdos y planes elaborados para cada objeto de estudio, que mejor se adecuen para abordar y resolver problemas en distintos contextos.

La mayoría de las teorías sobre el desarrollo refuerzan la idea de su multidimensionalidad y la necesidad de definir el funcionamiento, la relación y concreción de sus implicaciones, con el objetivo de establecer guías concretas para el diseño de planes y programas destinados a mejorar el bienestar y garantizar el cumplimiento de los derechos humanos para todas las personas.

La Organización de las Naciones Unidas (ONU) lidera los esfuerzos para definir el concepto y sus dimensiones, desarrollando y adecuando continuamente un pensamiento sobre desarrollo. Desde el reconocimiento del subdesarrollo, pasando por el énfasis en el crecimiento del producto interno bruto (PIB), la Declaración del Milenio (Naciones Unidas, 2000) y la transición de los 8 Objetivos de Desarrollo del Milenio a la Agenda 2030 (Naciones Unidas, 2015) y los 17 Objetivos de Desarrollo Sostenible.

Los enfoques iniciales se centraban en el crecimiento económico, atendiendo las necesidades básicas de las personas y apoyando el diseño de propuestas para cubrir estas necesidades. En 1987, la primera ministra noruega Gro Harlem Brundtland presentó el Informe Brundtland (Naciones Unidas, 1987), en el que se introducía por primera vez el término *desarrollo sostenible*. En 1990, con el primer Informe sobre Desarrollo Humano (Naciones Unidas, 1990), se consolidó la idea de que el desarrollo de capacidades es fundamental, basándose en el principio de que las personas deben encontrar las mejores condiciones no solo para potenciar el desarrollo, sino también para enfrentar crisis climáticas y económicas, entre otras. Para medir el desarrollo humano, se han elaborado diversos índices que han evolucionado hasta el conocido índice de desarrollo humano. Esta línea de desarrollo se basa en las ideas de Amartya Sen (2001), quien define el desarrollo como el proceso de expansión de las capacidades de las personas, ampliando sus opciones y oportunidades. En 1997, tras años de cuestionamiento del papel de la ONU, surgió una propuesta reformista que derivó en el Enfoque Basado en Derechos Humanos (Naciones Unidas, 2016), que convirtió estos derechos en el marco de referencia para la intervención y la centró en las poblaciones más vulnerables.

2.2 *Las agendas de desarrollo de las Naciones Unidas*

En septiembre de 2000, durante la celebración de la Cumbre del Milenio, se adoptó la Declaración del Milenio de las Naciones Unidas. Esta declaración configuró una agenda de trabajo que dio origen a los 8 Objetivos de Desarrollo del Milenio (ODM), los cuales incluían 21 metas y 60 indicadores. Estos objetivos se centraban en cuestiones fundamentales como la erradicación de la pobreza extrema y el hambre, la garantía de una enseñanza primaria universal, la promoción de la igualdad de género, la reducción de la mortalidad infantil, la mejora de la salud materna, la lucha contra enfermedades como el paludismo y el VIH/SIDA, la garantía de la sostenibilidad medioambiental, y el fomento de una asociación mundial para el desarrollo. Los objetivos fueron elaborados por un grupo de expertos en sesiones privadas y luego propuestos para su adopción por el plenario.

Sin embargo, los logros obtenidos fueron muy desiguales. Las críticas principales se centraban en que la planificación de los ODM estaba enfocada en los resultados y no en las causas subyacentes. Además, estos objetivos se dirigían

principalmente a los ámbitos de la pobreza y la privación, trasladando la responsabilidad a los organismos internacionales y a los gobiernos de los países receptores de la ayuda. A pesar de la gran movilización social, como la desarrollada por la campaña Pobreza Cero, se evidenció que los objetivos eran inalcanzables pocos años después de su inicio. Estas primeras reflexiones, junto con las críticas y debates en torno al desarrollo sostenible, dieron origen a la idea de los Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS) para el período 2015-2030, basados en las cinco *P*: planeta, personas, paz, prosperidad y alianzas.

Así, antes de la finalización del plazo de los ODM, se comenzó a trabajar en la Agenda de Desarrollo Post-2015, bajo el título «Transformar nuestro mundo», que dio origen a la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible. Esta agenda fue aprobada el 25 de septiembre de 2015 y entró en vigor el 1 de enero de 2016, y estableció 17 ODS y sus 169 metas. Su enfoque se basa en proporcionar soluciones a los mayores problemas de la población mundial, incluyendo un fuerte componente medioambiental. Un dato destacable es que nunca se había dado tanta relevancia al desarrollo desde todos los ámbitos sociales, políticos, empresariales y académicos.

2.3 *Los ODS como hoja de ruta en la cooperación al desarrollo*

La Agenda 2030 y los Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS) han marcado un cambio de paradigma significativo, al introducir una nueva metodología de trabajo que integra todas las dimensiones del desarrollo sostenible, y superar ampliamente el ámbito tradicional de la política de cooperación al desarrollo en términos de influencia temática y geográfica. Aunque este acuerdo no es jurídicamente vinculante, genera incentivos políticos y su implementación recae en última instancia en los gobiernos, lo que reduce el carácter voluntario de la cooperación y aumenta la responsabilidad política. Uno de los primeros desafíos es trasladar la necesidad de implementar los ODS a todos los ámbitos de decisión dentro de las políticas públicas.

La Agenda 2030 adopta un enfoque multidimensional e integrado que aborda las diversas dimensiones de la pobreza que afectan al desarrollo pleno de las personas. Para poner en práctica este enfoque, es necesario contar con índices de medición y políticas dirigidas a superar las desigualdades mediante soluciones que trasciendan la focalización sectorial y territorial. Esto requiere el uso de datos desagregados (por sexo, edad, etnia, región, etc.) para comprender las realidades

y desafíos de cada comunidad, así como una mayor medición de resultados y evaluación de las propuestas implementadas. Ello implica incrementar los registros, aumentar la investigación y fortalecer la profesionalización de la intervención, integrando la evaluación de los resultados.

Reconociendo la complejidad de la realidad y apostando por la Universalidad, la Agenda 2030 rompe con la dicotomía Norte-Sur y considera el papel emergente de los países del Sur. Desde el inicio se advertía que los modelos tradicionales de cooperación al desarrollo Norte-Sur no serían suficientes para alcanzar los ODS. Este nuevo modelo requiere impulsar iniciativas como la cooperación Sur-Sur y la cooperación triangular, donde los países en desarrollo se convierten en proveedores oficiales de cooperación, y aportan un componente crítico en términos de intercambio de conocimiento, transferencia de tecnología y recursos. Así, se destaca el valor de los Diagnósticos Territoriales Participativos, en los que el territorio se considera en un sentido amplio.

Además, los ODS exigen reflexionar sobre cuestiones como las desigualdades internas en los países y trabajar en análisis sobre una nueva localización de la pobreza. Sin menoscabar la prioridad de los países más pobres, es necesario abordar las necesidades de los países intermedios con altas tasas de pobreza y exclusión. El cambio climático también requiere una profunda revisión de las políticas de desarrollo; para ello se integra el enfoque medioambiental como elemento transversal en todas las líneas estratégicas. El cuidado y la preservación de los entornos ya no son solo necesarios para la estabilidad local, sino para la salud del planeta, y se convierten así en una responsabilidad común para toda la humanidad.

Un cambio significativo también deriva de la integración de la igualdad de género en todos los ámbitos del desarrollo. La igualdad de género ha pasado de ser una propuesta a un requisito, al valorar adecuadamente el papel tradicional de la mujer en el desarrollo. Todas las intervenciones deben esforzarse por favorecer la cohesión social, mejorar la calidad de las instituciones, acceder al conocimiento tecnológico y la innovación, y mejorar la formación y la capacitación de las personas y comunidades en igualdad de condiciones.

Aunque los ODS trascienden el ámbito de la cooperación al desarrollo, resaltan su importancia tanto local como global. Las políticas de cooperación al desarrollo deben ir más allá de la ayuda oficial al desarrollo, y reconocer la creciente heterogeneidad del mundo de la cooperación y la transformación continua de los contextos sociales y políticos en los que se implementan estas políticas. En este marco, la Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos (OCDE, 2019) solicita a los países que revisen sus mecanismos políticos e institucionales

para avanzar coherentemente en políticas de desarrollo sostenible, mediante la promoción de un equilibrio entre las dimensiones medioambiental, económica y social, y el fomento de la transversalidad y participación de diferentes ámbitos de las políticas públicas que anteriormente actuaban de manera independiente.

3. EL PROYECTO DE INNOVACIÓN DOCENTE

El proyecto nace con la intención de enfocar la docencia desde el aprendizaje transformador en el ámbito de la cooperación al desarrollo, promoviendo una mayor calidad y excelencia en la enseñanza. Esta iniciativa surge del Máster en Cooperación al Desarrollo de la Universitat de València, y reconoce que este campo profesional exige una formación universitaria de alta calidad que no solo transmita conocimientos, sino que también desarrolle competencias curriculares a diversos niveles. El aspecto más relevante de este PID es que se plantea como un aprendizaje basado en el análisis de los hechos y los resultados, para generar un nuevo conocimiento que se transfiere a la comunidad como una propuesta de intervención para su implementación.

La experiencia se implementa desde un enfoque multidisciplinar, mediante el análisis de la Agenda 2030 y los ODS, entendidos como una agenda para la transformación del mundo. Este enfoque requiere la interconexión de conocimientos, actores y principios basados en el respeto a la diferencia y la justicia social, y permite transformar problemas y necesidades en soluciones y resultados. Además, considerando que estamos a mitad del período de desarrollo de esta agenda, se crean espacios para reflexionar sobre los avances obtenidos hasta el momento.

El objetivo general de la propuesta es integrar un proyecto de innovación docente multidisciplinar en la formación de posgrado, diseñado como un modelo de enseñanza-aprendizaje que capacite a los estudiantes para actuar en el ámbito de la cooperación internacional con una perspectiva crítica y reflexiva. Este modelo aboga por la justicia social y fomenta una mayor concienciación y empoderamiento de las comunidades.

Así, se asegura que la formación de posgrado en cooperación para el desarrollo incluya mecanismos complementarios que permitan a los estudiantes adaptarse a nuevos contextos y situaciones en su trabajo con países en vías de desarrollo. Esta formación complementaria en valores, con un enfoque transversal de los ODS y una docencia interdisciplinar, se aborda como una propuesta de utilidad social que incide críticamente y aboga por la justicia social (Sales y Serrano, 2022).

La metodología utilizada busca fomentar en los estudiantes la capacidad de integrar los ODS en la realización de diagnósticos. Su propósito parte de los criterios básicos del Espacio Europeo de Educación Superior (EEES), y requiere que las universidades se transformen en instituciones competitivas y espacios para la formación de una ciudadanía global cosmopolita (Mesa, 2019), con un alto nivel de calidad, innovación, excelencia y responsabilidad social (Martínez-Usarralde *et al.*, 2018).

El PID surge de una reflexión sobre el sentido y valor del Aprendizaje Servicio (ApS), una metodología que permite aplicar el conocimiento teórico al análisis de una realidad social, buscando soluciones prácticas. Cada análisis se inicia con una investigación sobre un problema planteado por cada profesor que culmina en una propuesta de intervención entregada a la comunidad, que puede apropiarse y poner en práctica a través de un proyecto de intervención. Al finalizar, se evalúan los resultados, lo que permite establecer conclusiones y consideraciones útiles tanto para la comunidad como para el proceso formativo de los estudiantes y profesores. Esta metodología promueve una reflexión que permite vislumbrar un futuro de transformación desde un marco de referencia internacional, guiado por la Agenda 2030 y los ODS.

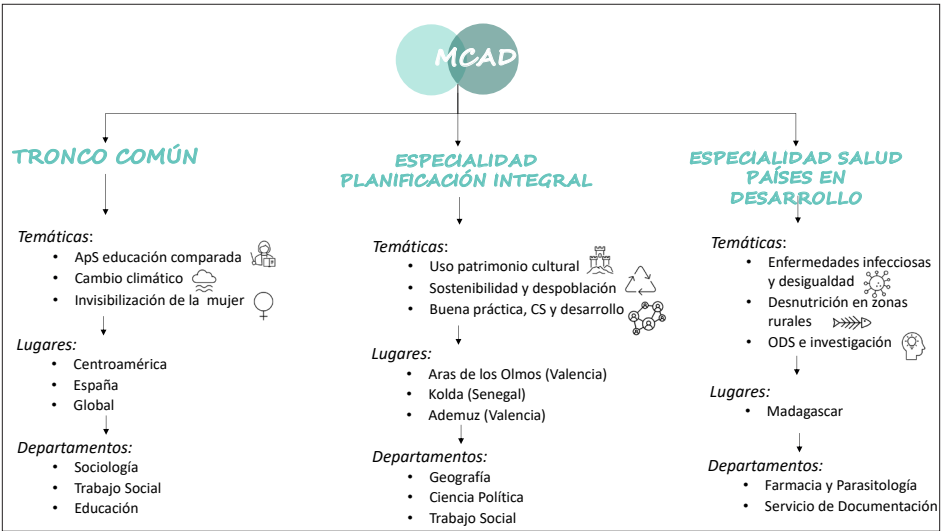
El interés docente de esta metodología combina elementos relevantes del sistema de educación superior actual: el enfoque participativo, la comunicación continua entre los participantes (profesores, estudiantes y comunidad), la integración de la reflexión, la revisión de conceptos teóricos y la asunción de responsabilidades por parte de los estudiantes (Sales, 2023). En nuestro PID, añadimos al ApS tradicional, con su enfoque circular de aprendizaje y servicio a la comunidad, un enfoque apreciativo y crítico que se centra en la reflexión y acción ante situaciones injustas (Mitchell, 2008), como las abordadas en la cooperación al desarrollo. Este contexto exige una educación más crítica y reflexiva para avanzar hacia la justicia social, mayor concienciación y empoderamiento de las comunidades (Grau-Vidal *et al.*, 2020), elementos que se enmarcan perfectamente en una pedagogía crítica según Martínez-Usarralde y Chiva-Bartoll (2018):

De la mano de la pedagogía crítica refrendada por múltiples autorías se forja un ApS experiencial, activo y reflexivo, en el que tanto profesorado como alumnado y agentes sociales adquieren una co-responsabilidad protagónica en el proyecto desempeñado, desde la consideración del cambio, de la justicia social, de la deliberación y de la concienciación. El modelo crítico pretende, de este modo, llegar más lejos y establecer las bases para la reconstrucción de las relaciones de poder que generan la injusticia social.

Este planteamiento metodológico responde a una estrategia docente que trabaja con problemas reales vinculándolos a los ODS, con el fin de realizar un diagnóstico crítico y proporcionar soluciones integrales. La peculiaridad de este PID es que su implementación se realiza con la participación de diez profesores adscritos a seis áreas de conocimiento, con docencia en seis asignaturas diferentes y con la participación de una veintena de estudiantes procedentes de diferentes disciplinas. La contribución más significativa es la elaboración de diagnósticos que integran un análisis de problemas reales que se dan en la actualidad y con los que el estudiantado se enfrentará durante la realización de las prácticas externas durante el segundo curso académico del máster. En esencia, se trata de una metodología participativa con un análisis crítico que aboga por la justicia social.

A continuación se presentan los problemas que se han trabajado para realizar los diagnósticos. Cabe referir que todos ellos fueron posteriormente completados con su correspondiente informe de propuestas de mejora, desde la intervención en cooperación al desarrollo, pero con la peculiaridad de que la hoja de ruta se plantea desde los ODS y sus metas.

FIGURA 1
Áreas académicas y temas abordados en el PID

Fuente: Sales y Serrano (2023)

4. DISCUSIÓN SOBRE LOS RESULTADOS

Los diagnósticos subrayan varios aspectos relevantes que merecen consideración:

- Es necesario abordar los proyectos para resolver los ODS desde una perspectiva socioeducativa, que se enfoque en la sensibilización, la incidencia y la educación emancipadora para solucionar problemáticas actuales.
- Mejorar las condiciones de vida y el acceso a los derechos de ciudadanía puede impactar positivamente en la consecución de los ODS, dignificando a las personas y fortaleciendo su vida en sociedad.
- Problemas globales como el cambio climático son especialmente perjudiciales para los ODS, al generar miseria, enfermedades y desigualdades. Se requiere un compromiso político y civil para abordarlos.
- Los desafíos específicos que enfrentan las comunidades menos desarrolladas, como la soberanía alimentaria y la desigualdad de género, aumentan la vulnerabilidad. Proporcionar respuestas desde los ODS puede contribuir a la justicia social y a los derechos humanos.
- Es esencial fomentar alianzas inclusivas para una cooperación al desarrollo comprometida y estable.

La implementación del proyecto de innovación docente durante tres años consecutivos ha generado resultados que sugieren nuevas líneas de análisis:

- La Agenda 2030 y los ODS ofrecen una visión integral para orientar las políticas públicas, y representan un acuerdo social histórico tomado por 150 países.
- La cooperación al desarrollo emerge como un agente relevante en la transformación de los desafíos que enfrentan las comunidades a nivel global.
- Para abordar los problemas de manera efectiva, se requiere un enfoque holístico y la construcción de un nuevo multilateralismo que promueva la interconexión de políticas y la promoción de alianzas.
- La educación desempeña un papel crucial en la implementación de la Agenda 2030, al capacitar a la ciudadanía para ser agentes críticos de cambio social, cultural y político.

Consideraciones sobre el Proyecto de Innovación Educativa

El Proyecto de Innovación Docente (PID) ha desempeñado un papel significativo en la mejora del entendimiento de los Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS) y en el reconocimiento de su relevancia en el contexto de la cooperación al desarrollo. Se ha orientado hacia un aprendizaje en valores e integra de manera transversal los ODS en la enseñanza universitaria de segundo ciclo.

La ejecución del PID ha facilitado una colaboración cohesionada entre docentes de diversas áreas de conocimiento, y promueve la generación de sinergias entre ellos.

La identificación y el análisis de casos han sido elementos cruciales para el desarrollo del proyecto. Abordar los problemas desde una perspectiva social y territorial, con un enfoque en su aplicabilidad práctica, ha sido fundamental para asegurar una formación completa y preparatoria para los estudiantes, tanto en su crecimiento personal como en su futura labor profesional en el ámbito de la cooperación al desarrollo.

La naturaleza interdisciplinaria tanto del cuerpo docente como del alumnado ha enriquecido la exploración de los problemas, lo que ha permitido no solo alcanzar los objetivos establecidos en el proyecto, sino también avanzar hacia un aprendizaje más crítico y reflexivo. Esto, a su vez, contribuye a que los futuros profesionales en el ámbito de la cooperación al desarrollo, que serán los que tendrán la responsabilidad de diseñar políticas públicas futuras, sean capaces de abogar por la justicia social de manera efectiva.

Es esencial que los ODS sean abordados de manera transversal en la formación, independientemente de la disciplina previa de los estudiantes. El trabajo cooperativo, holístico e interdisciplinario entre estudiantes y profesores ha sido una herramienta esencial para el éxito del proyecto.

Los resultados de las evaluaciones respaldan la relevancia del PID, no solo en la formación de los futuros profesionales en cooperación, sino también en la integración de metodologías de análisis crítico que promueven el progreso hacia sociedades más equitativas y plenas.

La continuación de la implementación del PID durante cursos consecutivos está contribuyendo a afianzar la colaboración entre profesores de distintas áreas de conocimiento y fomentando la creación de sinergias entre ellos. El carácter interdisciplinario tanto del profesorado como del alumnado sigue enriqueciendo la investigación de problemas, promoviendo así un desarrollo continuo del proyecto y facilitando un aprendizaje más crítico y reflexivo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Grau-Vidal, R.; Martínez_Usarralde, M. J., y Lloret-Catalá, C. (2020). El aprendizaje servicio crítico en «Saps ODS?». Aprendiendo a pensar a través de la acción. En M. J. Cardoso, J. R. Guijarro y E. Maqueda (coords.), *Reinventando la docencia en el siglo xxi*. Tirant Humanidades, p. 199-217.
- Martínez-Usarralde, M. J., y Chiva-Bartoll, Ó. (2018). Cuando el aprendizaje-servicio crítico abre la ventana al desarrollo de nuevas capacidades. Hariak, 5. Monográfico de las competencias a las capacidades, 4-10. HEGOIA, Universidad del País Vasco. Disponible en: <https://publicaciones.hegoia.ehu.es/uploads/pdfs/393/hariak_5_cast.pdf?154884128>.
- Martínez-Usarralde, M. J.; Álvarez-Castillejo, J. L.; Macías, D., y Zayas, B. (2018). Aprendizaje-servicio en las Universidades del Estado español. En O. Chiva y J. Gil (eds.), *Aprendizaje-servicio universitario: Modelos de intervención e investigación en la formación docente*. Octaedro, p. 49-58.
- Mesa, M. (2019). La educación para la ciudadanía global y los Objetivos de Desarrollo Sostenible: Una agenda para la transformación social. *Revista Internacional de Educación para la Justicia Social (RIEJS)*, 8(1), 7-11.
- Mitchell, Tania (2008). R. Traditional vs critical service learning: engaging the literature to differentiate two models. *Michigan Journal of Community Service-Learning*, 2, 50-65.
- Naciones Unidas (2016). Los enfoques basados en los derechos humanos para la reducción de la pobreza. Disponible en: <<https://www.undp.org/es/publications/los-enfoques-basados-en-los-derechos-humanos-para-la-reduccion-de-la-pobreza>>.
- Naciones Unidas (2015). Resolución de la Asamblea General, A/RES/70/1 de 25 de septiembre. *Transformar nuestro mundo: la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible*.
- Naciones Unidas (2000). Resolución de la Asamblea General, A/RES/55/2 de 13 de septiembre. *Declaración del Milenio*.
- Naciones Unidas (1990). *Informe del Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo «Concepto y medición del desarrollo humano»*. UN. Disponible en: <<https://web.archive.org/web/20100421050643/http://hdr.undp.org/es/informes/mundial/idh1990/capitulos/espanol/>>.
- Naciones Unidas (1987, 4 de agosto). *Informe de la Comisión Mundial sobre el Medio Ambiente y el Desarrollo «Nuestro futuro común»*. UN. Disponible en: <<https://goo.su/YENq8oW>>.

- OCDE (2019). *Recomendación del consejo sobre coherencia de las políticas para el desarrollo sostenible*. OECD/LEGAL/0381.
- Sales Ten, A., y Serrano Lara, J. (2023). Cooperación y Agenda 2030. Una apuesta en la formación de posgrado basada en ApS crítica. *Sembrando el futuro: la revolución en la formación y desarrollo de competencias*. Editorial Dykinson, SL.
- Sales Ten, A., y Serrano Lara, J. (2022). Integrando los objetivos de desarrollo sostenible como hoja de ruta complementaria a la formación de posgrado en cooperación al desarrollo. En I. C. Carvajal, J. L. Mateu Gordon y C. Méndez Domínguez (coords.), *Innovación educativa para el desarrollo sostenible, la economía y la empresa*. Mc Graw Hill. Aula Magna.
- Sales Ten, A. (2023). El proyecto social como oportunidad del aprendizaje-servicio. En F. J. Amador, J. García-Gutiérrez y A. Cano (coords.), *El aprendizaje-servicio universitario ante los retos de la Agenda 2030*. UNED 427-435.
- Sánchez, F.; Segalàs, J.; Cabré, J.; Climent, J.; López, D.; Martín, C., y Vidal, E. (2017). El proyecto EDINSOT: Inclusión de los ODS en la educación superior. *Revista Española de Desarrollo y Cooperación*, 41, 67-81.
- SDSN Australia/Pacific (2017). Getting starter with the SDGs in universities: A guide for universities, higher education institutions, and the academic sector. Australia, New Zealand and Pacific Edition. Sustainable Development Solutions Network-Australia/Pacific, Melbourne.
- Sen, Amartya (2001). Las teorías del desarrollo en el siglo xxi. *Leviatan: Revista de Hechos e Ideas* 84, 65-84.

Ciència ciutadana des de la investigació-acció-participació

Mercedes Botija i Laura Esteban

Departament Treball Social i Serveis Socials

1. INTRODUCCIÓ

La interacció entre la ciència ciutadana i la investigació-acció-participació (IAP) representa un enfocament innovador que fusiona la participació pública en la ciència amb mètodes dirigits a fomentar un canvi social transformador i l'empoderament comunitari. Aquest capítol es dedica a explorar com aquests dos corrents es complementen i potencien mútuament, per tal d'oferir una visió de com la col·laboració entre científics i ciutadans pot enriquir la recerca i promoure accions concretes en benefici de les comunitats.

La *ciència ciutadana* es defineix com la participació del públic general en activitats científiques, de manera que es facilita un ampli accés al procés de recerca. La IAP, d'altra banda, és una metodologia que busca democratitzar el coneixement i promoure el canvi social mitjançant la participació activa de les comunitats afectades per la recerca. La confluència d'aquestes dues àrees destaca la importància d'una ciència més inclusiva i democràtica, on el coneixement científic i el canvi social van junts cap a l'equitat.

El capítol s'inicia amb un repàs dels orígens i principis fonamentals tant de la ciència ciutadana com de la IAP, i estableix el context per a una discussió més profunda sobre la seva sinergia. S'hi destaca com la ciència ciutadana no sols amplia les capacitats de recol·lecció de dades dels científics, sinó que també promou una major comprensió i estima del públic cap a la ciència. Simultàniament, la IAP es presenta com un enfocament que emfatitza la cocreació de coneixement i l'acció basada en la recerca, amb un fort compromís cap a la transformació social.

La secció central del capítol s'enfoca cap a la intersecció d'aquestes dues àrees, examinant un cas on la ciència ciutadana ha estat aplicada amb un enfocament

de la IAP. S'hi plantegen exemples específics que il·lustren com la participació ciutadana en la recerca pot conduir a un empoderament comunitari significatiu i a accions concretes per a resoldre problemes locals.

No obstant això, també es reconeix que hi ha desafiaments significatius en la implementació efectiva de projectes que combinen la ciència ciutadana amb la IAP. Aquests reptes inclouen superar barreres de participació, garantir la qualitat i validesa de les dades recopilades per no experts, i fomentar un veritable diàleg entre científics i participants. A més, se subratlla el paper crucial de les tecnologies emergents, com les plataformes digitals i les aplicacions mòbils, per facilitar la participació ciutadana i l'intercanvi de coneixements.

El capítol conclou amb una taula on s'observa la sistematització de totes dues metodologies i on es reflexiona sobre el potencial transformador d'integrar la ciència ciutadana amb la IAP. S'hi argumenta que aquesta combinació no sols enriqueix la recerca científica en incorporar una diversitat de perspectives i coneixements, sinó que també enforteix les comunitats en involucrar-les directament en la solució de problemes que els afecten.

2. ORÍGENS I PRINCIPIS DE LA IAP I LA CIÈNCIA CIUTADANA

La IAP té les seves arrels en els treballs del psicòleg Kurt Lewin en la dècada de 1940, el qual va introduir la idea d'utilitzar la recerca i la teoria social per a induir canvis socials i resoldre problemes reals. La IAP va evolucionar durant els anys seixanta i setanta, influïda per moviments de descolonització i l'emergència de teories crítiques que qüestionaven les dinàmiques de poder en la producció de coneixement. A Amèrica Llatina, per la seva part, la IAP es va nodrir del treball d'educadors i teòlegs com Paulo Freire, el qual va emfatitzar l'educació com un acte d'alliberament.

D'altra banda, la ciència ciutadana, encara que també interessada en la inclusió de no científics en la recerca, va sorgir principalment del camp de les ciències naturals i ambientals. Aquest enfocament va guanyar prominència en les últimes dècades del segle XX, particularment amb projectes que requerien la recollida de grans volums de dades, com l'observació d'ocells i la classificació d'estrelles. La tecnologia i la internet han jugat un paper crucial en l'expansió d'aquest enfocament, en permetre la participació massiva i global en projectes de recerca científica.

Explorar com la IAP i la ciència ciutadana poden complementar-se proporciona una finestra cap a metodologies híbrides que podrien enfortir tant la rellevància

científica com l'impacte comunitari de la recerca. La integració d'aquests enfocaments pot facilitar una major interdisciplinarietat i fomentar un model de ciència més inclusiu i socialment compromès. Així mateix, els principis de totes dues metodologies són coherents i complementàries en el seu desenvolupament.

Principis de la LAP

1. *Democratització del coneixement*: Crear coneixement accessible i útil per a tots els participants, especialment per a aquells directament afectats pels problemes estudiats.
2. *Participació activa*: Involucrar la comunitat no sols com a subjectes d'estudi sinó com a coinvestigadors en totes les fases del procés d'investigació.
3. *Canvi social*: Orientar la recerca cap a l'acció concreta i el canvi social, buscant solucions pràctiques a problemes comunitaris.

Principis de la ciència ciutadana

1. *Inclusió àmplia*: Facilitar la participació de voluntaris de totes les edats i orígens en la recol·lecció i anàlisi de dades
2. *Transparència i accés obert*: Promoure l'accés obert a les dades i resultats per fomentar una major transparència i reproductibilitat.
3. *Educació i apoderament*: Educar i capacitar als participants, proporcionant les eines necessàries perquè contribueixen efectivament al projecte científic.

3. ESTUDI DE CAS

Els censos de les persones sense llar a les ciutats que es fan per mitjà de recomptes nocturns, es duen a terme mitjançant la formació de la població general i permet fer un diagnòstic d'un territori concret sobre aquesta realitat, però a més fa que es sensibilitze sobre aquesta realitat. En el cas de la Comunitat Valenciana es va fer el 2019 un cens col·laboratiu i participatiu a la ciutat de València i el 2021 es va dur a terme aquest mateix recompte a les ciutats de Castelló de la Plana, Elx, Alacant, Gandia i Torrent, i així s'incorporaven en l'estratègia nacional de recomptes nocturns. Aquests censos busquen abordar una de les manifestacions més severes

d'exclusió social: la falta d'accés a habitatge digne i estable. La ciutat de València, igual que altres regions, ha experimentat un increment notable en la població en risc d'exclusió residencial, la qual cosa ha catalitzat la necessitat d'implementar projectes innovadors per abordar aquesta problemàtica de manera efectiva.

3.1 *Actors involucrats*

Els principals actors involucrats en aquest projecte van ser:

- Universitat de València: Va proporcionar suport acadèmic i metodològic per al disseny i implementació del cens.
- Administracions públiques: Hi van actuar com a col·laborador institucional i facilitador en l'àmbit públic.
- Entitats del tercer sector: Organitzacions no governamentals que treballen directament amb poblacions sense llar i que van aportar experiència pràctica i recursos.
- Voluntaris: Persones que van participar activament en el recompte, provinents de diversos sectors de la societat valenciana, incloent-hi estudiants, professionals i persones que havien experimentat exclusió residencial. Aquestes persones van ser prèviament formades.

3.2 *Resultats aconseguits*

Els recomptes nocturns han permès fer un diagnòstic d'aquesta realitat cruel en diferents territoris, i ofereixen dades valuoses per a la formulació de polítiques públiques i estratègies d'intervenció més precises i fonamentades. A més, aquest esforç col·laboratiu va contribuir a la creació de xarxes de cooperació entre diferents sectors socials i l'Administració, de manera que es va enfortir el teixit social i la capacitat de resposta comunitària enfront del sensellarisme.

Foto d'una de les capacitacions al voluntariat que participa en el cens

3.3 Èxits

- Integració de la investigació-acció-participativa (IAP) i la ciència ciutadana: La combinació d'aquestes metodologies va permetre un enfocament holístic i dinàmic, que involucrava directament les persones afectades i la ciutadania general, la qual cosa va enriquir el procés d'investigació i els resultats.
- Sensibilització i mobilització comunitària: La participació activa de la comunitat no sols va proporcionar dades, sinó que també va elevar la consciència sobre la problemàtica del sensellarisme, el que va generar un major compromís social i polític.
- Se subratlla el paper crucial de les tecnologies emergents, com les plataformes digitals i les aplicacions mòbils, per a facilitar la participació ciutadana i l'intercanvi de coneixements.

3.4 *Desafiaments*

- Coordinació entre diversos actors: Encara que efectiva, la coordinació entre tants participants i organitzacions presenta desafiaments logístics i de comunicació.
- Sostenibilitat del projecte: Mantenir l'impuls i l'interès de tots els actors al llarg del temps, assegurant la continuïtat i la rellevància del projecte en el futur.
- Garantir la qualitat i validesa de les dades recopilades per no experts, i fomentar un veritable diàleg entre científics i participants.

4. INTEGRACIÓ METODOLOGIA IAP I CIÈNCIA CIUTADANA

El procés del cens col·laboratiu i participatiu de persones sense llar a la ciutat de València es pot observar per la taula següent que proporciona una vista clara de com es van integrar les metodologies de la IAP i la ciència ciutadana en cada etapa del cens, destacant-hi l'enfocament col·laboratiu i participatiu del projecte.

Trobada de les persones voluntàries al poliesportiu del Cabanyal (València)

TAULA 2
Taula comparativa de fases de la IAP i la ciència ciutadana

<i>Fase</i>	<i>Activitats de la IAP</i>	<i>Activitats de la ciència ciutadana</i>
Exploració i Planificació	Identificació del problema; formació d'aliances entre acadèmia, govern local i tercer sector. - Reunions presencials i virtuals.	Mobilització comunitària a través de xarxes socials i boca-orella per al reclutament de voluntaris, incloent-hi persones sense llar. - Especial èmfasi en institucions i universitat.
Acció	Desenvolupament i prova d'eines de recompte; formació de voluntariat i implementació d'accions directes. - Participació activa d'entitats i col·laboració de persones sense llar.	Recol·lecció activa de dades per part de ciutadans capacitats; participació directa en l'observació i documentació. - Qüestionaris per mitjà de noves tecnologies.
Reflexió	Anàlisi col·laborativa de les dades recopilades; avaluació del procés per a identificar millores. - Reunions presencials i virtuals. - Qüestionaris d'avaluació.	Validació de dades per la comunitat; discussió i <i>feedback</i> sobre resultats preliminars per a assegurar precisió i transparència. - Reunions. - Notícies i rodes de premsa.
Revisió, difusió i celebració	Ajust d'estratègies i planificació de futures intervencions; disseminació del coneixement a actors clau. - Jornades i congressos.	Comunicació de resultats a la comunitat a través de diversos mitjans; promoció del compromís cívic i consciència social. - Informes, infografies i articles. - Xarxes i pàgines web de les institucions.

5. CONCLUSIÓ

Aquest enfocament integral garanteix que el procés dels recomptes nocturns no sols proporcione dades rellevants per a la comprensió i el tractament del sensellarisme sinó que també empoderés la comunitat i la convertís en participant activa en la cerca de solucions.

Aquest cas il·lustra com la combinació de la IAP i ciència ciutadana pot generar un impacte significatiu no sols en la producció de coneixement sinó també en la pràctica social i política, oferint un model reproduïble per a altres ciutats i contextos a més d'evidenciar la necessitat d'enfortir les xarxes de col·laboració

entre el sector públic, l'acadèmia, el tercer sector i la ciutadania per a abordar problemes complexos com és la inclusió social.

Tant la investigació-acció participativa com la ciència ciutadana representen esforços significatius cap a la democratització del coneixement i la inclusió de les comunitats en la recerca científica. En entendre els seus orígens i principis per a aplicar-los en casos pràctics podem dirigir millor el seu potencial per a abordar de manera efectiva els reptes socials contemporanis i fomentar una societat més informada, empoderada i justa.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Ahedo, I.; Aguado Peláez, D.; Martínez García, P.; Álvarez Muguruza, I., i Gómez-Etxegoien, C. (2022). Investigación-acción en la gestión de desigualdades de género en Educación Superior: activando la agencia del alumnado. *Revista Prisma Social*, (37), 148-181, <<https://revistaprismasocial.es/article/view/4687>>.
- Ahedo, I. (2022). Discussion paper: When the Cinderellas unite. *IJAR - International Journal of Action Research*, 18(1), 28-33, <<https://doi.org/10.3224/ijar.v18i1.04>>.
- Arellano-Verdejo, J.; Lazcano-Hernández, H. E., i Aranda, D. A. (2024). Cómo la ciencia ciudadana transforma la investigación. *Ecofronteras*, 2-5, <<https://revistas.ecosur.mx/ecofronteras/index.php/eco/article/view/2121>>.
- Botija, M.; Vázquez-Cañete, A. I., i Esteban-Romaní, L. (2024). Sinhogarismo como determinante de la salud y su impacto en la calidad de vida. *Gaceta Sanitaria*, 38, <<https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2024.102388>>.
- Bua, A., i Bussu, S. (2021). Between governance-driven democratisation and democracy-driven governance: Explaining changes in participatory governance in the case of Barcelona. *European Journal of Political Research*, 60, 716-737, <<https://doi.org/10.1111/1475-6765.12421>>.
- Dick, B., i Greenwood, D. J. (2015). Theory and method: Why action research does not separate them. *Action Research*, 13(2), 194-197, <<https://doi.org/10.1177/1476750315573594>>.
- Domenech, R., i Furió-Vico, C. (2023). Reflexiones sobre el género y la participación a partir de procesos de arte comunitario en València. *Prisma Social*, (43), 57-79.

- Galdames, I. S. (2023). Ciencia ciudadana: apropiación del conocimiento por la sociedad. *SciComm Report*, 3, 1-6, <<https://doi.org/10.32457/scr.v3i1.2152>>.
- García Rovira, M., i De Arriba, R. (2023). Fortalecimiento comunitario a través de los bancos de tiempo: El caso de la Red de Intercambios en España. *Prisma Social*, (43). 128-147, <<https://www.isdfundacion.org/publicaciones/revista/numeros/43.html>>.
- SIIS Servicio de Información e Investigación Social, Grupo de Trabajo Técnico (2021). Propuesta de una metodología común para el análisis de las situaciones de exclusión residencial en España: Los recuentos nocturnos de personas sin hogar. Ministeri de Drets Socials i Agenda 2030.
- SIIS Servicio de Información e Investigación Social, Grupo de Trabajo Técnico (2024). Proyecto piloto de recuentos nocturnos de personas sin hogar en España 2023. Ministeri de Drets Socials i Agenda 2030.

Aproximació qualitativa a la diversitat etnocultural i la pluralitat afectivosexual entre l'estudiantat de la Universitat de València

Elena Mut Montalvá

Departament de Treball Social i Serveis Socials

Francisco Torres Pérez i Yaiza Pérez Alonso

Departament de Sociologia i Antropologia Social

1. INTRODUCCIÓ

Des de la Iniciativa Diversitats del Vicerectorat d'Igualtat, Diversitat i Polítiques Inclusives s'han dut a terme dos diagnòstics sobre la diversitat etnocultural i LGTB a la Universitat de València, el primer es feu el 2019 i el segon el 2021. El títol d'ambdós documents és «Diagnosi sobre diversitats LGTB i etnoculturals de la comunitat universitària de la Universitat de València», fase I fase II. Tot i que en aquests diagnòstics s'explorà i s'analitzà la percepció del professorat, del personal d'administració i serveis (PTGAS) i de l'estudiantat (divers i general). Ací ens centrarem en les opinions i vivències de l'alumnat divers (LGTB i etnocultural) en estudis de grau.

La metodologia emprada és qualitativa, amb una articulació metodològica per complementació encadenada: observació sistemàtica del espais universitaris presencials i virtuals, entrevistes semidirigides, grups focals (*groups focus*) i grups de discussió. Concretament, s'han realitzat vint-i-una entrevistes individuals i grupals amb alumnat divers, tres grups de discussió amb alumnat universitari general, un grup focal amb professorat implicat i un altre amb PTGAS que atén de manera directa alumnat (77 persones).

El present capítol inclou la introducció amb un apunt metodològic, els principals resultats sobre l'alumnat ètnicament divers i l'alumnat LGTB i unes conclusions sintètiques del estudis realitzats.

2. L'ESTUDIANTAT DE DIFERENTS ORÍGENS ETNOCULTURALS

Parlem de grups d'estudiants etnoculturalment diversos ja que tenen unes diferències percebudes, per l'entorn universitari i per ells i elles mateixes, com a significatives en la trama de relacions socials que conforma la vida universitària. Allò significatiu, diferent a la normalitat hegemònica, pot ser diferent en cada cas: el hijab musulmà, els trets fenotípics afrodescendents, presentar-se com a gitano o gitana... Però allò que és comú és que aquests factors solen tenir efectes socials. A la nostra societat són grups no sols minoritaris sinó també minoritzats i atès que la universitat no és cap bombolla aquests factors de diferència també es noten a la vida universitària (tot i que amb menor intensitat, com afirmen totes i tots els entrevistats).

Aquestes diferències significatives es combinen amb altres diferències, com ara la situació socioeconòmica, el gènere..., i tenen efectes en les situacions de grups específics d'alumnat universitari. Des d'una perspectiva interseccional, intentem apropar-nos a aquests efectes i a les vivències d'alguns grups considerats significatius.

2.1 *L'estudiantat afrodescendent, l'estigma visible*

Segons els nostres informants, no veuen particular dificultat en l'accés, i consideren que l'ambient a la Universitat de València és, a grans trets, inclusiu i acollidor. Tots i totes havien nascut a l'Estat espanyol, la majoria tenien també la nacionalitat espanyola i segons va sorgir en les entrevistes amb pares i mares amb formació. A la Universitat de València són un nombre molt reduït i amb una situació socioeconòmica familiar molt millor que la mitjana dels valencians i valencianes afrodescendents.

En canvi, allò que sí que s'ha detectat en el discurs és una barrera autolimitant que obra com un obstacle invisible. Els trets fenotípics de la població afrodescendent els fan més fàcilment identificables per la resta de l'estudiantat, i en aquest punt operen els llocs comuns, els prejudicis i els estereotips, encara que siguin en aparença innocents.

En altres casos, més minoritaris, els comentaris són més negatius i identifiquen ser afrodescendent i condició d'estranger o bé ser d'un país del Sud Global i, per tant, estar poc format. Ells i elles destaquen aquest factor, la identificació fenotípica i la identificació amb estranger o procedent del Sud Global com el seu major obstacle.

2.2 *Alumnes universitàries que porten hijab. L'omnipresència del marcador ètnic*

La consideració social negativa envers el col·lectiu musulmà (Fernández *et al.*, 2016) va sorgir amb freqüència. En aquest marc social, aquestes estudiants són conscients que cobrir-se el cabell amb un hijab actua com un poderós marcador ètnic que identifica a qui el porta com a dona musulmana, amb la càrrega d'estereotips socials negatius que suscita (Mijares i Ramírez, 2008).

Tot i que els estereotips també operen a la vida universitària, els anys d'universitat es valoren com un període molt més inclusiu i positiu que les seues experiències del passat, als Instituts d'Educació Secundària, i les que esperen trobar al món laboral. Es consideren ben inserides en la universitat, tenen els seus cercles d'amistats, unes més personals, altres de companys de classe, i «clar, fas treballs de grup amb tots els de la classe» (EI08).

Tanmateix, en aquest panorama d'inserció positiva es donen comentaris i pràctiques, sovint poc conscients, on influeixen els estereotips negatius. Una de les nostres entrevistades, escolaritzada en valencià, comenta que de forma sistemàtica, al veure el seu hijab, professorat i alumnat tendeixen a respondre'li en castellà. Quan se'ls pregunta d'on són, elles responen que de València i, de forma molt freqüent, aquesta resposta provoca incredulitat, i per tant tornen a formular la qüestió, però d'on eres? Semblaria que portar el hijab sembla ser poc compatible amb ser de València, parlar valencià i, en definitiva, ser una més d'ací. Altres comentaris, més minoritaris, identifiquen musulmans practicants i radicalisme islàmic.

També comenten experiències negatives en les pràctiques curriculars d'amigues i conegudes amb hijab. En un cas, més extrem, l'encarregat de l'empresa demanà a l'estudiant en pràctiques de laboratori que no deixara la seua àrea de treball i que no sortira a l'àrea de recepció, precisament l'àrea més pública, atès que «la gente le podría ver y eso podría llevar como una mala fama» (EI8).

2.3 *L'alumnat gitano, entre la invisibilitat i l'estereotip*

No sabem quants gitanos i gitanes estudien a la Universitat de València, tot i que sembla que han augmentat en els darrers anys. A més, una part de l'alumnat gitano és «invisible» atès que no té relacions amb associacions gitanes i no considera necessari o convenient presentar-se com a gitano o gitana al seu entorn.

D'acord amb els nostres entrevistats i entrevistades, en l'accés a la universitat la primera dificultat de l'alumnat gitano és econòmica. Es tracta d'alumnes amb famílies d'escassos recursos econòmics en què, moltes vegades, l'aportació econòmica que suposa l'ajuda i/o el treball parcial del fill o filla resulta imprescindible. Això s'afegeix a la manca de referents en l'entorn més pròxim de persones que hagen cursat una carrera universitària. Tot i els entrebancs, els nostres entrevistats i entrevistades persistiren en el seu afany d'estudiar i arribaren a la Universitat, amb el suport de les seues famílies.

Quan es parla del desenvolupament dels estudis es torna a assenyalar la situació socioeconòmica, familiar i pròpia, com un dels desavantatges més importants. Això es tradueix, segons els nostres informants, en una major pressió, tant de l'entorn com autoimposada, en obtenir bons resultats, dels que depenen les beques. En molts casos, s'han de compaginar els estudis amb el treball, normalment a mitja jornada. «No partes con las mismas oportunidades que otro de tu carrera que no trabaja» (EG1-2).

La percepció positiva de l'ambient universitari es matisada per «comentaris ximplers», que tots han rebut en un moment o altre, segons els quals si estava estudiant una carrera universitària era com «menys gitano» o un «gitano apaiat». Els comentaris tipus «no pareces gitano» són els més freqüents, sense acritud i en to de reconeixement positiu. El que mostra, com assenyalava una de les entrevistades, que encara continua vigent l'estereotip del gitano o la gitana com a persona inculta, sense estudis, en cap cas universitària. Altres comentaris són més negatius i, en alguns casos, es podrien caracteritzar com a xenòfobs. Parlem de comentaris en què es conjuga la generalització al conjunt del col·lectiu de pràctiques negatives i/o il·legals de persones gitanes, o sols es parla de gitanos i gitanes per exemplificar problemes socials. «Mis profesores no explican el delito de drogas como el delito de drogas de delincuentes... Te explican el delito de drogas con gitanos o gitanas» (EG-2)

2.4 *L'alumnat d'origen llatinoamericà i d'Europa de l'Est*

Abordem els dos grups junts atès que tenen aspectes rellevants en comú. En el curs 2020-2021, l'alumnat originari de països de l'Est suposava un 28 % del total d'alumnat de grau de nacionalitat estrangera de la Universitat de València; aquest percentatge és menor, 13 %, en el cas de l'alumnat originari de Llatinoamèrica. Tanmateix, el seu nombre és molt superior atès l'intens procés de nacionalització

de la població llatinoamericana resident a Espanya. En els dos grups, trobem una diversitat de perfils. Un, estudiants de grau, són joves que varen arribar de xicotets a l'Estat espanyol i s'han socialitzat al nostre sistema escolar, en els quals es centra aquest comentari. Un altre cas és l'alumnat que arriba directament a cursar un grau o un postgrau amb problemes derivats, fonamentalment de l'homologació dels títols i de la diferent cultura acadèmica.

D'acord amb els nostres resultats, l'estudiantat d'origen llatinoamericà i d'Europa de l'Est té una vivència d'una vida universitària sense discriminació ni obstacles particulars derivats de la seua ascendència llatinoamericana o europea de l'est. Els problemes i entrebancs que assenyalen es deriven de la precarietat econòmica de les seues famílies, majoritàriament de classe treballadora.

Als dos grups consideren que l'accés a la universitat ha estat equitatiu i que el problema rau en mantenir-se en els estudis amb unes condicions mínimes (ordinador personal que es considera una despesa rellevant, espai per a estudi, poder dedicar-se exclusivament als estudis, etc.). Igualment, s'assenyala que si no hi ha mecanismes compensatoris, la universitat pública com a tal és classista i que l'actual sistema de beques, tant per quantia com pel retard a pagar-les, no cobreix aquest biaix de classe.

En els dos grups s'assenyala l'escassa diversitat que es percep a la Universitat de València. En són ben conscients, diuen, perquè la major part d'ells i elles venen de cursar educació primària i secundària en entorns amb una presència significativa d'alumnat d'origen immigrant. Aquesta circumstància no l'han poguda observar a les aules, on molt sovint els fa la sensació que són les úniques persones diverses etnoculturalment, una situació que qualifiquen com poc representativa de la realitat de la societat valenciana. «Yo en la primaria sí que me acuerdo de que éramos bastantes latinoamericanos pero como digo, se fueron quedando atrás... solo yo he llegado a la universidad.» (FG2-I3). A més, aquesta situació també era evident, deien, quan comparaven la Universitat de València amb la dels centres on havien anat a fer estades Erasmus, amb una major diversitat etnocultural a les universitats estrangeres.

3. L'ESTUDIANTAT LGTB¹ A LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

En termes generals, la Universitat de València no és percebuda per l'estudiantat LGTB com un espai especialment hostil cap a la diversitat sexogenèrica, a diferència de l'exclusió i/o discriminació preuniversitària que és molt notòria. Més aviat al contrari, a les entrevistes grupals amb estudiants LGTB s'ha constatat que la universitat suposa un espai segur i de llibertat per a desenvolupar expressions de gènere diverses i identifications afectives i sexuals plurals. Als diferents espais universitaris l'estudiantat es troba amb mesures positives de visibilització, reconeixement i posada en valor de la no discriminació cap a les persones LGTB. Per tant, la universitat suposa un entorn de normalització cap a la diversitat sexogenèrica que actua com a contrapès davant les pressions viscudes en els contextos socials d'origen (Platero, 2010:47).

Per tot això, la Universitat de València és reconeguda com un espai respectuós, amigable, d'empatia i sensibilitat cap als drets de les persones amb orientacions sexuals, expressions i identitats de gènere diverses. No s'ha identificat cap agressió homòfoba o trànsfoba. Malgrat aquest clima contrari a la discriminació i l'assetjament relacionats amb l'orientació sexual i la identitat de gènere, el col·lectiu LGTB si que expressa que ha hagut de suportar comentaris aïllats feridors i mancats de sensibilitat per part d'alguns companys, companyes i també del professorat, així com també han aflorat situacions aïllades amb comentaris ofensius o despectius sobre la condició transgènere d'una persona, la seua transició de gènere o amb una expressió de gènere no normativa.

A la Universitat de València, aquest context positiu cap a la diversitat LGTB ha afavorit tant el creixement de l'activisme LGTB (com el Grup Jove de l'associació LAMBDA), com el naixement de noves associacions pròpiament estudiantils en diferents campus de la Universitat de València, com és el cas de Lliure(ment), Polymorfia i Espectre Visible. Les associacions constitueixen espais segurs, de reflexió, aprenentatge, activisme i de sociabilitat, amb activitats culturals, esportives, d'oci i temps lliure dins i fora de l'espai universitari. Per tant, a més a més d'oferir ajuda mútua entre iguals, també realitzen activitats de sensibilització i visibilització als diferents espais universitaris i de difusió científica sobre la temàtica. Així mateix

¹ A aquest capítol les definicions vinculades a les realitats LGTB són les recollides al Protocol d'atenció a la identitat i a l'expressió de gènere de la Universitat de València (Mestre i Andreu, 2019). A la investigació no han sorgit reflexions, aportacions i demandes relatives a les persones intersexuals.

és d'interès destacar el paper d'algunes organitzacions estudiantils des d'on els i les activistes LGTB també desenvolupen diferents iniciatives sobre diversitat sexual i de gènere dirigits a la tota la comunitat universitària.

Entrebancs i necessitats de les persones LGTB a la Universitat de València

Però malgrat aquest entorn universitari considerat com a positiu per a la diversitat sexual i de gènere, la Universitat de València, com totes les institucions universitàries i la mateixa societat, també està travessada per diverses formes de discriminació i de barreres de tipus epistemològic, físic i burocràtic, unes més visibles i altres menys, i que impedeixen una veritable igualtat entre l'estudiantat dins de la mateixa institució universitària.

Respecte a les limitacions de tipus epistemològic trobem, en diferents àmbits acadèmics, la persistència de l'epistemologia positivista amb una concepció de l'espai de coneixement acadèmic com neutre i objectiu. D'aquesta manera la universitat s'ha construït com un espai falsament asèptic i neutral en allò referent a les situacions socials i afectives viscudes que, consegüentment, comporta discriminació perquè suposen espais heteronormatius i sempre a la mesura de subjectes desproveïts d'afectivitat i de vulnerabilitats. Els espais acadèmics apareixen com aparentment asexuals, sense presència dels cossos, ni de les vulnerabilitats, ni de subjectes posicionats, està travessat per barreres que resulten invisibles per a la majoria de la comunitat universitària i que condicionen les experiències acadèmiques i professionals dels i les que no adopten els estàndards de «normalitat» (Pichardo i Puche, 2019: 13). Aquesta situació que acabem de descriure la trobem en el cas de l'estudiantat LGTB als seus testimonis, que han suportat comentaris ofensius per part de companys i companyes i que, de vegades, no han estat reconduïts per part del professorat a l'aula.

En el cas de la Universitat de València, malgrat l'heterogeneïtat de realitats presents en lo relatiu a la valoració de les diversitats afectivosexuals en els diferents espais, alguns campus i titulacions són percebuts com més segurs, amigables i respectuosos amb la diversitat que altres. La conseqüència negativa són les limitacions per als itineraris formatius i professionals de l'estudiantat. Mentre que aquesta barrera epistemològica ocorre en diferents titulacions, en els tres campus analitzats de la ciutat de València és més freqüent al campus de Burjassot que en els altres. Aquest fet pot estar condicionat per la composició mateixa de les titulacions d'aquest campus, més llunyanes de les humanitats i influïdes per l'epistemologia positivista.

Mentre no hi haja prou investigació científica que permeta conèixer amb major precisió els condicionants de les persones LGTB per a triar els estudis universitaris, Pichardo i Puche (2019:13) indiquen que les titulacions més feminitzades són més demandades per les persones LGTB (infermeria, magisteri, treball social, filologia, psicologia, situades als campus de Blasco Ibáñez i Tarongers) que les titulacions amb un biaix més masculinitzat com les científicotècniques (campus de Burjassot). Altres titulacions que també atrauen les persones dissidents de la norma sexegènere binària, són les vinculades a les humanitats i les ciències socials pel seu focus en el pensament crític, el canvi social i el sentit de justícia social. Tot això es deriva de la socialització del sistema de sexegènere que comporta autoexclusions i la perpetuació de determinats nínxols acadèmics com a més o menys femenins o masculins, que a més a més són percebuts com a espais segurs i lliures de transfòbia i d'homofòbia. Per tant, a la Universitat de València està present una heterogeneïtat d'espais de llibertat i de situacions vinculades a una major o menor tolerància respecte a la diversitat segons campus i, dins de cada campus, en funció de cada titulació. Per tot el que s'ha descrit, a pesar que l'estudiantat expressa l'existència de campus més acollidors que altres, resulta significatiu que no identifiquen la presència de limitacions quant a l'accés a determinades titulacions per part de les persones LGTB. Aquesta realitat no apareix en els seus discursos, per la qual cosa constitueixen barreres invisibles.

També és necessari considerar les barreres físiques i simbòliques, ja que la nostra societat és sexista i, per tant, separa espacialment homes i dones a través de la segregació de gènere en entorns travessats per relacions de poder. El seu reflex visible en la nostra vida quotidiana, i en la universitat, el trobem en les barreres arquitectòniques com són els lavabos i els vestuaris als espais esportius, on l'homofòbia i la transfòbia són habituals per a persones amb cossos no normatius i persones transgènere en procés de transició. És important destacar que en aquests espais aparentment asèptics es produeixen violències quotidianes, i les universitats no són una excepció (Cavanagh, 2010). A la Universitat de València, excepte escasses excepcions, els banys no són mixtos, i l'estudiantat amb una expressió de gènere no binària assenyalava que s'han enfrontat a discriminacions en els lavabos. L'àmbit esportiu és un espai universitari segregat on es presenten desigualtats i discriminacions dins dels equips, en els entrenaments i en les competicions (dins i fora de la Universitat de València). Seguint amb aquestes reflexions sobre les violències simbòliques que consagren les dicotomies de sexe, en les entrevistes grupals l'estudiantat proposa incloure tres caselles: dona, home i no binari en tots els àmbits de la Universitat, ja que la identificació binària deixa fora altres realitats (persones trans no binàries, de gènere fluid o intersexuals).

Una altra barrera simbòlica és la insuficient presència de referents visibles en l'àmbit universitari, sobretot en relació amb el professorat i a la falta de figures rellevants en diferents estaments universitaris que siguin públicament gais, lesbianes, bisexuals o trans.

La docència universitària constitueix un aspecte rellevant, i l'alumnat assenyala que els continguts, les epistemologies i les metodologies sobre diversitat LGTB són pràcticament inexistents, fins i tot en les carreres d'humanitats, socials i de salut, en les quals persisteix una mirada essencialista del gènere. Insisteixen en la importància d'incorporar la diversitat sexual i de gènere a totes les titulacions de manera transversal i la pertinència d'utilitzar els recursos disponibles a l'aula, com es el propi estudiantat, per a enriquir tant els continguts acadèmics com per a aportar referents a l'aula des de la pluralitat de realitats.

Finalment, en relació als espais físics i virtuals de la Universitat, els estudiants LGTB reclamen més visibilitat i reconeixement cap a les diferents identitats i expressions de gènere a les webs oficials; més informació i visibilitat sobre les activitats de sensibilització que s'organitzen sobre diversitat afectivosexual.

I, en referència a la situació singular de les persones trans, és significativa la persistència de la transfòbia i de la falta de sensibilització sobre les discriminacions viscudes en la seua vida quotidiana, encara molt desconegudes, i que condicionen la integració en igualtat en el sistema universitari.

4. CONCLUSIONS

L'estudiantat amb diversitats afectivosexuals, afrodescendents, gitanos i gitanes, alumnes amb hijab, d'origen llatinoamericà i d'Europa de l'Est, consideren l'ambient universitari com inclúsiu i acollidor, especialment en comparació amb altres espais educatius previs i àmbits socials com el laboral, on esperen trobar més dificultats. Aquesta vivència comuna sembla tenir, tanmateix, una diferent intensitat segons els grups. Molt més positiva en el cas LGTB; més matisada entre la resta de grups.

Tot i que aquesta percepció positiva i poc problemàtica és general, l'estudiant de diferents orígens etnoculturals manifesta l'existència de comentaris i pràctiques racistes, per part del professorat i/o dels seus companys i companyes, que reprodueixen els estereotips socials negatius, amb diferent intensitat i grau. Entre els més comuns se'n poden assenyalar dos de baixa intensitat. Un podem batejar-lo com «d'on dius que eres?» quan per ser negre, portar hijab o tenir trets llatins

s'atribueix al company o companya que no pot ser de València. L'altre l'hem denominat «no ho pareixes» quan en conèixer la identitat gitana d'un company o companya es considera que els estudis universitaris són poc compatibles amb ser d'ètnia gitana. Altres pràctiques negatives constatades són la utilització estereotipada d'un col·lectiu i/o grup per il·lustrar problemes socials o conductes delictives, i la generalització a tot el col·lectiu d'aquests problemes o conductes. Això sembla minoritari, però encara existent.

L'alumnat de diferents orígens etnoculturals pateixen obstacles i limitacions que són el resultat de relacions socials esbiaixades i desiguals, producte d'una diversitat de factors, com classe, sexe, gènere, ètnia, cultura, trets fenotípics..., que es concreten de forma diferenciada segons cada àmbit social, en aquest cas la universitat, i cada col·lectiu. En uns semblen operar més els factors de classe, com passa entre l'alumnat d'origen llatinoamericà i d'Europa de l'Est. En altres casos, com en de l'alumnat gitano, la situació socioeconòmica es combina amb els forts prejudicis encara existents a la societat espanyola. Encara hi ha un tercer cas, on el que sembla decisiu és la categorització social negativa associada al col·lectiu musulmà activat per portar el hijab, un marcador etnicoreligiós; o, en el cas de l'alumnat afrodescendents en què el que opera són els trets fenotípics.

Pel que fa a les persones LGTB destaquen la falta de referents a l'àmbit universitari i la necessitat de l'adaptació de la institució acadèmica en la seua totalitat (als continguts de les assignatures i als plans d'estudis, barreres físiques i burocràtiques) a la nova realitat de la pluralitat afectiva i sexual i les identitats de gènere no binàries. Les persones trans són les que més barreres i discriminacions pateixen, tant dins com fora de la universitat. Per tant, estan posant-les en el centre del debat de les múltiples identitats que conformen els nostres cossos i formes de vida, per superar el model dominant heteronormatiu.

Com a resultat de la diversitat de situacions i realitats de l'alumnat d'orígens etnoculturals diversos i de l'estudiant LGTB, s'expressen demandes de diferents tipus. Unes estan orientades a les polítiques i mecanismes generals d'igualtat d'oportunitats, en el plànol socioeconòmic, com ara beques, ajudes econòmiques o semblants. També es demanden accions de tipus sociocultural, centrades en la inclusió de les diversitats i el seu reconeixement (campanyes de sensibilització i foment de l'associacionisme) que segons s'assenyala, requereixen polítiques i línies d'acció específiques, adreçades al conjunt de la comunitat universitària i també respecte a grups específics (per exemple, sensibilització i formació del professorat). S'apunta que cal que la diversitat s'incloga en els currículums, que es consideren massa eurocèntrics i heteronormatius. I demanden que les diversitats han d'estar

més presents en les activitats culturals i institucionals que fa la Universitat i en el conjunt de la vida universitària.

Ambdós diagnòstics, realitzats per un equip de recerca de la Facultat de Ciències Socials, han sigut el punt de partida per a l'elaboració del I Pla de Diversitats de la Universitat de València 2024-2027, aprovat recentment en la reunió del Consell de Govern del 28 de maig de 2024, on s'estableix la política institucional en matèria de diversitats, cap a una universitat més igualitària, justa i diversa.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Cavanagh, Sheila L. (2010). *Queering bathrooms. Gender, Sexuality and de Hygienic Imagination*. University of Toronto Press.
- Fernández, Mercedes; Valbuena, Consuelo, i Caro, Raquel (2016). *Evolución del racismo, la xenofobia y otras formas conexas de intolerancia en España. Informe-Encuesta 2015*. Observatorio Español del Racismo y la Xenofobia (OBERAXE).
- Mestre, Ruth, i Andreu, Sela (2019). Protocol d'atenció a la identitat i a l'expressió de gènere de la Universitat de València. Universitat de València.
- Mijares, Laura, i Ramírez, Ángeles (2008). Mujeres, pañuelo e islamofobia en España: un estado de la cuestión, *Anales de Historia Contemporánea* 24: 121-135.
- Mut, Elena; Torres, Francisco; Pérez, Yaiza, i Giner, Jordi (2023). *Diagnosi sobre diversitats LGTB i etnoculturals entre l'estudiantat de la Universitat de València. Segona fase*. Publicacions de la Universitat de València. ISBN Paper: 978-84-9133-564-1.
- Mut, Elena; Torres, Francisco; Pérez, Yaiza, i Giner, Jordi (2021). *Diagnosi sobre diversitats LGTB i etnoculturals entre l'estudiantat de la Universitat de València. Primera fase*. Publicacions de la Universitat de Valencia. ISBN: 978-84-9133-378-4.
- Pichardo Galán, José Ignacio, i Puche Cabezas, Luis (2019). «Universidad y diversidad sexogenérica: barreras, innovaciones y retos de futuro», *Methaodos. Revista de Ciencias Sociales*, 7(1), 10-26, <<http://dx.doi.org/10.17502/m.rcs.v7i1.287>>.
- I Pla de Diversitats de la Universitat de València 2024-2027.
- Platero, Raquel (Lucas) (2010). «Estrategias de afrontamiento frente al acoso escolar: una mirada sobre las chicas masculinas», *LES Online*, 2(2), 35-51.

La violència masclista al llarg dels 25 anys de la Facultat de Ciències Socials

Encarna Canet Benavent i Gloria M. Caravantes López de Lerma
Departament de Treball Social i Serveis Socials

INTRODUCCIÓ

Celebrem els vint-i-cinc anys de la Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València. Un aniversari que camina de la mà d'un altre molt important per a les ciències socials i per al nostre sistema de benestar social: el compliment enguany dels vint anys de la Llei Orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. Ambdues, la Facultat de Ciències Socials i la llei integral han tingut un paper important en els avanços socials contra la violència masclista i, per això, cal posar en valor les dues trajectòries.

En el moment que es va publicar la llei, aquesta va ser un bon instrument entre altres raons perquè partíem del no-res en matèria de violència masclista, i va suposar una fita en el tractament psicosocial, educatiu i jurídic d'aquesta xacra tot i que sabem que ja va néixer molt limitada, perquè parlava de violència únicament atenent aquella que es produeix dintre de les relacions sentimentals per la parella o exparella.

La LO 1/2004 suposà com aportacions importants una sèrie de drets que s'atribueixen per primera vegada a les dones que pateixen violència de gènere, que podem resumir en el dret a la informació, a l'assistència social integral i a l'assistència jurídica gratuïta per mitjà dels serveis de les administracions públiques. Inclou totes les dones amb independència del seu origen, religió o altra condició.

Aquesta llei va donar lloc a altres lleis autonòmiques i a tot tipus de protocols, decrets i ordres que desenvolupaven amb deteniment l'atenció a les dones que pateixen violència masclista.

En aquest capítol volem fer un xicotet recorregut per la trajectòria de la lluita contra la violència de gènere i al mateix temps, donar visibilitat a tot allò que la

nostra Facultat i el seu personal han fet al llarg d'aquests anys per acompanyar la transformació en matèria de drets de les dones i contra la violència masclista. Des del primer moment, la implicació ha estat ben palesa en els àmbits de la sensibilització de la comunitat universitària, la difusió entre la societat valenciana, la formació de l'alumnat i les persones egressades, la investigació sobre violència de gènere, la transferència dels resultats, publicacions especialitzades, l'elaboració de materials educatius i la creació de recursos propis des de la Universitat de València.

Per tot açò, les autores considerem que ens podem felicitar no sols per fer vint-i-cinc anys sinó també perquè hem realitzat esforços importants i necessaris per acompanyar aquesta evolució, mantenint sempre el nostre compromís amb la lluita contra la violència masclista i per la igualtat

1. UN POC DE MEMÒRIA HISTÒRICA

Estem celebrant els vint-i-cinc anys de la nostra facultat i aquesta celebració pot anar de la mà d'una altra que té molta relació amb les ciències socials, amb la igualtat i la lluita contra la violència masclista. Al llarg d'aquests vint-i-cinc anys la nostra Facultat ha crescut i s'ha fet notar al mateix temps que hem viscut i hem pogut participar activament d'una gran transformació social davant el problema de la violència masclista i en la millora de les polítiques públiques.

La lluita feminista, la de les professionals que treballen amb dones, i la de l'acadèmia, han fet possible que es passés de la negació de la violència masclista i la seua consideració com un tema «normal» i un assumpte «domèstic», a aconseguir que siga un delictes i un problema social en què ens trobem involucrades totes i tots.

Avui tenim clar que la violència masclista és estructural i abasta tots els àmbits de la vida de les dones: el laboral, la salut, la violència vicària, la violència econòmica, la sexual, els matrimonis forçosos, les mutilacions genitals, l'explotació sexual (en forma de prostitució i pornografia), l'explotació reproductiva (amb la indústria dels ventres de lloguer i el negoci dels òvuls), el tràfic de dones per a l'explotació sexual i amb la finalitat d'explotació domèstica, la històrica invisibilització de les dones en tots els àmbits de la vida, els feminicidis, la violència digital i la misogínia a les xarxes... i tantes altres.

Però no ha estat sempre així. Fins arribar a aquest punt de consens ha calgut passar per molts entrebancs i molt de negacionisme, i en aquest capítol voldríem

assenyalar-ne uns quants pel valor que tenen en les disciplines de l'àmbit social i la vinculació amb la nostra Facultat.

La violència exercida contra les dones ha estat temps enrere considerada natural, a causa d'una suposada i imposada inferioritat de les dones, una inferioritat que defensaven l'Església i pensadors com Locke, Rousseau o Kant:

L'educació de les dones sempre ha d'estar en relació amb els homes. Agradar-los, ser-los útils, fer-se estimar i honorar-los, educar-los quan són nens, cuidar-los d'adults, aconsellar-los, consolar-los, fer-los agradable i fàcil la vida. Aquestes són les obligacions de les dones en tots els temps i això és el que des de la seua infància se'ls ha d'ensenyar. Rousseau (*De l'educació*, 1762).

Aquesta violència contra les dones sempre ha estat una preocupació de les diverses onades del feminisme, no cal més que repassar la història. Les dones sufragistes ja parlaven de la violència en el matrimoni, les «gàbies daurades» del matrimoni deien elles.

Les feministes marxistes com Flora Tristán defensaven que la desigualtat sempre genera violència. Engels (1976) considera que la brutalitat contra les dones està més arrelada des de l'establiment de la monogàmia.

El feminisme radical nord-americà va lluitar contra l'alcohol per la seua relació directa amb la violència domèstica, i el feminisme anglès va lluitar contra la prostitució, considerada per Robotham (1980) com «l'esclavitud blanca».

També el feminisme socialista, amb la nostra Maria Cambrils (del Cabanyal), es va pronunciar contra la violència masclista.

Kate Millet (1975) afirmava que la violència contra les dones ha de deixar de ser un succés, un problema personal, i s'ha de definir com a violència estructural sobre el col·lectiu femení.

Les primeres cases refugi per a dones maltractades van ser obertes pels col·lectius feministes del moment.

Pel que fa al feminisme a l'Estat espanyol, Emilia Pardo Bazán (1890) ja denunciava que els avanços culturals i polítics aconseguits al segle XIX, com la llibertat d'ensenyança, de culte, d'associació..., no havien aconseguit promoure l'emancipació femenina.

La ministra de Sanitat i Assistència Social, Federica Montseny (1936), va iniciar el projecte de menjadors per a dones embarassades, «liberatoris» de prostitució, i el primer projecte de llei d'avortament en l'Estat espanyol. Tot va ser interromput pel colp d'Estat feixista.

A l'Estat espanyol va sorgir el feminisme al voltant del nacionalisme català i basc, del nacionalisme espanyol, del moviment obrer, i de la lluita contra el feixisme. Les dones reclamen el dret a l'ensenyament, al treball remunerat i a la formació professional, la promoció de la dona en la vida política, el dret al vot... També reclamen el dret al propi cos, amb campanyes a favor dels anticonceptius i el dret a l'avortament i es demana a l'estat que pose en marxa programes concrets d'atenció a les víctimes de violència sexual i de maltractament. Un camí llarg que va contribuir a la creació de l'Institut de la Dona en 1983 (Canet, 2017).

A partir de 1975 els enfocaments teòrics feministes comencen a entrar a la universitat i es consoliden així els estudis feministes o estudis de gènere (De Miguel, 2005). Apareixen treballs orientats a demostrar que no hi ha res natural ni patològic en la violència masclista; altres aportacions tracten la gravetat del fenomen des d'una perspectiva multidisciplinària i unes altres línies d'investigació van encaminades a mostrar els testimonis directes de les dones que la pateixen.

Aquesta nova visió de la violència de gènere, de la qual són protagonistes el moviment feminista i les associacions de dones, converteix finalment la violència patriarcal en intolerable per a la major part de la societat, gràcies a aquest marc feminista d'interpretació. La teoria feminista, com a teoria crítica, irracionalitza aquesta visió establerta de la realitat i possibilita una nova visió, una nova interpretació de la realitat, la seua resignificació (Amorós, 2002).

2. CAP A LA VIOLÈNCIA DE GÈNERE COM A PROBLEMA SOCIAL GREU

El moviment feminista va aconseguir la reforma urgent del Codi penal, que obligà a abandonar així la denominació de «delictes contra l'honor» per «delictes contra la llibertat sexual» i a tipificar la violació i la violència domèstica (com es denominava en aquell moment) en funció de la seua reiteració i no de la gravetat de les lesions produïdes (Gómez Nicolau, 2012).

Cal assenyalar que en tots els codis penals espanyols fins al de 1983 es considerava la relació conjugal entre l'home i la dona, un atenuant del delicte de maltractament (De Miguel, 2005).

La discriminació de la dona no sols era social sinó que estava legitimada per les lleis mateixa que utilitzaven conceptes com «casa del marit» per a referir-se al domicili conjugal, l'obediència de la dona al marit i/o la «llicència marital» sense la qual la dona no podia realitzar cap acte. En l'àmbit penal, la desobediència

o l'insult al marit era suficient perquè la dona fora empresonada, i la condemna per adulteri per a la dona (no per a l'home) era de presó perpètua (Pelayo, 2007).

Les primeres dades estadístiques sobre violència «domèstica» (com s'anomenava en aquell moment) a l'Estat espanyol apareixen el 1984, amb la publicació del Ministeri d'Interior de les xifres relatives a denúncies per maltractament en les comissaries de la Policia Nacional. A partir de 1997, amb ocasió de l'assassinat d'Ana Orantes,¹ es crea un punt d'inflexió en què es veu la violència de gènere com un problema social greu, i això dona lloc a distintes reformes legals (Gutiérrez Romero, 2012: 202).

Van passar molts anys i molts assassinats de dones fins que es considerà un problema per a les administracions públiques, les institucions d'arreu del món i les ciències socials. Va ser Marcela Lagarde qui va posar nom a aquests assassinats per raó de sexe: feminicidis.

A partir d'aquest canvi de mirada sobre la violència masclista s'ha pogut avançar en legislació i normativa en l'àmbit internacional, espanyol i autonòmic:

- La Convenció contra totes les formes de discriminació contra les dones CEDAW (1979) assenyalava que els Estats han d'aportar informes periòdics sobre la legislació vigent per protegir la dona contra la violència quotidiana, les mesures que adopten per erradicar-la, els serveis de suport i dades estadístiques sobre tot tipus de violència contra la dona.
- L'ONU (1993) entén la violència de gènere com qualsevol tipus de violència contra la dona pel fet de ser-ho.
- L'Organització Mundial de la Salut (1996) considera la violència masclista com un problema de salut pública.
- El Conveni d'Istanbul (2011), quan parla de la violència de gènere, es refereix a tot tipus de violència contra la dona.
- Els Objectius de Desenvolupament Sostenible i l'Agenda 2030 entenen que la igualtat de gènere no només és un dret humà fonamental, sinó que és un dels fonaments essencials per construir un món pacífic, pròsper i sostenible.

En 2004 s'aprova a l'Estat espanyol la Llei Orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere que enguany fa vint anys. En aquell moment va ser un bon instrument, donat que no en teníem

¹ Ana Orantes va ser assassinada pel seu marit després de sortir en un programa de televisió en què denunciava la vida de maltractaments que portava.

un altre, però sabem que ja va néixer amb moltes limitacions perquè, entre altres, parlava de violència atenent únicament a la que es produeix dintre de les relacions sentimentals per la parella o exparella i de caràcter heterosexual.

La LO 1/2004 suposa com aportacions importants una sèrie de drets que s'atribueixen per primera vegada a les dones que pateixen violència de gènere, que podem resumir en dret a la informació, a l'assistència social integral i a l'assistència jurídica gratuïta per mitjà dels serveis de les administracions públiques. Inclou totes les dones amb independència del seu origen, religió o altra condició (Canet, 2017).

L'any anterior l'1 d'agost de 2003 va entrar en vigor la Llei 27/2003, de 31 de juliol, reguladora de l'ordre de protecció de les víctimes de violència domèstica. Aquesta ordre de protecció va suposar la possibilitat que el jutge o la jutgessa d'instrucció de guàrdia pugua adoptar en el termini màxim de 72 hores una sèrie de mesures penals, civils i assistencials per a protegir la dona i les seues criatures, sense necessitat d'esperar al judici. El 2011 es va aprovar també l'Ordre Europea de Protecció per a poder protegir la dona i els fills i filles encara que canviaren de país.

També cal fer menció de les lleis d'igualtat que també centren els esforços en la lluita contra la violència masclista. La Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes estableix que els poders públics tenen «obligació en l'adopció de mesures necessàries per a l'erradicació de la violència de gènere, la violència familiar i totes les formes d'assetjament sexual i assetjament per raó de sexe» (art. 14.5).

També al nostre territori la Llei 9/2003, de 2 d'abril de la Generalitat Valenciana, per a la igualtat entre dones i homes, estableix mesures i garanties dirigides a l'eliminació de la discriminació i l'erradicació de la violència de gènere, entre les quals destaquem aquelles que indiquen que l'Administració autonòmica promourà la investigació sobre la violència de gènere i protocols d'actuació coordinada; oferirà assistència especialitzada i gratuïta a les víctimes i establirà sistemes especials de protecció, i facilitarà l'accés preferent als habitatges socials per a les dones que han estat víctimes de violència.

A partir de la llei espanyola contra la violència masclista van sorgir també lleis d'àmbit autonòmic entre les quals, al País Valencià es va aprovar la Llei 7/2012, de 23 de novembre, integral contra la violència sobre la dona. La definició de *violència masclista* que fa la nostra llei és més ampla que l'estatal donat que parla de violència sobre la dona com tot comportament d'acció o omissió que produeix a la dona danys físics, sexuals i/o psicològics basats en la pertinença d'aquesta al

sexe femení i que es produeix tant en la vida pública com en la privada, igual que diu el Conveni d'Istanbul. Inclou també la violència econòmica, la mutilació genital, i el tràfic de dones i xiquetes. Considera com a víctima la dona, les xiquetes i els fills i filles menors d'edat. Per tant, s'amplia la consideració de violència de gènere i també la consideració de qui pot ser persona afectada (Canet, 2017).

En tot aquest temps hem passat de la més absoluta indefensió i la desorientació de les professionals a dotar-nos d'instruments i protocols per assegurar una atenció integral a la dona, per a la coordinació entre administracions i organismes de diferents àmbits, i s'ha incidit en la formació especialitzada de totes les professionals que intervenen en el circuit d'atenció. S'han fet esforços per a la prevenció de la revictimització de la dona i de les i dels menors, per assegurar-ne la protecció i la confidencialitat de les dades, pel foment de la seua autonomia... S'han establert protocols d'actuació a totes les àrees d'intervenció: sanitaris, policials, judicials, forenses, als centres educatius, als serveis socials i als mitjans de comunicació.

Una altra batalla que ha hagut de lliurar el feminisme durant aquests anys ha estat precisament la denominació de la *violència masclista*, atès que s'ha intentat reduir-la al màxim —i encara s'intenta— per a evitar la visibilització del seu caràcter estructural. Se l'ha anomenat *violència passional*, *violència domèstica*, *violència familiar*, *violència de parella*, *violència intrafamiliar*... La confusió terminològica no és producte simplement del desconeixement sinó que hi ha una clara intenció política. Contribueix a perpetuar la resistència social a reconèixer que el maltractament no és una forma més de violència, no és circumstancial ni neutra, sinó instrumental i útil per mantenir un determinat ordre de valors (patriarcal) estructuralment discriminatoris per a la dona (Maqueda, 2006). De fet és l'extrema dreta la que més interès té en el desgavell terminològic.

Un exemple claríssim de com la utilització del concepte és decisiu el podem veure en la manera de comptabilitzar el nombre de dones assassinades, que canvia segons quin organisme fa el recompte i des de quina conceptualització de la violència de gènere parteix. Segons les dades oficials de l'Administració pública, el 2023 van ser assassinades 58 dones, mentre que aquesta xifra puja a 101 dones segons les xifres de *Feminicidio.net*. Açò és possible perquè l'Administració pública comptabilitza les dones assassinades segons la llei integral, és a dir per la parella o exparella mentre que *Feminicidio.net* comptabilitza també les de fora de la relació de parella com les dones prostituïdes per exemple.

Al llarg d'aquests anys s'ha intentat explicar la violència masclista des de diferents plantejaments teòrics que enfoquen el problema des d'un prisma diferent, cada disciplina proporciona la seua visió particular sense integrar els avanços de

la resta de les disciplines. Alguns enfocaments d'anàlisi de la violència masclista han intentat buscar explicacions que en molts casos han responsabilitzat la dona, o han justificat l'agressor, o han intentat minimitzar la importància d'aquest fenomen (Sepúlveda, 2005).

Per a la teoria feminista, la violència contra la dona és una conseqüència de l'adquisició de la identitat de gènere, mitjançant la qual els homes són socialitzats per dominar i agredir als homes més febles i a les dones. Els processos econòmics, socials i històrics es desenvolupen directament i indirectament per mantenir l'ordre patriarcal, tant en l'àmbit familiar com social, i conceben el patriarcat com una estructura social basada en una desigualtat de poder, la qual subordina la dona. La violència exercida contra la dona es converteix en el mecanisme utilitzat per mantenir aquesta situació d'iniquitat i subordinació (Canet, 2017).

Algunes d'aquestes explicacions s'han anomenat *mites de la violència de gènere* com ara que la violència es produeix per les addiccions de l'agressor, els problemes psicològics, l'estrès laboral i/o econòmic, la violència viscuda en la infància, que amb el temps l'agressor canviarà... o que la dona té dependència emocional d'ell, que és la dona qui provoca la violència.... Actualment aquests mites s'han tombat, però amb l'ofensiva masclista n'han aparegut de nous com ara les denúncies falses que interposa la dona, la falsa síndrome d'alienació parental (SAP), l'home com a veritable víctima de les dones etcètera.

Hem de ressaltar que queden coses per millorar, però en els darrers anys s'ha avançat moltíssim en aquesta matèria perquè s'han creat recursos i normativa no únicament en violència masclista sinó també de manera més transversal com en la Llei 3/2019 de serveis socials inclusius del País Valencià, que ha complert cinc anys i que incorpora l'atenció a la violència masclista en els equips d'atenció primària de serveis socials

En l'actualitat la violència masclista es considera un delictes contra els drets humans de les dones mentre assistim a una gran ofensiva patriarcal contra el feminisme i un augment notable de la misogínia organitzada, sobretot a les xarxes socials digitals.

3. LA FACULTAT DE CIÈNCIES SOCIALS

Durant aquests anys, la Facultat de Ciències Socials i els seus departaments han acompanyat també tota aquesta evolució com no podria ser d'una altra manera, mitjançant diverses actuacions que ara detallem:

- En l'àmbit de la formació: de l'alumnat com a futures professionals, en les pràctiques externes, TFG i TFM específics, en la formació de professionals en actiu i egressades, amb el Màster Universitari en Gènere i Polítiques d'Igualtat, les jornades temàtiques, conferències o tallers celebrades al nostre saló d'actes, les publicacions d'articles, llibres, tesis doctorals que hi ha als repositoris institucionals, així com la recerca d'investigadores i investigadors que han anat especialitzant-se en aquesta matèria.
- Des del nostre Vicedeganat d'Igualtat: fomentant els actes, jornades, exposicions, actuacions al porxo, formació en temes de gran preocupació com la prostitució i el tràfic de dones, en violència masclista, en coeducació i igualtat... Tot obert a l'estudiantat i a la societat en general.
- Cada any acollim al nostre campus la Benvinguda en Igualtat de la Universitat de València.
- La nostra Facultat sempre s'ha caracteritzat per la col·laboració amb l'associacionisme, i sobretot amb el de les dones.
- Hem fet concentracions a les portes de la Facultat de denúncia pels assassinats masclistes.
- Hem treballat per la sensibilització de l'estudiantat i el personal amb campanyes sobre el 8 de Març, Dia Internacional de la Dona Treballadora; el 25 de Novembre, Dia Internacional contra la Violència Masclista; el 6 de febrer, Dia Internacional de Tolerància Zero amb la Mutilació Genital Femenina; el 18 de setembre, Dia Internacional per la Igualtat Salarial; el 23 de setembre, Dia Internacional contra l'Explotació Sexual i el Tràfic de Persones, i l'11 de febrer, Dia Internacional de la Dona i la Xiqueta en la Ciència, entre altres.
- Des de la Facultat col·laborem amb la Unitat d'Igualtat de la Universitat de València en l'orientació i acompanyament a dones de la comunitat universitària que han estat o són víctimes de violència de gènere mitjançant els punts violeta.
- Participem en la Comissió de Polítiques d'Igualtat de la Universitat de València (CPIUV).
- Cal destacar l'assignatura d'igualtat de gènere i no discriminació impartida en el Grau en Treball Social i impulsada per les professores Teresa Yeves Bou i Magdalena López Precioso.
- Moltes professores de la nostra Facultat pertanyen a l'Institut Universitari d'Estudis de les Dones (IUED) dirigit per la professora Gabriela Moriana Mateo, del Departament de Treball Social i Serveis Socials.

- Professorat de la Facultat ha participat en l'elaboració i el seguiment del Pacte Valencià contra la violència masclista, aprovat el 2017 i la Llei 3/2019, de serveis socials inclusivius i els seus decrets.
- En els darreres anys hem vist un augment de les publicacions científiques i les tesis doctorals sobre violència masclista i la intervenció professional amb les dones que la pateixen.
- Hem creat el Premi Jane Addams als TFG amb perspectiva feminista.

I moltes altres coses que evidentment no caben en un capítol com aquest, però que sí que cal donar-los visibilitat. Sabem que queda molta feina per fer encara en la lluita per la igualtat, però no hi ha cap dubte del compromís de la nostra Facultat que ha estat un gran pilar de suport en aquesta transformació politico-social que ha esdevingut en més llibertat per a les dones, major sensibilització de la societat en general i del nostre estudiantat en particular. Seguem.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Amorós, C. (2002). Movimientos feministas y resignificaciones lingüísticas. *Quaderns de Filosofia i Ciència*, 30/31.
- Canet, E. (2017). *El discurs de les professionals i la representació de la premsa sobre la violència de gènere al País Valencià*. Tesis doctoral de la Universitat de València, <<http://hdl.handle.net/10550/61269>>.
- De Miguel, A. (2005). La construcción de un arco feminista de interpretación: la violencia de género. *Cuadernos de Trabajo Social*, vol. 18, 231-248.
- Gómez Nicolau, E. (2012). Los marcos de interpretación de la violencia de género en las televisiones del Estado español. Modelos y tendencias. *Cuestiones de Género: de la igualdad y la diferencia*, 7, 45-62.
- Gutiérrez Romero, F. M. (2012). Violencia de género: justicia y práctica, en Nieto Morales (coord.), *La violencia intrafamiliar: menores, jóvenes y género*. Bosch Editor.
- Maqueda, M. L. (2006): La violencia de género: entre el concepto jurídico y la realidad social. *Revista electrónica de Ciencia Penal y Criminología*, 3-17.
- Millet, K. (1975). *Política sexual*. Aguilar.
- Pelayo, M. (2007). ¿Debería reformarse el art. 416 LECr para luchar contra la violencia de género? *Revista Jurídica de Igualdad de Género*, 2, 37-43. Themis.
- Robotham, S. (1980). *La mujer ignorada por la historia*. Debate.

Sepúlveda, J. (2005). *Estudio de los factores que favorecen la continuidad en el maltrato de la mujer*. Tesis doctoral de la Universitat de València.

REFERÈNCIES LEGISLATIVES

Llei Orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. BOE 313, 29.12.2004

Llei 27/2003, de 31 de juliol, reguladora de l'ordre de protecció de les víctimes de violència domèstica. BOE 183, 01.08.2003.

Llei 9/2003, de 2 d'abril, de la Generalitat Valenciana, per a la igualtat entre dones i homes. DOGV 4474, 04.04.2003.

Llei 7/2012, de 23 de novembre, integral contra la violència sobre la dona. DOGV 6912, 28.11.2012.

Ordre de Protecció Europea. Directiva 2011/99/UE del Parlament Europeu i del Consell, de 13 de desembre de 2011. DOUE 338/2011, 21.12.2011.

Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes. BOE 71, 23.03.2007.

Reflexión en torno a los efectos perversos del mal uso y abuso en las TIC en el aprendizaje de los estudiantes de ciencias sociales, y a las estrategias para afrontar el problema

Lorenzo Revuelto-Taboada y M. Carmen Saorín-Iborra
Departament de Direcció d'Empreses Juan José Renau Piqueras

1. INTRODUCCIÓN

Es indudable que las tecnologías de la información y comunicación (TIC), tanto del lado del hardware (ordenadores, teléfonos inteligentes, tabletas y demás dispositivos electrónicos), como del lado del software (internet, redes sociales y aplicaciones de todo tipo), forman parte de la vida de nuestros jóvenes desde su más tierna infancia. Han venido para quedarse y seguirán evolucionando a un ritmo y en unas direcciones difíciles de prever, de la mano de la inteligencia artificial.

Estas tecnologías tienen un impacto enorme y creciente en la forma en que los jóvenes (y no solo los jóvenes), entienden el mundo, se relacionan, se informan, estudian y aprenden (o no). También lo tendrán en la forma en que afrontarán los retos del mundo laboral al que aterrizarán, con mejor o peor suerte, los universitarios y universitarias, en general, y de nuestra Facultad, en particular, al finalizar sus estudios.

Como profesores y profesoras asumimos una gran responsabilidad en lo relativo a su formación. Y para nosotros, especialmente para muchos de los nacimos *analógicos* y que tuvimos que *digitalizarnos*, este fenómeno nos plantea cada vez nuevos retos. Algunos se nos plantean (en ocasiones de forma excesivamente optimista) como oportunidades, otros como amenazas. Entre las amenazas percibidas, algunas tienen seguramente más que ver con la incertidumbre y ansiedad que nos genera el cambio, y otras, más reales, tienen mucho que ver con lo que ha sido bautizado como el «lado oscuro» de las TIC. Una expresión que

pone de manifiesto la existencia de efectos negativos contrastados asociados al uso continuado, prolongado y descontrolado o inapropiado de tales tecnologías.

Es incuestionable que la generalización del uso de las TIC ha supuesto mejoras en términos de productividad, eficiencia, reducción de costes, inmediatez de la comunicación, acceso a la información, etcétera. Ahora bien, estas TIC no están exentas de riesgos e inconvenientes.

Entre los efectos negativos del uso abusivo e irresponsable de las TIC cabe destacar, entre otros, un peor nivel de aprendizaje y rendimiento académico, déficits en el cumplimiento de las tareas, el aislamiento social y el empobrecimiento de las relaciones personales, la ansiedad y la depresión, un mayor riesgo de accidentes, nomofobia, FOMO (*fear of missing out*), *selfie dysmorphia*, *cyberbullying*, *sexting*, y un largo etcétera.

Lo anterior es especialmente preocupante si consideramos que las adicciones tecnológicas no suelen ser consideradas como algo negativo, denigrante o merecedor de reprobación, como sí que suele suceder en el caso de las adicciones químicas. Además, existe todavía una baja percepción del riesgo y un gran desconocimiento respecto a las consecuencias negativas de estas.

Por ello consideramos oportuno analizar y poner de manifiesto las consecuencias de ese «lado oscuro» de las TIC y, a continuación, tratar de plantear algunas estrategias para afrontar esa realidad en el ámbito de la docencia universitaria.

2. EL «LADO OSCURO» DE LAS TIC

La UNESCO (2009: 120) define las TIC como un «conjunto diverso de herramientas y recursos tecnológicos utilizados para transmitir, almacenar, crear, compartir o intercambiar información». Esta definición debe incluir cualquier tecnología utilizada para apoyar la recogida, el procesamiento, la distribución y el uso de la información, así como todo tipo de software utilizado para crear, diseñar, almacenar, transmitir, interpretar y manipular la información en sus diversos formatos. En este trabajo nos centraremos especialmente en los problemas asociados al uso de internet, las redes sociales, la creciente variedad de aplicaciones de software o aplicaciones y, con especial énfasis, al uso del teléfono móvil. La centralidad del teléfono móvil se debe al papel que desempeña como catalizador y vehículo de la «multiadicción», ya que ofrece una amplia variedad de funciones en un único y diminuto dispositivo que facilita el acceso en cualquier momento y lugar al entorno virtual.

Cabe destacar como en las sociedades modernas, el nivel de penetración de las TIC es significativo. Según datos de Worldbank (2024), en España había ya en 2022 124 teléfonos móviles por cada 100 habitantes. Según los datos de la Encuesta sobre Equipamiento y Uso de Tecnologías de Información y Comunicación en los Hogares del INE (2023), el teléfono móvil está presente en el 99,5 % de los hogares con al menos un miembro de 16 a 74 años; el 82,6 % de los hogares dispone de algún tipo de ordenador y el 96,4 % de los hogares españoles cuenta con conexión a internet de banda ancha; el 95,4 % de los españoles entre 16 y 74 años han usado internet en los tres últimos meses y el 90,0 % declara hacerlo diariamente. Los usos más frecuentes están relacionados con la mensajería instantánea (92,5 %), correo electrónico (82,0 %), videollamadas (76,1 %), banca por internet (71,5 %), y, cuestión especialmente relevante en nuestro caso, educación (49,1 %).

Centrándonos en los menores entre 10 y 15 años, que llegarán a la universidad en unos años, la previamente citada encuesta del INE señala que el 70,6 % ya usa teléfono móvil, el 93,1 % usa ordenador y el 94,7 % navega por internet. Si bien no existen estadísticas totalmente fiables, los expertos coinciden en señalar que un porcentaje elevado de estos menores (superior al 50 %) lo hacen prácticamente sin supervisión alguna. A este respecto, el reciente estudio realizado por Megías (2024) para el Centro Reina Sofía, Fundación Fad Juventud, ofrece datos relevantes sobre los hábitos de uso de los jóvenes, en este caso, entre 15 y 29 años. Un tercio de los encuestados indicó que no hablaba con nadie de lo que hacía en internet y el 40,3 % no recibió recomendación de nadie de su entorno de cómo mejorar su seguridad o cómo comportarse en internet.

Respecto a la intensidad de uso de las TIC, el Global Overview Report (2024, 31 enero) señala que los españoles entre 16 y 64 años pasan una media de 5 horas y 42 minutos conectados a internet, de los cuales 1 hora y 54 minutos se debe al uso de medios de comunicación social, que cuentan con un 83 % de identidades de usuario en relación con la población total entre 16 y 64 años. Lo más utilizado o visitado son chats y mensajería, redes sociales, motores de búsqueda o portales webs, por este orden y los mayores usuarios por rango de edad son, como era de esperar, los más jóvenes (16 a 24 años).

Ahora bien, el problema no está en las tecnologías en sí, sino en cómo algunas tratan de explotar las «debilidades» del ser humano para *enganchar* a los usuarios y que estos puedan caer fácilmente en su mal uso y abuso (Pedrero *et al.*, 2012). En el caso del teléfono móvil, estudios recientes indican que el tipo de uso es aún más relevante que el tiempo de uso para considerar que existe un problema de adicción o un uso problemático. En este caso el uso es generalmente desenfocado

y sin objetivos específicos, los usuarios no adictos lo utilizan con un uso más centrado en tareas y aplicaciones específicas (Roberts *et al.*, 2014; Tossell *et al.*, 2015).

Si bien no se puede establecer una relación directa tanto entre el nivel de equipamiento y el nivel de uso de las TIC con el desarrollo de conductas de mal uso, abuso o adicción, sí que se indica la existencia de un riesgo creciente. Por otro lado, la edad y el tiempo de uso diario son los predictores más importantes del uso problemático del móvil (De Solá *et al.*, 2017). Un riesgo que también está relacionado con diversas características y conductas individuales. La literatura existente ha mostrado, por ejemplo, que el uso problemático del móvil es mayor para quienes tienen *locus* de control externo, baja autoestima y problemas de control de impulsos (Jiang y Zhao, 2017; Li *et al.*, 2015; Yang *et al.*, 2010); o usan de forma intensiva las redes sociales (Oberst *et al.*, 2017; Runcan, 2015; Tang y Kohb, 2017).

Como ya anticipábamos en la introducción, diversos estudios señalan como principales efectos negativos del mal uso o abuso de las TIC, un peor nivel de aprendizaje y rendimiento académico, déficits en el cumplimiento de las tareas, tecnoestrés, mayor riesgo de accidentes, problemas de confidencialidad, problemas asociados a contar con una huella digital con connotaciones negativas, menor capacidad de resolución de conflictos, aislamiento social y empobrecimiento de las relaciones personales, ansiedad y depresión, nomofobia o miedo irracional a estar sin móvil, el miedo a perderse algo o FOMO (*fear of missing out*), trastorno de dimorfismo corporal (*selfie dysmorphia*), acoso o ciberacoso, *sexting*, etcétera (véase Revuelto-Taboada *et al.*, 2022).

Todo ello resulta especialmente preocupante ante la baja percepción del riesgo y el gran desconocimiento respecto a las consecuencias negativas del uso abusivo e irresponsable de las TIC. Muchos expertos subrayan que el término *adicción tecnológica* es un fenómeno emergente cuya existencia es aún cuestionada por la comunidad científica (Kardefelt-Winther *et al.*, 2017; Rosenberg y Feder, 2014). De hecho, la adicción a las TIC todavía no ha sido reconocida como una condición médica, si bien existen en la última década innumerables estudios, especialmente en el ámbito de la psicología, la psiquiatría y la medicina, que destacan la importancia del problema utilizando mayoritariamente el término *adicción* o alternatively, *dependencia*, *abuso*, *mal uso* o *uso problemático*, entre otros (Pedrero *et al.*, 2012; Revuelto-Taboada *et al.*, 2022).

Respecto al impacto del aumento del uso de internet y las redes sociales en aquellos que están por llegar a la universidad, un reciente informe del Observatorio Nacional de Tecnología y Sociedad ONTS (2023) nos ofrece una serie de

datos más que preocupantes. Señala, por ejemplo, que un 11,3 % de personas entre 15 y 24 años se encuentran en riesgo elevado de hacer un uso compulsivo de servicios digitales, riesgo que se eleva a un 33 % en el caso de tener entre 12 y 16 años. Estos datos, poco alentadores, parecen indicar que el problema, lejos de decaer puede agravarse con el tiempo.

Si nos centramos un poco más en el impacto negativo potencial de las TIC en la educación, el citado informe del ONTS señala que un 44,6 % de los adolescentes reconocen que les quita tiempo de estudio; el 17 % que utiliza dispositivos digitales en clase para distraerse, y al 12,9 % les ha reducido el tiempo dedicado a salidas culturales. El estudio de Megías (2024) indica que un porcentaje considerable de jóvenes entre 15 y 29 años dan por buena la información obtenida en internet sin contrastarla. Además, en la práctica, el 45,2 % reconoce haber compartido o reenviado alguna noticia que luego ha sabido que era falsa.

Abundan las opiniones de pensadores y expertos, que ponen el acento en el perjuicio que un mal uso de las TIC en general, y las redes en particular, tienen en el desarrollo intelectual de nuestros jóvenes. Entre otros, Byung-Chul Han (2021, 2022), uno de los filósofos más destacados del pensamiento contemporáneo, señala que los teléfonos inteligentes se han convertido en una herramienta de subyugación digital que crea adictos y que la pérdida de atención, resultado de la digitalización, atenta contra la cultura. Fragmenta nuestra atención, cuando el aprendizaje y la cultura necesitan otro tipo de atención, una «más lenta y larga».

En la misma línea, Michel Desmurget (2022), doctor en neurociencia formado en el MIT y director de investigación del Instituto Nacional de la Salud de Francia, eleva las críticas con un tono de acidez considerable. Directamente señala que las pantallas y el uso de dispositivos digitales nos están haciendo cada vez más y más idiotas y conllevan graves problemas cognitivos sobre la inteligencia, el poder de memorización, el uso del lenguaje, el pensamiento crítico y la capacidad de pensar y razonar. De ahí la necesidad de alejar a los niños de los artefactos tecnológicos en clase.

Finalmente, en una lista casi interminable de detractores del uso abusivo e incontrolado de las TIC, conviene citar a Bruno Patiño (2020), licenciado en Ciencias Políticas y Periodismo, y profesional de la comunicación con una larga y destacada trayectoria, quien destaca que esta creciente incapacidad para mantener la concentración más allá de la excitación inmediata del último *tweet* o *like* constituye una plaga para la sociedad moderna. Y es que no hay que olvidar que para un niño (y para los no tan niños) saber concentrarse es más importante que su coeficiente intelectual, al ser la base del aprendizaje. (Goleman, 2021)

Centrándonos en el futuro profesional de nuestros estudiantes, existen otras cuestiones que deben abordarse asociadas al uso de las TIC. Destaca la importancia de la huella digital que van creando y que ha de entenderse como «el conjunto de rastros digitales que dejamos como resultado de nuestra interacción en los diferentes entornos digitales» (Buitrago-Ropero *et al.*, 2023: 877). Esta huella se configura de forma activa cuando un individuo decide construir y compartir una información de forma voluntaria, a menudo en contextos específicos con audiencias específicas en mente. También se configura de forma pasiva en la medida en que existen datos personales accesibles en línea sin la intervención deliberada ni el conocimiento del individuo.

Lo más relevante es que esta huella «construye» una imagen del individuo, de la que no siempre es totalmente consciente y que puede afectar, entre otros, a su carrera profesional. Cada vez son más las empresas que consultan la huella digital de los candidatos durante los procesos de selección y que tratan de cuidar su identidad en línea, para atraer y retener talento y clientes. Por ello, esta huella puede ser determinante a la hora de ser elegido y puede acarrear desagradables consecuencias cuando las empresas estiman que las publicaciones de sus empleados pueden dañarlas. Actualmente, el análisis de *big data* con el soporte de la inteligencia artificial hace posible rastrear, analizar y elaborar informes sobre las huellas digitales de individuos y empresas, sin asumir grandes costes.

Una vez identificadas las «derivaciones» del denominado «lado oscuro» de las TIC, revisamos algunas de las iniciativas adoptadas en el ámbito institucional a nivel internacional y español.

3. ALGUNAS REACCIONES RELEVANTES A NIVEL INSTITUCIONAL

Las instituciones han empezado a reaccionar contra las nuevas tecnologías. En febrero de 2024 la ciudad de Nueva York interpuso una denuncia contra TikTok, Instagram, Facebook, Snapchat y YouTube por los perjuicios que causan a la salud mental de los niños y jóvenes. En ella se exponen las estrategias que usan las redes para animar a una utilización compulsiva. Anteriormente, en octubre de 2023, otros cuarenta y un estados denunciaron de forma individual a Meta (propietaria de Facebook e Instagram) por las mismas razones.

En 2023 la UNESCO publicó sus directrices para la gobernanza de las plataformas digitales, resultado de un proceso de consulta a una escala sin precedentes en el sistema de las Naciones Unidas, con más de 10.000 contribuciones de 134

países recogidas a lo largo de 18 meses. Su objetivo es proteger simultáneamente la libertad de expresión y los derechos humanos, puesto que, si bien la liberación de la palabra a través de la tecnología digital ha representado un inmenso progreso, las redes sociales facilitan la difusión de información falsa y la incitación al odio. Todo ello hace recomendable su regulación, por eso a lo largo de sus cuarenta páginas detalla los principios que deben respetarse y las medidas concretas que deben aplicar todas las partes interesadas: gobiernos, autoridades reguladoras, sociedad civil y las propias plataformas.

En España, el pasado 25 de enero de 2024 el Consejo Escolar de Estado aprobó por unanimidad una propuesta para prohibir el uso de los móviles en primaria y para limitar su uso a fines exclusivamente pedagógicos o médicos en secundaria, donde se recomienda que permanezcan apagados desde la entrada a los centros hasta la salida. Esta propuesta se trasladó a las autonomías y a 31 de enero la mayoría ya habían asumido esta regulación —todavía en proceso en otras— como la Comunitat Valenciana.

Asimismo, el pasado 30 de enero de 2024, el Consejo de Ministros aprobó la creación de un comité de expertos cuyo objetivo es proponer medidas para garantizar un entorno digital seguro antes del mes de septiembre de este mismo año. Antes de adoptar una iniciativa similar a la de Nueva York, el Gobierno pretende alcanzar un pacto que implique a la industria y a los operadores digitales que se concretaría en una ley integral de protección de los niños y jóvenes frente a los peligros de la red, de una estrategia educativa multidisciplinar y un sistema técnico de verificación de edad.

En todo caso, estas iniciativas llevarán tiempo, sus resultados se antojan inciertos y su eficacia será seguramente limitada. Además, sus efectos se dejarán sentir principalmente sobre los que están por venir, y no sobre aquellos y aquellas que actualmente pueblan y poblarán a corto plazo nuestras aulas universitarias. Por ello, a continuación, abordamos algunas ideas sobre lo que podemos hacer como profesionales de la docencia en el ámbito universitario.

4. ALGUNAS ESTRATEGIAS PARA AFRONTAR EL RETO DE LAS TIC EN LAS AULAS

Si bien es innegable que las TIC han aportado cosas muy positivas, en las aulas también nos han obligado a afrontar situaciones complejas, cuando no realmente frustrantes. Por desgracia, abundan los alumnos y las alumnas, más interesados

en mirar el último WhastApp o Tweet en su teléfono móvil que en el propio contenido de las clases. Asistimos, al menos algunos, atónitos al hecho de que gran parte del alumnado no tome nota de contenidos, incluso, ante posibles ejemplos de preguntas de examen. Tampoco es infrecuente encontrar trabajos repletos de «corta y pega» de contenidos obtenidos en fuentes, como poco «dudosas» por medio de *san* Google. Aunque sí que son los más frecuentes, estos no son los únicos ni los más graves problemas que podemos llegar a tener que enfrentar.

Como profesionales de la docencia, encontrar la forma de aprovechar las oportunidades y afrontar las amenazas que suponen las TIC en el aula resulta una tarea ardua, a veces, ingrata, y que exige del recurso más valioso y escaso del que disponemos, el tiempo. Las exigencias crecientes de una carrera profesional en la academia, en la cual la docencia lleva lustros siendo la «pariente pobre» unida a la creciente burocratización de la universidad a la que nos han llevado, fundamentalmente, los sistemas de calidad establecidos, constituyen un caldo de cultivo casi perfecto para que el tiempo de preparación de las clases, materiales y métodos se reduzcan a la mínima expresión, y para que algunas *viejas* prácticas, que se muestran cada vez menos eficaces, se perpetúen.

Frente a ello, pese a las todavía tímidas iniciativas de las universidades dirigidas a impulsar la innovación, son la vocación, la motivación de servicio público, la pasión por la enseñanza y la ética profesional de los profesionales de la enseñanza, las que, en nuestra modesta opinión, están alimentando algunas mejoras en la docencia en diferentes aspectos, también respecto al uso responsable de las TIC. Ahora bien, no debemos caer en la tentación de asociar «nuevo» a «mejor» sin que exista ningún tipo de evidencia al respecto, porque ello lleva, en ocasiones, a que los cambios introducidos no tengan un verdadero impacto en los resultados y supongan un experimento fallido y un desperdicio de recursos.

¿Cómo afrontamos pues el problema aquí planteado? La respuesta es compleja y solo nos atrevemos a ofrecer algunas tímidas recomendaciones. En todo caso, en primer lugar, resulta imprescindible «conocer al enemigo». El rechazo al uso de las TIC desde el desconocimiento y la «superioridad intelectual» no puede llevarnos a buenos resultados. La aceptación «sumisa» del fenómeno y dejarnos arrastrar por la corriente, tampoco. No debemos asumir que somos los únicos responsables del fracaso en la comunicación docente-discente, y que debemos conseguir que las clases no sean «aburridas» o «poco motivadores» asumiendo el uso de todos aquellos dispositivos electrónicos y aplicaciones que sean del gusto del «consumidor».

Debemos intentar entender cuándo y cómo integrar o no las TIC a las dinámicas del aula con objetivos concretos y específicos, sin desviar la atención del estudiantado ni convertirlas en las protagonistas de un entretenido proceso de no-concentración y, por lo tanto, no-aprendizaje. Uno de los problemas es que establecer límites molesta a gran parte del estudiantado y lo que molesta (aunque sea para su bien) acaba afectando a la relación y evaluación del profesorado.

Por lo tanto, del mismo modo en que se ha comenzado a «regular» el uso de las TIC (en particular los teléfonos móviles) en niveles preuniversitarios, necesitamos iniciativas en el ámbito universitario. Obviamente esta regulación no debería llegar a ser tan restrictiva dada la edad y mayor madurez de los estudiantes universitarios, pero debería articular mecanismos para que el profesorado pudiera tener un mayor control y autoridad respecto al uso de las TIC.

Otro elemento importante y transversal que debería formar parte intrínseca de los proyectos de innovación educativa, tiene que ver con la concienciación, el autodiagnóstico y la formación. Una iniciativa en la que la Facultad de Ciencias Sociales debería asumir un liderazgo, por historia y trayectoria.

Ser consciente del problema requiere que un individuo asuma su propia conducta como un problema, lo que puede llegar a resultar complejo. Para ello consideramos conveniente que el alumnado pueda autoevaluarse de forma sencilla en cuanto a su nivel de uso de las TIC. Existe un buen número de escalas debidamente validadas para evaluar el uso problemático del teléfono móvil o internet, por ejemplo (véase Revuelto-Taboada y Saorín-Iborra, 2023). Esta iniciativa puede suscitar un debate posterior a partir de sus propios resultados, si les han sorprendido, si consideran que deberían adoptar alguna medida al respecto o cambiar determinados hábitos o patrones de uso; o lo que debería considerarse un uso normal o adecuado dentro y fuera de las aulas.

Tras tomar conciencia de su propia conducta, tomar conciencia de las consecuencias negativas asociadas al uso abusivo de las TIC debe ser un objetivo primordial. Existe evidencia científica, pero puede resultar muy efectivo el utilizar testimonios en primera persona de individuos que han sufrido problemas relacionados con el mal uso y abuso de las TIC, y/o profesionales con experiencia en el tratamiento de estas adicciones tecnológicas. Si no fuera posible la interacción de forma presencial y en tiempo real, caben otras alternativas, aunque el «impacto» fuese menor.

También se pueden trabajar cuestiones como el ciberacoso, *sexting* y la pornovenganza (*revenge porn*) o los problemas asociados a la generación de una «huella digital» inapropiada. Estas cuestiones se pueden trabajar por medio del

estudio de casos reales con preguntas orientadas a la identificación del problema y su magnitud, a la elaboración de estrategias para su prevención o para revertir o, al menos, minimizar sus consecuencias negativas, en el caso de que el problema no haya podido evitarse. Estas tareas pueden incluir el análisis y valoración de modelos de protocolo de actuación, así como algunas de las guías existentes para su elaboración. En todo caso, estas actividades deben girar en torno al estudiante, sus inquietudes, experiencias y necesidades. Dadas las características de las formaciones impartidas en nuestra Facultad y el tipo de sus salidas profesionales «naturales», esta formación podría ser de gran calado en el marco de las responsabilidades asumidas durante su carrera profesional.

Finalmente, queremos destacar que lo que hemos propuesto aquí no son más que líneas generales de una propuesta de actuación cuyo ámbito natural de debate habría de ser la Comisión de Innovación Educativa de nuestra Facultad, donde a buen seguro podrá ser mejorada con las contribuciones de todos sus miembros.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Buitrago-Ropero, Mauricio Esteban; Ramírez-Montoya, María Soledad, y Laverde, Andrés Chiappe (2023). Digital footprints (2005-2019): a systematic mapping of studies in education. *Interactive Learning Environments*, 31(2), 876-889.
- Desmurget, Michel (2022). *La fábrica de cretinos digitales*. Booket.
- De-Solá Gutiérrez, José; Rodríguez de Fonseca, Fernando, y Rubio, Gabriel (2017). Cell-phone addiction: a review. *Frontiers in Psychiatry*, 7, art. 175, 1-15.
- Goleman, Daniel (2021). Entrevista realizada en el marco del programa Aprendemos Juntos del BBVA, <<https://aprendemosjuntos.bbva.com/especial/saber-concentrarse-es-mas-decisivo-para-un-nino-que-su-coeficiente-intelectual-daniel-goleman/>>.
- Han, Byung-Chul (2021). *No-cosas. Quiebras del mundo de hoy*. Penguin-Taurus.
- Han, Byung-Chul (2022). *Infocracia: La digitalización y la crisis de la democracia*. Penguin-Taurus.
- Holden, Constance (2001). Behavioral addictions: do they exist? *Science*, 294(5544), 980-982.
- INE (2023). Nota de prensa sobre la Encuesta sobre Equipamiento y Uso de Tecnologías de Información y Comunicación en los Hogares, <https://www.ine.es/prensa/tich_2023.pdf>.

- Jiang, Zhaocai, y Zhao, Xiuxin (2017). Brain behavioral systems, self-control and problematic mobile phone use: The moderating role of gender and history of use. *Personality and Individual Differences*, 106, 111-116.
- Kardefelt-Winther, Daniel; Heeren, Alexandre; Schimmenti, Adriano; Van Rooij, Antonius; Maurage, Pierre; Carras, Michelle; Edman, Johan; Blaszczynski, Alexander; Khazaal, Yasser, y Billieux, Joël (2017). How can we conceptualize behavioural addiction without pathologizing common behaviours?. *Addiction*, 112(10), 1709-1715.
- Li, Jian; Lepp, Andrew, y Barkley, Jacob E. (2015). Locus of control and cell phone use: Implications for sleep quality, academic performance, and subjective well-being. *Computers in Human Behavior*, 52, 450-457.
- Megías, Ignacio (2024). Desde el lado oscuro de los hábitos tecnológicos: riesgos asociados a los usos juveniles de las TIC. Centro Reina Sofía, Fundación Fad Juventud. DOI: 10.5281/zenodo.10580052
- Oberst, Ursula; Wegmann, Elisa; Stodt, Benjamin; Brand, Matthias, y Chamarro, Andrés (2017). Negative consequences from heavy social networking in adolescents: The mediating role of fear of missing out. *Journal of Adolescence*, 55, 51-60.
- Observatorio Nacional de Tecnología y Sociedad (2023). Impacto del aumento del uso de internet y las redes sociales en la salud mental de jóvenes y adolescentes. Red.es. Secretaría de Estado de Digitalización e Inteligencia Artificial. Ministerio de Asuntos Económicos y Transformación Digital, <<https://www.ontsi.es/sites/ontsi/files/2023-10/policybriefredesocialesaludmentaljovenesyadolescentes.pdf>>.
- Patino, Bruno (2020). *La civilización de la memoria de pez: Pequeño tratado sobre el mercado de la atención*. Alianza Editorial.
- Pedrero, Eduardo J.; Rodríguez, María Teresa, y Ruiz, José María (2012). Mobile phone abuse or addiction. A review of the literature. *Adicciones*, 24(2), 139-152.
- Revuelto-Taboada, Lorenzo, y Saorín-Iborra, María del Carmen (2023). Propuesta de una acción formativa para abordar el mal uso y el abuso de las TIC y sus efectos perversos sobre el aprendizaje, la productividad y el bienestar. En Andrés Salas; Pilar Jerez; María Felisa Muñoz, María Dolores Vidal (eds.), *Innovación docente en dirección de Recursos Humanos*. Editorial Tirant lo Blanch, p. 209-218.
- Revuelto-Taboada, Lorenzo; Saorín-Iborra, María del Carmen, y Acuña-Chiquito, Cindy Annabella (2022). Addiction to technology and social media as a wellbeing and organizational problem. Issues and challenges. En Andrés

- Salas-Vallina (ed.), *Towards humanizing workplaces and organizations: enriching theory and practice through multiple approaches*, Tirant lo Blanch, p. 309-328.
- Roberts, James A.; Yaya, Luc Honore, y Manolis, Chris (2014). The invisible addiction: cell-phone activities and addiction among male and female college students. *Journal of Behavioral Addictions*, 3, 254-265.
- Rosenberg, Kenneth Paul, y Feder, Laura Curtiss (2014). *Behavioral addictions: Criteria, evidence, and treatment*. Academic Press Elsevier.
- Runcan, Remus (2015). Facebookmania-the psychical addiction to Facebook and its incidence on the Z generation. *Revista de Asistență Socială*, (3), 127-136.
- Tang, Catherine So-kum, y Kohb, Yvaine Yee Woen (2017). Online social networking addiction among college students in Singapore: Comorbidity with behavioral addiction and affective disorder. *Asian Journal of Psychiatry*, 25, 175-178.
- Tossell, Chad; Kortum, Philip; Shepard, Clayton; Rahmati, Ahmad, y Zhong, Lin (2015). Exploring smartphone addiction: insights from long-term telemetric behavioral measures. *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 9, 37-43.
- UNESCO (2009) Guide to Measuring Information and Communication Technologies (ICT) in Education. *Technical Paper number 2*. Montreal (Canada): UNESCO Institute for Statistics, <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/guide-to-measuring-information-and-communication-technologies-ict-in-education-en_0.pdf>.
- UNESCO (2023). Directrices para la gobernanza de las plataformas digitales: salvaguardar la libertad de expresión y el acceso a la información con un enfoque de múltiples partes interesadas. París (Francia): UNESCO, <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000387360>>.
- Worldbank (2024) Mobile cellular subscriptions (per 100 people) 1960-2022 in Spain, <<https://data.worldbank.org/indicator/IT.CEL.SETS.P2?end=2022&locations=ES&start=1960>>.
- Yang, Yuan-Sheng; Yen, Ju-Yu; Ko, Chih-Hung; Cheng, Chung-Ping, y Yen, Cheng-Fang (2010). The association between problematic cellular phone use and risky behaviors and low self-esteem among Taiwanese adolescents. *BCM Public Health*, 10, 217, 1-8.

Universitat digitalitzada

Acceleracions i desafiaments actuals per al professorat i l'estudiantat

Alicia Villar Aguilés

Departament de Sociologia i Antropologia Social

1. INTRODUCCIÓ

En els darrers anys estem vivint una acceleració sense precedents en els processos d'ensenyament i aprenentatge. El context de la pandèmia pel coronavirus iniciada al març de 2020 va donar un gir inimaginable al desenvolupament de la docència universitària, així com en altres nivells educatius arreu del món, el que va suposar oportunitats educatives, però també va mostrar desigualtats socials. Sovint s'ha fet referència al fet que la pandèmia, especialment durant els temps de confinament, va implicar un observar-se com a societat, un posar-nos davant d'un espill en totes aquelles dimensions que fan possible continuar i organitzar-nos socialment. Ens van permetre revisar, almenys en el pla teòric, alguns aspectes de les condicions laborals, del treball de les cures, dels processos escolars, de la conciliació dels temps familiars i professionals, de les polítiques socials, etcètera. I aquell exercici d'observar-nos va fer emergir moltes desigualtats i reflexions des de les ciències socials.

La pandèmia va marcar, indubtablement, un punt d'inflexió i va suposar una acceleració en el procés de digitalització a les institucions educatives, especialment a les universitats. Va portar les institucions universitàries a adoptar més ràpidament les tecnologies digitals per donar suport a l'ensenyament i l'aprenentatge (Nkomo *et al.*, 2021).

Des de fa uns anys i accelerat per aquest context, està emergint un paradigma en l'ensenyament universitari basat en una intensificació de les competències digitals que connecta amb una cultura digital que ja és part de la nostra vida

quotidiana en general i de la quotidianitat de la vida acadèmica de la generació de l'estudiantat universitari. L'accés a la informació a través dels mòbils en qualsevol moment convergeix amb el lema del plantejament de la ubicüitat dels processos d'aprenentatge formulat ja fa uns anys per Nick Burbules (2014). Les oportunitats d'accés a l'aprenentatge s'amplien, des de la visió de l'aprenentatge com una possibilitat continua.

Aquesta acceleració potenciada per la pandèmia ha estat imparable i, a més, recentment ha emergit una altra nova era que ens planteja nous desafiaments com a universitat per a l'ensenyament i l'aprenentatge: l'aparició de la intel·ligència artificial i les seues possibilitats generatives. En el darrer any s'estan acumulant els debats sobre com abordar aquesta innovació tecnològica des de les nostres aules, si és que el terme *aula*, com (l'únic) lloc on es fa classe, no forma ja part d'un passat. La intel·ligència artificial (IA) arrossega enfrontaments entre posicionaments de tecnofília i de tecnofòbia; planteja, si més no, un repte de formació pròpia i d'obertura a noves maneres d'ensenyar i d'aprendre i marcarà noves maneres de relacionar-nos en el context de l'aprenentatge universitari com a professorat i estudiantat.

2. UNA PANDÈMIA INIMAGINABLE I L'EDUCACIÓ

Des de les finestres i els balcons de les cases eixíem a aplaudir al personal sanitari cada dia durant les setmanes que va durar el confinament per la pandèmia de la COVID-19. Va ser una demostració de reconeixement a la tasca dura que estaven lliurant des dels hospitals saturats de pacients i en un clima total d'incertesa social (Villar-Aguilés, 2020). Els aplaudiments es congregaven cada vesprada mentre a dintre dels domicilis es feien altres tasques, de cures, domèstiques, educatives. L'educació es va deslocalitzar, els processos d'aprenentatge i ensenyament es van traslladar als domicilis desenvolupant-se en ambients molt desiguals.

Durant els temps de confinament, la tecnologia va ser de gran importància, perquè va fer possible continuar amb el funcionament de la societat. Va fer créixer els usos i els interessos per les tecnologies digitals aplicades en les relacions socials, en el treball i en l'ensenyament i l'aprenentatge i, també, va posar al descobert les persistents desigualtats d'oportunitats i resultats educatius (Engel, Maxwell i Yemini, 2022).

En aquest sentit, com a paradoxa dels temps, es va posar en evidència més que mai les profundes desigualtats que recorren les nostres societats. La disposició a

l'aprenentatge escolar durant el confinament va ser molt distinta en funció de les característiques familiars (nivells d'ingressos, estudis assolits) i característiques escolars (segons el nivell educatiu i la titularitat del centre), cosa que va posar de manifest que l'educació a distància no va permetre donar resposta a totes les funcions que fa l'escola presencial (Bonal i González, 2021).

El confinament va suposar la paradoxa de l'aturada (Beltran *et al.*, 2020) perquè va suposar una certa paralització en l'economia i la societat, però, al mateix temps, es van multiplicar les hores de feina digital, i la digitalització dels espais i les formes de relació i sociabilitat.

Va implicar també la necessitat de generar investigació i coneixement sociològic sobre els processos i els efectes que s'estaven produint en aquelles setmanes excepcionals i els mesos posteriors. Una part important de les persones dedicades a la investigació en sociologia van desenvolupar estudis en aquells moments amb la voluntat d'entendre millor la situació i les seues implicacions (Rujas i Feito, 2021).

Una mostra d'aquest producció de treballs interessats en conèixer el que estava passant en el camp educatiu va ser l'enquesta *Innovació educativa del professorat valencià durante la COVID-19* (Hernández, Obiol-Francés i Villar-Aguilés, 2020). L'enquesta recull la reacció de col·laboració del professorat i la implementació d'innovacions educatives sobrevingudes pel moment d'excepcionalitat que s'estava vivint. El confinament va fer emergir la importància del paper de l'escola com a espai d'aprenentatge, relacional i de cures i el rol d'acompanyament del professorat. En aquesta enquesta es van analitzar les respostes de 1.073 docents dels nivells educatius no universitaris, una mostra representativa dels centres educatius valencians.

Es va preguntar sobre com s'estava desenvolupant l'ensenyament i l'aprenentatge en relació amb les metodologies i els recursos emprats per part dels docents des de l'inici del tancament dels centres educatius i el confinament de la població.

Pel que fa a les innovacions educatives que van haver-se de posar en marxa en la docència no presencial, destaquen les adaptacions del material d'ensenyament que ja estaven utilitzant (72,6 %) i la preparació de nou material, que van portar a terme pràcticament tres de cada quatre docents. La meitat del professorat va declarar que havia reduït el temari i el contingut de les matèries (50,8 %). El professorat que va fer classe virtual en temps real, així com gravacions de les classes per a la visualització en temps no real, va ser aproximadament un 20 %.

Respecte als ritmes educatius, la major part del professorat va declarar que proposava setmanalment activitats a l'alumnat. Aproximadament un 35 % del

personal va enviar les activitats cada dia o cada dos o tres dies. Un baix percentatge, menys d'un 10 %, ho va fer en períodes superiors a la setmana.

El professorat revisava i avaluava les activitats enviades generalment de manera setmanal. Aquell que ho feia cada setmana va ser una tercera part en el cas d'infantil i primària, la meitat en el cas de la formació professional i en ESO i batxillerat ho van fer tres de cada quatre docents.

Es va preguntar també pels obstacles i pels avantatges de la docència a distància. Van respondre que els principals obstacles per a la docència no presencial van ser les dificultats de l'alumnat per connectar-se a internet (47,5 %), que no van disposar d'un acompanyament familiar suficient (38,8 %) i la situació familiar mateixa del professorat, amb persones a les quals atendre, que li va suposar un obstacle en el desenvolupament de la seua feina (36 %). Durant el confinament es va remarcar la difícil combinació entre treball de cures i (tele)treball remunerat.

Altres obstacles plantejats van ser la complicació d'adaptar l'assignatura a la no presencialitat (33,9 %), la percepció que l'alumnat estava sobresaturat de tasques (26,7 %), el fet de reconèixer que el professorat no sabia desenvolupar-se de manera suficient en la cultura digital (13,7 %), no disposar d'una bona connexió d'internet o de recursos informàtics a casa (12,6 %) i, per últim, la saturació de les plataformes per l'augment de tràfic de dades i connexions (6,4 %).

També s'hi va preguntar pels avantatges de la docència no presencial. El professorat va destacar com a avantatge més clar el suport rebut per part dels seus companys i companyes per a poder portar a terme aquesta tasca docent en la distància (67,3 %), la resposta positiva rebuda per part de l'alumnat (61,7 %) i l'ajuda rebuda pel seu centre educatiu (48,5 %). Altres elements com la col·laboració i l'acompanyament de les famílies (39 %), el fet de tindre més autonomia per organitzar-se el temps (29,5 %), la comoditat de treballar des de casa (18,3 %) i les orientacions facilitades per la Conselleria (14,3 %) van ser contestades en una menor proporció.

Respecte a les expectatives del professorat de continuar en un futur amb les innovacions educatives aplicades durant el confinament, un percentatge significatiu, el 60 %, va respondre que sí que tenia intenció de continuar amb algunes de les innovacions posades en marxa. Aquesta resposta va ser molt heterogènia segons els nivells educatius. La resposta de seguir amb les innovacions educatives va ser més alta en el professorat d'arts plàstiques i disseny (83,3 %), seguit del professorat formació professional (76,6 %), escoles oficials d'idiomes (69,2 %), ESO o batxillerat (67,3 %), educació primària (59,7 %), educació especial (44,7 %), educació infantil (38,1 %) i en el darrer lloc els estudis superiors de

música (36,3 %). La interpretació d'aquests percentatges, lògicament, no només tenia a veure amb una voluntat pròpia del professorat, sinó també amb el perfil de l'alumnat i el tipus d'ensenyament.

El confinament va fer emergir l'important paper de l'escola com a espai d'aprenentatge, i també com a espai relacional i de cures, així com la rellevància del professorat com a agent educatiu. També va ser un moment en què es van emetre molts judicis i valoracions en termes de reconstrucció social i educativa. Respecte a les expectatives de continuar amb les innovacions educatives aplicades i la digitalització seria molt interessant disposar de dades actuals per donar-li continuïtat a la recerca sociològica i conèixer allò que hi ha quedat en termes de processos, pràctiques docents i digitalització, i què s'ha après d'aquella experiència «de transició abrupta a l'ensenyament a distància» (Rujas i Feito, 2021). Per tant, aquests resultats de l'enquesta que he comentat planteja una línia d'investigació interessant per continuar.

En el cas de l'educació universitària, es poden comentar els resultats de l'enquesta *Via Universitària*, que promou la Xarxa Vives d'Universitats. En la seua tercera edició (2021) les respostes remetien al primer quadrimestre del curs 2020-2021, per la qual cosa permet conèixer les valoracions quant a la resposta de la universitat i la docència durant el període de confinament. En aquesta enquesta es preguntava per la percepció sobre les metodologies docents i d'avaluació aplicades a les diferents assignatures. S'hi detecten canvis respecte a l'anterior edició (2018): s'hi produeix un augment de la presència de metodologies actives en més de 5 punts (39,4 %), i en quasi 7 punts la presència de metodologies innovadores (12,2 %), en detriment de les tradicionals (48,4 %). Aquest canvi detectat entre els resultats de 2018 i de 2021 s'ha vist influït segurament per la incorporació de les innovacions educatives implementades a conseqüència de la pandèmia i tindran a veure amb la docència virtual, ja siga síncrona, com asíncrona mitjançant gravacions i materials en línia.

Respecte a la resposta de la universitat davant de la pandèmia durant el quadrimestre del confinament, un 27,3 % valorava com a gens adequada o poc adequada la resposta de la universitat, un 30 % com a indiferent i un 42,6 % com a adequada o molt adequada. La valoració positiva s'incrementa lleugerament respecte a l'atenció rebuda per part del professorat (43,5 %). D'altra banda, l'aspecte pitjor valorat és del dels recursos tecnològics facilitats (28,7 %).

Un impacte directe de la pandèmia té a veure amb el grau de satisfacció amb l'experiència universitària on quasi sis de cada deu persones ho van valorar com a poc o molt decebedor. En aquest sentit, cal seguir observant en futures edicions

si aquesta decepció va augmentar per la situació conjuntural de la pandèmia o si és de tipus estructural i cal saber els motius més concrets que hi ha al darrere d'aquesta valoració negativa.

En definitiva, la pandèmia ens va ubicar en un nou temps i en la possibilitat d'un nou paradigma de docència en el marc d'una societat digital que possibilita múltiples formats d'ensenyament i aprenentatge. Ja no és una societat que estem albirant, sinó és la societat en la qual ens trobem, és present i demanda adaptacions. De fet, aquest període extraordinari que vam viure des de març de 2020 «ens ha mostrat que algunes coses es poden fer millor amb menys presencialitat, mentre que altres requereixen conservar, consolidar i millorar les activitats presencials», com s'afirma en l'informe de Via Universitària 2021. És ja molt evident, i inclús diria que urgent, repensar com reconfigurem el model d'universitat presencial cap a models híbrids i reconsiderar algunes de les activitats presencials que portem a terme, així com el nombre d'hores a les aules.

Sovint entre el professorat universitari s'escolten malestars respecte a la baixada de l'assistència a les aules per part de l'estudiantat, tanmateix s'escolten menys les autocrítiques per repensar els models docents i les activitats que continuem realitzant a l'aula any rere any com si no hi haguera hagut cap canvi social en els darrers temps. Així doncs, tant si pensem en els impactes que la pandèmia va portar en la manera de fer l'ensenyament i l'aprenentatge, com l'impacte mateix del canvi social que suposa la digitalització en una generació d'estudiants que ja són clarament estudiants digitals, tot i no entendre l'estudiantat universitari com un grup homogeni, sembla imminent que hem de repensar-nos com a universitat presencial.

3. DIGITALITZACIÓ: CAP A UN NOU PARADIGMA A L'ENSENYAMENT UNIVERSITARI

Si en els anys anteriors a la pandèmia es debatia sobre com reforçar un model de docent digitalment competent (Engen, 2019), la pandèmia, indubtablement, va accelerar aquest procés. A aquesta acceleració s'uneixen darrerament les transformacions digitals i la irrupció de la intel·ligència artificial.

El terme *competència digital* té un cert consens general quant a la seua definició en la comunitat investigadora: fa referència a les habilitats, coneixements i actituds respecte a l'ús de les tecnologies de la informació i la comunicació i el seu ús i adaptació en contextos educatius. Seguint Engen (2019: 10), convé

destacar la importància de la competència del professorat per a traduir l'ús de la tecnologia d'un context a un altre i que es tinguen en compte els aspectes socials i culturals de la tecnologia digital.

El lema de «qualsevol, en qualsevol lloc, en qualsevol moment», (*anyone, anywhere, anytime*) de Nick Burbules (2014) remet a la idea de la ubiqüitat. Aquest missatge portat a l'educació universitària emfasitza una ampliació de l'accés a la informació, a la formació i l'aprenentatge. Així, l'accés als continguts acadèmics es poden consultar «en qualsevol lloc, en qualsevol moment». A més, es produeix un efecte de temps desplaçat, segons Burbules, conegut per aquesta proposta de «l'aprenentatge ubic» (*u-learning*), perquè s'hi produeix un canvi en la relació personal i subjectiva que tenim amb el concepte de temps i dona ritmes nous i, com diu aquest autor, una relació diferent amb les oportunitats d'aprenentatge.

És una ubiqüitat que s'ha intensificat en els temps de pandèmia i postpandèmia. L'estudiantat accedeix de manera síncrona i també asíncrona a continguts formatius en aquesta transformació temporal. També nosaltres el professorat fem aquestes *entrades* i *eixides* en la nostra pròpia formació contínua sense necessitat d'ajustar-se tant a un horari determinat. Evidentment hi ha una oferta formativa fixada en uns horaris i un calendari i uns espais presencials, però s'han ampliat de manera molt considerable, i de forma accelerada en els darrers quatre i cinc anys, les possibilitats formatives que ens ofereixen els webinars, conferències i cursos enregistrats i dipositats en internet. De fet, la pandèmia va impactar clarament en la manera de reunir-nos i de possibilitar la gravació de les reunions en línia també en la tasca d'investigació i de gestió, com ara les reunions de projectes d'investigació i les comissions de gestió universitària; ens reunim més que mai des de qualsevol lloc (*anywhere*, segons l'expressió citada).

En l'informe *The impact of COVID-19 on higher education: a review of emerging evidence* (juny 2021) elaborat des de The European Commission's Network of Experts on the Social Dimension of Education and Training (NESET) s'examina l'impacte de la pandèmia en l'educació superior a mitjà termini (datat fins al 2025). L'informe conclou que s'haurien de dur a terme accions a diferent escala dirigides a superar els reptes recents en educació i el context de digitalització (Farnell, *et al.*, 2021), com ara:

- Donar suport a les institucions d'educació superior per actualitzar i redissenar els seus plans d'estudis per a la distribució en línia i assegurar la infraestructura necessària per a açò.

- Establir orientacions en el sistema per afavorir encara més l'accés, la retenció i la finalització d'estudiantat que pertany a grups poc representats, vulnerables i desafavorits.
- Impulsar la col·laboració internacional en educació superior redirigint fons destinats originalment a la mobilitat física a solucions com ara estratègies de mobilitat virtual d'alta qualitat.
- Oferir suport tant al personal acadèmic com a l'estudiantat a adaptar millor l'ensenyament i aprenentatge en un entorn en línia; garantir més flexibilitat per permetre a l'estudiantat assolir amb èxit els seus resultats d'aprenentatge.
- Proporcionar suport acadèmic, psicològic i econòmic addicional a grups vulnerables d'estudiants per evitar-ne la desvinculació i l'abandonament.
- Establir mesures de suport per garantir que l'estudiantat internacional reba un suport acadèmic i psicològic adequat i que tinga accés igualitari a les eines d'aprenentatge en línia.

La institució educativa continua sent, com diu Burbules, un centre concentrador que fa funcions d'apropar, coordinar i sintetitzar els recursos d'aprenentatge. La universitat és un centre concentrador des del qual ixen línies de connexió amb altres activitats i entorns d'aprenentatge, alguns fora del seu control i de la influència dels docents. En aquest escenari, el professorat universitari té un paper clau en aquestes funcions de seleccionar, apropar, coordinar, sintetitzar i també redistribuir els recursos d'aprenentatge. Aquesta funció de redistribució és fonamental per reequilibrar bretxes de desigualtat en aquell estudiantat que té menys oportunitats o accés a recursos, perquè no podem oblidar que les bretxes hi són, encara que no es visibilitzen tant clarament en un entorn educatiu com l'universitari.

En aquest sentit, el professorat guia oportunitats d'aprenentatge *dins* i *fora* de l'aula, un plantejament que està en la base de la proposta de renovació metodològica com és el *flipped classroom*, *flip teaching* o classe inversa o ensenyament invers, que ja fa uns anys que es coneix i s'aplica (Villar-Aguilés, 2018). En aquest escenari, el reforç de la formació en competències digitals del professorat esdevé necessari.

La formació en competències digitals aporta més eines per fer possible entorns virtuals d'aprenentatge i també contribueix a reforçar aquest model de trencar els murs de l'aprenentatge tradicional unidireccional i uniespacial. En els darrers anys s'han intensificat les propostes formatives per incorporar la tecnologia a l'aula i de manera virtual, el foment de metodologies actives, l'ús de programes per a

classes virtuals i videoconferències i la creació de vídeos educatius i de continguts digitals, entre d'altres.

La transformació digital resulta un tema prioritari segons les universitats, si considerem els resultats de la Fundación Conocimiento y Desarrollo (2023). Segons aquest estudi que recull les respostes de 52 universitats espanyoles, el 85 % consideren que la transformació digital té una prioritat alta i forma part del seu pla estratègic, mentre que un 15 % considera que té una prioritat mitjana i cap d'elles que té una prioritat baixa.

Els principals obstacles que identifiquen les universitats en el procés de transformació digitals són el canvi cultural que ha de fer-se en la institució per a adaptar-se a l'ús de les noves tecnologies (71,7 %), el volum d'inversió que caldria (66 %), la complexitat excessiva en la sol·licitud i justificació d'ajudes a les administracions (41,5 %). En canvi, altres obstacles obtenen una resposta més baixa, i per tant una major confiança en no suposar un obstacle, com és la falta d'interès del personal universitari en aquest procés (16,9 %) i la falta d'oportunitats formatives (5,6 %).

La formació en competències en tecnologies de la informació per al personal universitari és ara com ara majoritàriament voluntària en un 72 % enfront d'un 28 % obligatòria. Dins de la formació voluntària, un 45,5 % del personal docent i investigador ha rebut la formació. Quant a la formació de l'estudiantat, les universitats imparteixen en un 46,2 % formació voluntària o només en alguns graus, en un 33,3 % imparteixen formació obligatòria a tot l'estudiantat i en un 20,5 % no hi disposen de formació en competències en tecnologies de la informació.

En el context actual de digitalització creixent s'emmarca el Pla d'Acció Digital (2021-2027) com a iniciativa política de la Unió Europea per establir un marc comú per a l'educació digital i que es planteja com a objectiu general donar suport a l'adaptació dels sistemes d'educació i formació dels estats membres en l'era digital.

En el context de l'Estat espanyol, el Ministeri d'Universitats disposa del Pla Nacional de Competències Digitals inclòs en l'Agenda Digital 2025 i el Pla UniDigital. El primer es planteja com a línies i mesures d'actuació la capacitat digital de la ciutadania, la lluita contra la bretxa digital de gènere, el desenvolupament de competències digitals per a l'educació amb la implementació d'un Pla Digital de Centre, formació en competències digitals al llarg de la vida laboral, per a les persones de les administracions públiques, així com per a les xicotetes i mitjanes empreses i el foment d'especialistes TIC.

La Llei Orgànica 2/2023, de 22 de març, del sistema universitari (LOSU) recull en el preàmbul que «l'autonomia de l'aprenentatge en un entorn digital permet al professorat centrar-se en guiar la reflexió i innovar l'experiència docent,

complementant així el paper tradicional». També en l'article 33 sobre drets relatius a la formació acadèmica es fa menció a l'accés a formació per al desenvolupament de les capacitats digitals, així com a recursos i infraestructures digitals.

Per tant, comptem amb un marc normatiu general i diversos acords en matèria de política educativa que incorporen de manera clara el propòsit de la transformació digital del sistema educatiu i de les institucions universitàries. A partir d'ara cal seguir observant, com a investigadores i investigadors en ciències socials, el desplegament de la implementació de mesures i noves normatives per analitzar si caminem cap a una transformació digital real a les aules, presencials i virtuals, així com seguir coneixent com es desenvoluparà la formació en capacitats digitals tant en el professorat, com en l'estudiantat. I com aquests processos es relacionen amb les bretxes digitals d'accés, d'ús i de qualitat d'ús i amb les condicions socioeconòmiques i culturals de les persones participants en aquests processos de transformació.

4. I ARA QUÈ FEM AMB LA INTEL·LIGÈNCIA ARTIFICIAL?

«La intel·ligència artificial és una amenaça per a la humanitat?», aquesta ha sigut la pregunta de la Lliga de Debat de Secundària i Batxillerat en l'edició de 2024 que promou la Xarxa Vives d'Universitats. Es tracta d'una competició d'oratòria en la qual participa estudiantat de quart de l'ESO, batxillerat i formació professional. La temàtica del debat d'enguany respon a un «tema polèmic i d'actualitat» en paraules de l'organització. Als debats d'aquesta competició s'han vessat arguments a favor i en contra. S'ha argumentat com la visió distòpica s'ha vist alimentada des de la ciència ficció en la literatura i el cinema, on la humanitat ha de fer front a màquines i robots que prenen el poder i el control de la societat. Però, també s'han exposat molts arguments a favor de la IA allunyant-se del to apocalíptic per a emfasitzar que la IA actual és de tipus dèbil, enfront a la IA forta que encara no està desenvolupada en l'actualitat.

La IA dèbil se centra el processament de grans quantitats de dades i d'informació per ajudar a prendre decisions. ChatGPT o Gemini són programes d'IA dèbil, pertanyen als anomenats models de llenguatge extens (LLM per les sigles en anglès). Són programes que generen converses (xats) amb els usuaris i aquesta funcionalitat fa possible que a ulls de la societat en general pugui ser interpretat com que les màquines fan tasques simulant el comportament humà. Aquesta

simulació pot causar una percepció social de tecnofòbia, de por i de sospita per una imaginada pèrdua de la capacitat humana de control.

La IA generativa està ocupant el debat públic, especialment des de novembre de 2022 que és quan va aparèixer ChatGPT amb un gran impacte en l'àmbit educatiu. Les universitats estan reaccionant a aquesta irrupció amb la revisió i el replantejament dels processos d'avaluació i d'altres estan focalitzant més en la detecció del plagi acadèmic. La IA generativa indubtablement presenta desafiaments i oportunitats per a l'ensenyament i l'aprenentatge tal com l'hem entès fins ara, permet la creació de continguts nous i en un temps més que ràpid, instantani.

Com s'afirma en el document publicat per la CRUE, la IA generativa «utilitzada d'una manera efectiva, amb un esperit crític i des d'una perspectiva ètica, té un gran potencial sobre l'Educació» (CRUE, 2024). La IA generativa es pot incorporar als processos d'aprenentatge formal, com a complementari de la tasca del professorat, així com en l'aprenentatge informal com una eina d'autoaprenentatge i per a comprovar els coneixements adquirits durant la formació formal. En aquest sentit, permet desenvolupar activitats de retroalimentació i crear una major consciència dels coneixements que es van adquirint. És possible, mitjançant aquesta tecnologia, desenvolupar funcionalitats de suport a l'estudiantat mitjançant la resolució de consultes i dubtes més enllà de l'horari de tutories presencials/virtuals. Com es menciona en aquest document, «açò es pot aconseguir mitjançant la creació de sistemes supervisats com xatbots que poden respondre a les preguntes/dubtes dels estudiants proporcionant consells i suport» (CRUE, 2024: 8).

Aquestes són algunes de les nombroses possibilitats que presenta la IA generativa per a l'àmbit educatiu i especialment per a la universitat actual. Hi haurà resistències que s'hauran de treballar amb el professorat amb més informació i, sobretot, amb una aposta ferma per la capacitat digital facilitant-ne al màxim l'oferta, actualització i també promovent incentius i reconeixements per al professorat perquè se sume a aquesta transformació digital a les nostres universitats.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Ariño, A.; Llopis, R.; Martínez, M.; Pons, E., i Prades, A. (2022). *Via Universitària: accés, condicions d'aprenentatge, expectatives i retorns dels estudis universitaris (2020-2022)*. Xarxa Vives d'Universitats.

- Beltran, J.; Venegas, M.; Villar-Aguilés, A.; Andrés-Cabello, S.; Jareño-Ruiz, D., i De Gracia-Sorian, P. (2020) Educar en época de confinamiento: la tarea de renovar un mundo común. *Revista de Sociología de la Educación- RASE*, 13(2), <<https://doi.org/10.7203/RASE.13.2.17187>>.
- Bonal, X., i González, S. (2021). Educación formal e informal en confinamiento: una creciente desigualdad de oportunidades de aprendizaje. *Revista de Sociología de la Educación-RASE*, 14(1), 44-62, <<http://dx.doi.org/10.7203/RASE.14.1.18954>>.
- Burbules, N. (2014). Meanings of «ubiquitous learning». *Education Policy Analysis Archives*, 22(1), <<https://doi.org/10.14507/epaa.v22.1880>>.
- CRUE (2024). La inteligencia artificial generativa en la docencia universitària. Oportunidades, desafíos y recomendaciones, <https://www.crue.org/wp-content/uploads/2024/03/Crue-Digitalizacion_IA-Generativa.pdf>.
- Engel, L., Maxwell, C., i Yemini, M. (2022). The COVID-19 pandemic and the reconstitution of education. *International Studies in Sociology of Education*, 31(4), 397-400, <<https://doi.org/10.1080/09620214.2022.2138940>>.
- Engen, B. K. (2019). Understanding social and cultural aspects of teachers' digital competencies. *Comunicar*, 27(61), 9-19, <<https://doi.org/10.3916/C61-2019-01>>.
- Farnell, T.; Skledar Matijević, A., i Šćukanec Schmidt, N. (2021). The impact of COVID-19 on higher education: a review of emerging evidence, NESET report, Luxemburg: Publications Office of the European Union. <<https://doi.org/10.2766/069216>>.
- Fundación Conocimiento y Desarrollo (2023). ¿Cómo afrontan las universidades españolas su transformación digital?, <https://www.fundacioncyd.org/wp-content/uploads/2023/10/TRANSFORMACION_DIGITAL_CYD.pdf>.
- Hernández i Dobon, F. J.; Obiol Francés, S., i Villar Aguilés, A. (2020). Innovació educativa del professorat valencià durant la COVID-19. Institut de Creativitat i Innovacions Educatives de la Universitat de València, <<https://hdl.handle.net/10550/75680>>.
- Nkomo, L. M.; Daniel, B. K., i Butson, R. J. (2021). Synthesis of student engagement with digital technologies: a systematic review of the literature. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, <<https://doi.org/10.1186/s41239-021-00270-1>>.

- Rujas, J., i Feito, R. (2021). La educación en tiempos de pandemia: una situación excepcional y cambiante. *Revista de Sociología de la Educación-RASE*, 14(1), 4-13, <<http://dx.doi.org/10.7203/RASE.14.1.20273>>.
- Villar Aguilés, A. (2018). *Clase inversa y aprendizaje basado en casos como metodología de renovación docente en Sociología de la Educación*, en López Meneses et al. (coord.), *Experiencias pedagógicas e innovación educativa: aportaciones desde la praxis docente e investigadora*. Editorial Octaedro.
- Villar-Aguilés, A. (2020, 17 de abril). Aplausos desde el confinamiento: la valoración social del personal médico y la sanidad. The Conversation. <<https://theconversation.com/aplausos-desde-el-confinamiento-la-valoracion-social-del-personal-medico-y-la-sanidad-136465>>

VNIVERSITAT
E VALÈNCIA

525
anys
— 1498 - 2024 —

Facultat de
Ciències Socials

25
anys

2000-2024
25anys Facultat
Ciències Socials
_UV